

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં હિંદુ ધર્મ વિષેના રાધાકૃષ્ણનના પાંચ નિબંધોનો અનુવાદ આપેલો છે. તે જુદે જુદે વખતે લખાયેલા છે, ને જુદા જુદા પુસ્તકમાંથી લીધેલા છે. (૧) હિંદુ ધર્મનું હાર્દ, અને (૨) હિંદુ ધર્મ એ બે નિબંધ 'ધી હાર્ટ ઓફ હિંદુસ્તાન'માંથી લીધેલા છે. (૩) હિંદુ સમાજરચના એ 'ઇસ્ટર્ન ગિલિનિયન્સ એન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ' નામના પુસ્તકનો સૌથી છેલ્લો લેખ છે. (૪) હિંદુ ધર્મનો પ્રાણ એ 'ધી લીગસી ઓફ ઇડિયા' નામના લેખસંગ્રહમાં આવેલા રાધાકૃષ્ણનના હિંદુ ધર્મ વિષેના લેખનો અનુવાદ છે. (૫) હિંદુ સંસ્કૃતિ એ લેખ 'ધી કલ્ચરલ પ્રોબ્લેમ ઓફ ઇડિયા' નામના લેખસંગ્રહમાંથી લીધેલો છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે ખોટા મતાગ્રહ વિના, વિશાળ દૃષ્ટિથી, ને જુદિને સ્પર્શી શકે એવી રીતે લખાયેલાં વિવેચનો આપણે ત્યાં બહુ થોડાં છે. એમાં આ પુસ્તકથી એક નવો ઉમેરો થશે, ને વિચાર-શીલ વાચકોને આપણા પ્રાચીન છતાં અભિનવ એવા ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વો સમજવામાં કંઈક મદદ થશે, એવી આશા છે.

રાધાકૃષ્ણનનાં વિચારોથી ગુજરાતી વાચકવર્ગ ક્રમે ક્રમે પરિચિત થતો જાય છે. આત્મદર્શનની સાધના, ને જીવમાત્રની સેવા, એ બેને હિંદુ ધર્મનાં સારભૂત તત્ત્વો ગણવામાં તેઓ વિવેકાનન્દ, રૂપીન્દ્રનાથ, તિલક, ગાંધીજી વગેરેની સાથે સંમત છે. હિંદુ ધર્મની અનેક ખૂબીઓ ને સદ્ગુણો આ પુસ્તકમાંથી સમજતાં વાચકને જેમ આનન્દ થશે, તેમ પોતે કેવા વારસાને યોગ્ય જનવાનું રહેલું છે તેનું જ્ઞાન પણ થશે.

આવાં વિવેચનો તે વિવેચકોની પોતાની કલ્પનામાંથી નીપજેલાં હોઈ હિંદુ ધર્મમાં વસ્તુતઃ એવું કંઈ નથી, એમ કહેવાની વૃત્તિ 'આધુનિકતા'ને રંગે રંગાયેલા અમુક વર્ગમાં જોવામાં આવે છે.

એ જ દલીલ જૂની ધરેડોને પૂજનાર વર્ગને મોઢેથી પણ ક્યારેક મંભળાય છે. એટલે, અનુવાદ કરવા ઉપરાંત મૂળ લેખકના લખાણનું સમર્થન કરે એવાં મૂળ શાસ્ત્રગ્રંથોનાં વચનો ખોળાને ઠેકઠેકાણે, રચણનિર્દેશ તથા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, આપ્યાં છે. એ વાચક-વર્ગને ગમશે, અને ઠેકલાકને એ મૂળ ગ્રંથો પ્રત્યે પણ કંઈક રુચિ ઉપજશે, એવી આશા વધારેપડતી નથી.

ગાંધરા, ૨૨-૧૦-૪૪

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

અનુક્રમણિકા

					પૃષ્ઠ
૧.	હિંદુ ધર્મનું હાર્દ	...	...	...	૩
૨.	હિંદુ ધર્મ ...	...	...	...	૪૪
૩.	હિંદુ સમાજરચના	...	...	...	૮૮
૪.	હિંદુ ધર્મનો પ્રાણ	...	...	...	૧૫૧
૫.	હિંદુ સંસ્કૃતિ ...	...	...	...	૨૦૮

હિંદુ ધર્મ

સૂચના

આ પુસ્તકમાં પાનાંની નીચે આપેલાં ટિપ્પણો એ પ્રકારનાં છે :
 એક સર રાધાકૃષ્ણનનાં પોતાનાં મૂકેલાં; અને ખીજાં કેટલાંક વધારે
 માહિતી થા રપષ્ટીકરણને સારુ અનુવાદકે મૂકેલાં. સર રાધાકૃષ્ણનનાં
 ટિપ્પણો જુદાં જાળખાઈ આવે એટલા સારુ તેના આંકડાની સાથે*
 એવી કૂદડી મૂકી છે : જેમકે ૧*. અનુવાદકનાં ટિપ્પણોના આંકડાની
 સાથે કશી નિશાની નથી.

હિંદુ ધર્મનું હાદ

આ ક્ષેત્રમાં મારો વિચાર હિંદુ ધર્મનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું વર્ણન કરવાનો છે, તેનો જગ્યાવ કરવા બેસવાનો નથી. તેના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો, તેનો ઉપાસનામાર્ગ, જીવ જ્ઞાનો તેણે કદ્યેશ્વો સંબંધ, તેની નીતિવિષયક કલ્પનાઓ, અને તેણે બાંધેલી પ્રજ્ઞાલિકાઓ વગેરે જુદાં જુદાં અંગોનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ એમાં આવી જશે.

૧. દાર્શનિક સિદ્ધાંત

હિંદુ ધર્મ શુદ્ધિની મર્યાદા સ્વીકારતો છતાં પોતાના સિદ્ધાન્તોને ✓ શુદ્ધિથી કસી જોવા દે છે,^૧ એ એની વિશેષતા છે. એક તરફ સ્વપ્રસન્ન આશાઓનું સેવન, અને બીજી તરફ સંસારત્યાગ; એક તરફ સંકુચિતમાં સંકુચિત વિચારો ને તે કબૂલ કરાવવાનો આગ્રહ, અને બીજી તરફ આત્માના અવિચારી ને નિરંકુશ સાહસો; એની અટપટી ને અટવાઈ પડાય એવી જુલજુલામણી એ ધર્મમાં ધણી છે. અને ચાર પાંચ હજાર વરસ લગી તેણે પરજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવાનો ને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પુરુષાર્થ અવિરતપણે કર્યો છે. છતાં એ બધા સમય દરમિયાન હિંદુ વિચારકોએ સત્યનિષ્ઠા સાચવીને, અને સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે મનમાં તાલાવેલી રાખીને, જીવનના

૧. સરખાવો એક તરફ: નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા | કઠોપનિપત્ (આ મતિ તર્કથી મળી શકે એમ નથી.) તથા અચિન્ત્યા: સ્વલ્પ ચે માવા ન તાસ્તર્કેણ યોજયેત્ | પંચદસી (જે વસ્તુઓ અચિંત્ય છે તેને વિષે તર્કનો ઉપયોગ ન કરવો.) એ વચન; અને બીજી તરફ:

માર્ગ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

• યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૧૨; ૧૦૬.

(જે માણસ વેદ અને સ્મૃતિનો વેદશાસ્ત્રને અવિરોધી એવા તર્ક વડે મેળ બેસાડે છે તે જ ધર્મને જાણે છે, બીજા કોઈ જાણતો નથી.)

સર્વોચ્ચ કોટિના પ્રશ્નો હિંદુલવાના પ્રયત્નો કયા છે. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિને 'બ્રાહ્મણ' વિશેષણ એટલા માટે લગાડવામાં આવે છે કે તેના પ્રણેતા ને નિયામક બ્રાહ્મણ વિચારકો હતા. તેઓ રાગદ્વેષ વિના વિચાર કરવાની, અને જીવનના જોડામાં જોડા અનુભવને આધારે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાની, તાલીમ પામેલા હતા.^૨

આ જગતની અમુવતા ને અનિત્યતા જોઈને હિંદુ વિચારકોને એ પ્રશ્ન ઊદયો હતો કે આ અનિત્ય ને નાશવંત જગતમાં નિત્ય ને અવિનાશી એવું કંઈ તત્ત્વ છે ખરું? ને હોય તો તે કેવું છે? આપણા ચર્મચક્ષુને દેખાતું જગત બદલાતું રહે છે ને નાશ પામે છે

२. विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो घर्मस्तं निबोधत ॥ मनुस्मृति २; १.

(જેને સચ્છીલ ને રાગદ્વેષ વિનાના વિદ્વાનાએ હંમેશાં સેવ્યા હોય
ને જેને હૃદયે મંત્રૂર રાખ્યા હોય તેને ધર્મ નાણવો.)

વળી, આચાર્ય શિષ્યને બાહ્યાવીને વિદાય આપતાં ને હપદેશ આપે છે તેમાં હજી છે:

अथ यदि ते कर्मविचिक्षिप्सा वा वृत्तविचिक्षिप्सा वा स्यात् । ये तत्र
ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । बलवृद्धा धर्मक्रान्ताः स्युः । यथा
ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेयाः ॥ तैत्तिरीयोपनिषत् १; ११; ३-४.

(સાતમું કથું ગણાય કે સદ્વર્તન કથું ગણાય એને વિષે તને શંકા પડે ત્યાં વિચારશીલ, જિતેન્દ્રિય, કુશળ, ક્રોધમળ હૃદયના, ને ધર્મનિષ્ઠ શાસ્ત્રજ્ઞો નેવી રીતે વર્તતા હોય તેવી રીતે વારે વર્તવું.)

સરખાવો: “ભારતીય સંસ્કૃતિને ન્યાયે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ છે કે એ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય સ્વરૂપ અને તેના પ્રિય સિદ્ધાન્તો યજુર્વેદ તેના વત્તવચિન્તકો ને આત્મજ્ઞાનીઓ દ્વારા; જેકે એ બધા જન્મે બ્રાહ્મણ નહોતા. સમાજનું સાસન અને નેતૃત્વ ક્ષિત્રજ્ઞોના હાથમાં હોવું જોઈએ એ ખેડોની કલ્પનાનો ભારત-વર્ષમાં વ્યવહારમાં અમલ થયેલો છે. અન્તિમ સત્યો તે આત્મજ્ઞાને હમતાં સંતો છે, ને તેને હક્કમાં રાખી તેને આધારે જીવનને સંરક્ષારી બનાવવું જોઈએ.”—શંકરપ્રભુન: “ઇન્ડિયન ફિલોસોફી”, પૃ. ૧, પૃ. ૨૫.

એવો અનુભવ તેમને થયો હતો. એટલે તેમણે પૂછ્યું કે આ વિનાશ સર્વવ્યાપી ને સર્વબક્ષી છે? કે વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ને વિનાશમાં ઘેરાય છે તે વિનાશ ક્યાંય રોકાય કે અટકે છે ખરો? ધણી વિચાર અને ચિન્તનને અન્તે તેમને એ જવાબ મળેલો કે વિશ્વમાં એવું એક તત્વ ખમ્સ છે ને સત્ છે, અવ્યય છે, અવિનાશી છે, અમૃત છે; અને એ તત્વ તે બ્રહ્મ છે.* આ પરબ્રહ્મનો અનુભવ આપણને સહુને કોઈ કોઈ પ્રસંગે થાય છે. એવે વખતે આપણને એ પરમ રહસ્યની ઝાંખી થાય છે, અને આપણે હૃદયના ઊંડાણમાં પરમાત્માનું સાંનિધ્ય અનુભવીએ છીએ ને તેનું તેજ આપણાં અંતરને અજવાળે છે. જીવનની વિષમ ક્ષણોમાં, જ્યારે આપણે નિર્ધન ને નિઃસહાય છીએ એમ આપણને લાગે છે ત્યારે પણ, આપણાં અંતરમાં રહેલા પરમાત્માની બળતા આપણાં મનમાં એવી શ્રદ્ધા પૂરે છે કે સંસારનાં દુઃખ અને અન્યાય એ એક મહાનાટકમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા વિષકંબકરૂપ છે, અને એ નાટકનો અંત તો સત્તા, કીર્તિ ને શ્રેષ્ઠતા જ આવવાનો છે. ઉપનિષદ કહે છે: "વિશ્વમાં જો આનન્દ ન હોત તો કોણ જીવી શકત, કોણ શ્વાસ લઈ શકત?"† તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિએ જોતાં એ પરબ્રહ્મ સત્ત્વરે બાસે છે; તે નિત્ય છે, અવ્યય છે, અવિનાશી છે, અમૃત છે. વિશ્વની

૩. તદેતદક્ષરં બ્રહ્મ । તદેતત્સત્ય તદમૃતમ્ । મુળક ૨; ૨; ૨.
(એ બ્રહ્મ અક્ષર છે, સત્ય છે, અમૃત છે.) એતદમૃતમમયમેતદ્ બ્રહ્મ ।
છાંદોગ્ય ૮; ૭; ૪. (એ અમૃત છે; એ અબાય છે; એ બ્રહ્મ છે.)

૪. કો હોવાન્યાત્ કઃ પ્રાપ્યાત્ । યદેષ આકાશે આનન્દો ન સ્યાત્ । તૈત્તિરીય ૨; ૭.

૫. બ્રહ્મને આનન્દરૂપ પણ કહ્યું છે: તદ્વિજ્ઞાનેન પરિપશ્યન્તિ ધીરા
આનન્દરૂપમમૃત યદ્વિમાતિ । મુળક ૨; ૨; ૭.

(આનન્દરૂપ અને અમૃત એવું ને બ્રહ્મ પ્રકારે છે તેને ધીર પુરુષો
વિજ્ઞાન વડે જુએ છે.)

વસ્તુમાત્રમા તે પ્રગટ થાય છે. તેજ આ જગતનું અધિધાન છે.^૫ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ જોતા એ પરબ્રહ્મ ચિદ્રૂપે બાસે છે, જગત આપુ તેમાથી જન્મે છે ને તેનામા જ લય પામે છે.^૬ ભૂતમાત્ર તેમાથી જન્મે છે, જન્મીને તેને આધારે જીવે છે, અને મરી ગયા પછી તેનામા પ્રવેશ કરે છે.^૭

હિંદુ ધર્મના લાગ્યા ઇતિહાસ દરમ્યાન પરબ્રહ્મનું એકત્વ એ એનો મુખ્ય આદર્શ રહ્યો છે ઋગ્વેદ કહે છે કે સત્ એક છે, તેને વિષ્ણુ બહુ રીતે વર્ણવે છે.^૮ ઉપનિષદ કહે છે કે બ્રહ્મ તો એક જ

૫ તદેતત્સત્ય તદમૃતમ્ । મુળક ૨, ૧, ૨. ચત્તદ્વેદ્યમપ્રાણમ-
શોઢ્રમર્વર્ણમવશ્તુ ક્ષોઢ્ર તદપાણિપાદ નિત્ય વિશ્વ સર્વગત સુસૂક્ષ્મ તદવ્યયં
તદ્ ભૂતયોર્નિ પરિપश्यन्ति ધીરા । મુળક ૧, ૧, ૬. (તે સત્ય છે, તે
અમૃત છે. તેને જોઈ શકાય નથી, પકડી સમગ્ર નથી તેને જોત્ર નથી,
વર્ણ નથી, આખ નથી, કાન નથી, હાથ નથી, પગ નથી તે નિત્ય છે,
સર્વવ્યાપી છે, બધે ફેલાયેલું છે, અતિરાય સૂક્ષ્મ છે, અવિનશી છે,
ભૂતમાત્ર તેનામાથી હત્પત થયેલા છે પીર પુરુષો તેને જીએ છે)

૬ તપાક્ષરાત્સમવતીહ વિશ્વમ્ । મુળક ૧, ૧, ૭ (એ અક્ષરમાથી
આ વિશ્વ હત્પત થાય છે) તપાક્ષરાદ્વિવિધા સોમ્ય માવા પ્રજાયતે તત્ર
ચૈવાપિ યન્તિ । મુળક ૨, ૧, ૧ (હે બ્રહ્મ, એ અક્ષરમાથી નતનતની
વસ્તુઓ હત્પત થાય છે, ને પાછી તેનામા જ સમાઈ જાય છે)

૭ વર્ગી સર્વં સચિન્મય વિદ્ધિ સર્વં સચિન્મય તતમ્ ।

સચિદાનન્દમદૈત સચિદાનન્દમદ્વયમ્ ॥ તેજોવિદૂપનિષદ્ ૬, ૧.

(સર્વને સચિન્મય જાણો આ બધું વિશ્વ સચિન્મય છે બ્રહ્મ
સત્, ચિત્, આનન્દ, અને અદ્વૈત છે)

૭ યતો વા ઇનાનિ ભૂતાનિ જાયત, યેન જાતાનિ જીવન્તિ,
યત્રવત્યમિર્ષવિરાન્તિ । તેત્તિરીયોપનિષદ્

૮ એક શબ્દ વિદ્યા શબ્દમા વદન્તિ । શ્રુગ્વેદ ૧, ૧૬૪, ૪૬ સુપર્ગ
વિદ્યા જ્ઞાન્યા વ્યામિરેક શબ્દ શબ્દમા વદન્તિ । શ્રુગ્વેદ ૧૦, ૧૧૪, ૫.

છે, પણ તે જે જે ક્ષેત્રમાં દેખા દેતું ને વિહરતું હોય તે તે ક્ષેત્ર અનુસાર તેને જુદાં જુદાં અનેક નામો અપાય છે.^૯ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના રામાયણ મહાભારતના કાળમાં જન્મે છે, અને પુરાણકાળમાં દૃઢમૂલ થઈ ગયેલી દેખાય છે. અનુષ્યની ચેતનામાં જ્ઞાન, ભાવના ને સંકલ્પ એવી ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા ચાલે છે, તે પરથી પરમાત્માનાં પણ એવાં જ ત્રણ રૂપે — સત્, ચિત્ અને આનન્દ — કલ્પવામાં આવે છે. સત્ત્વ, અથવા જ્ઞાનમાંથી જન્મેલું સતત્ત્વ; રજસ્, અથવા આવેશમાંથી જન્મેલી ક્રિયાશક્તિ; અને તમસ્, એટલે કે પ્રમાદ તથા મોહમાંથી જન્મેલી જડતા; એ ત્રણ ગુણોનું સામ્રાજ્ય જગતભરમાં ચાલે છે; અને ઈશ્વર પણ એ ત્રિગુણના નિયમથી મુક્ત ગણાતો નથી.^{૧૦} સૃષ્ટિ (સર્જન), સ્થિતિ (પાલન), અને લય (સંહાર)ની ત્રણ ક્રિયાઓ અનુક્રમે રજસ્, સત્ત્વ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણને લીધે થતી બનાય છે. વિશ્વના પાત્રક વિષય તે પરમાત્માનું સત્ત્વ-ગુણપ્રધાન રૂપ છે. વિશ્વના સર્જક બ્રહ્મા તે પરમાત્માનું રજોગુણ-પ્રધાન રૂપ છે. વિશ્વના સંહારક શિવ તે પરમાત્માનું તમોગુણપ્રધાન રૂપ છે. એક જ પરમાત્માના ત્રણ ગુણોને ત્રણ જુદાં જુદાં રૂપ કલ્પી તેમાંથી ત્રિમૂર્તિની કલ્પના હિપ્તભવેલી છે.^{૧૧} ત્રિમૂર્તિના એ

૧. સ વા એપ એકસિધામૂતોડદૃષ્ટકાદશયા દ્વાદશયા અપરિમિતયા ।
મૈત્રાયણ્યુપનિપત્ ૪; ૫.

(તે તો એક જ છે. એ એકનાં જ ત્રણ, આઠ, અગિયાર, બાર કે અગણિત રૂપો કલ્પવામાં આવે છે.)

૧૦. ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં ચદેભિઃ સ્યાત્ ત્રિમિર્ગુણૈઃ ॥ ગીતા ૧૮; ૪૦.

૧૧. તસ્ય પ્રોક્ષા અપ્ર્યાસ્તનવો વ્રહ્મા રદ્ધો વિણ્ણરિતિ । અથ યો હ
સલ્લ વાવાસ્ય રાજસોડશોડસૌ સ યોડયં વ્રહ્મા । અથ યો હ સલ્લ વાવાસ્ય
તામસોડશોડસૌ સ યોડયં રદ્ધઃ । અથ યો હ સલ્લ વાવાસ્ય સાત્ત્વિકોડ-
શોડસૌ સ યોડયં વિણ્ણઃ । મૈત્રાયણ્યુપનિપત્ ૪; ૫.

ત્રણ દેવોમાંનો પ્રત્યેક દેવ પોતાની શક્તિ દ્વારા કામ ચલાવે છે. એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ એ ત્રણ દેવને મળતી ત્રણ દેવીઓ — સરસ્વતી, લક્ષ્મી ને ઉમા — પણ છે. ખરું જોતાં આ ગુણો ને ક્રિયાઓનું એક ને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મમાં એવું સમતોલપણું સધાયું છે કે તેનામાં કોઈ પણ ગુણ છે એમ ન કહી શકાય. ૧૨ એક, અકળ ને અવિચિન્ત્ય એવા ને પરમાત્મા સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી ને સર્વશક્તિમાન છે, તે જુદાં જુદાં મનને જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે. એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે (ભગવાન તો નિરાકાર છે, પણ ભક્તની સમવડને ખાતર તેના આકાર કલ્પવામાં આવે છે. ૧૩)

૨. ઉપાસના

તત્ત્વચિન્તકના સ્વભાવમાં સ્વમતનો ખોટો આગ્રહ કે મમત નથી હોતો. તે વિચારના દ્વાર હંમેશાં ખુલ્લા રાખે છે, અને નવું સત્ય ગ્રહણ કરવાને તત્પર રહે છે. હિંદુઓનાં મનમાં એવી મોકળાશ હોવાથી તેઓ માને છે કે ધર્મો, અને તેમને અતુસરનાર માણસોનાં એકંદર સ્વભાવ, એ જેની વચ્ચે નિકટનો સંબંધ રહેલો છે. ધર્મ એટલે કેવળ પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષેનો અમુક વાદ કે સિદ્ધાન્ત નથી; અને તેને આપણે કપડાંની પેઠે ચાલીએ તે પ્રમાણે પહેરી કે ઉતારી શકતા નથી. ધર્મ એ પ્રજાના આધ્યાત્મિક અનુ-

(તેનાં ત્રણ મુખ્ય શરીર ક્યાં છે—બ્રહ્મા, રુદ્ર, અને વિષ્ણુ. તેના ને સાત્ત્વ અંશ છે તે બ્રહ્મા છે. તેના ને તામસ અંશ છે તે રુદ્ર છે. તેના ને રાજસ અંશ છે તે વિષ્ણુ છે.)

૧૨*. રજોગુણઃ સ્મૃતો બ્રહ્મા વિષ્ણુઃ સત્ત્વગુણાત્મકઃ ।

તમોગુણસ્તથા રુદ્રો નિર્ગુણઃ પરમેશ્વરઃ ॥

(બ્રહ્મા રજોગુણી હોય છે, વિષ્ણુ સત્ત્વગુણી હોય છે, રુદ્ર તમોગુણી હોય છે, પણ પરમેશ્વર તો નિર્ગુણ હોય છે.)

૧૩. ચિન્મયસ્યાદ્વિતીયસ્ય નિષ્કલસ્યાશરીરિણઃ ।

ઉપાધિકાનો કાર્યોર્થે વ્રદાણો રુરકલ્પના ॥

બવનું પ્રગટ રૂપ છે, પ્રેનાં સામાજિક વિકાસની તવારીખ છે; જે સમાજમાં તે દેખા દે તેનું તે એક અવિભાજ્ય અંગ હોય છે. બિન બિન પ્રગ્નઓ બિન બિન ધર્મને અનુસરે છે, એ વસ્તુ અસ્વાભાવિક નથી. એ બેદ તે રુચિ અને સ્વભાવના બેદને લીધે પડેલા છે. ૧૪ આગો ન્યારે જાતજાતનાં દેવદેવીઓને પૂજનારા આદિવાસીઓના સમાગમમાં આવ્યા, ત્યારે એ આદિવાસીઓની ઉપાસનાઓને એકાએક ઉખાડી નાંખવાનું પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તેમને લાગ્યું નહોતું. આખરે તો માણસમાત્ર એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્માને જ શોધે છે. ભગવદ્ગીતા કહે છે કે મરતો ભગવાનના સર્વશ્રેષ્ઠ રૂપની શક્તિને ઓળખી શક્યા નથી એટલા જ માટે કંઈ ભગવાન એમની ધમ્મજાને અવગણવાનો નથી. ૧૫ એક પ્રકારના નિયમો છોડીને ઝપાટાબેર ખીજ પ્રકારના નિયમો સ્વીકારવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન થાય, તો તેથી જૂતકાળ સાથેનું અનુસંધાન તૂટી જાય, અને પરિણામે ગોટાળો ને અવ્યવસ્થા થવા પામે. જગતના મહાન ધર્મગુરુઓને ઇતિહાસ અને પૂર્વપરંપરાના મહત્ત્વનો પૂરતો ખ્યાલ હોય છે; તેથી તેઓ અબુધ ને અજ્ઞાન માણસો પાસે પોતાના આગળ વધેલા વિચારો પરાણે કબૂલ કરાવીને પોતાના જ જમાનામાં જગતનો ઉદ્ધાર

૧૪. 'મદિગ્નસ્તોત્ર'માં કહ્યું છે:

હવીનાં વૈચિત્ર્યાદ્ ક્ષત્રુકુટિલનાનાપયજુષાં

મૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ દ્વ ૧

(માણસો રુચિની ક્ષિત્રતાને લીધે જુદા જુદા ધર્મને સારા માને છે. તોપણ, હે પરમાત્મન, તે જધા તારી પાસે જ પહોંચે છે, જેમ નદીઓ ગમે તેવી વાંકીચૂંકી ચાલીને પણ અંતે જમને સમુદ્રને જ મળે છે.)

૧૫. યેડપ્યન્યદેવતામક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ગીતા ૯; ૨૩.

(વળી, હે કૌન્તેય ! જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક ખીજ દેવતાને મળે છે તેઓ પણ, સસે વિધિ વિના છતાં, મને જ મળે છે.)

કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી દિદુ વિચારે છે પોતે તો ધણા ઊંચા આદર્શને અનુસરતા પણ સામાન્ય લોકોનાં મન એને માટે તૈયાર નથી હોતાં એ તેઓ સમજતા, ને તેથી તેમની પાસે પોતાના ઊંચા આદર્શનો બળજબરીથી સ્વીકાર કરાવવાને બદલે દળવે દળવે, રીઝવી સમજાવીને દામ લેતા જે દલગી કાટિનાં દેવદેવીઓને આમવર્માના લોકો અજાનને લીધે પૂજતા તેને પણ તેમણે પોતાના દેવમંડળમાં પ્રવેશ આપ્યો, અને કહ્યું કે એ બધાં એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્માના જ અંગો છે ૧૧ એક શ્લોકમાં કહ્યું છે: “કેટલાક માણસોના દેવ પાણીમાં વસે છે, એથી વધારે જાનીના દેવ સ્વર્ગમાં વસે છે, બાળક જેવા અજ્ઞ માણસોના દેવ લોકો લોકમાં વસે છે, પણ જાનીઓના દેવ તો આત્મામાં વસે છે” ૧૭ બીજા એક શ્લોકમાં કહ્યું છે. “કર્મકાંડવાળાનો દેવ અગ્નિમાં છે, ભાવનાવાળાનો દેવ હૃદયમાં છે, અલ્પ બુદ્ધિવાળા મૂર્તિઓમાં દેવ જુએ છે, બ્યારે જાનીઓને સર્વત્ર સિવનું દર્શન થાય છે.” ૧૮

દિદુ દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર ગેના સર્વ મંત્રદાયો માને છે કે અમુક અમુક સમયને અંતરે સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે ને તે ફરી પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯ એ નાશ અને પુનર્જન્મ તે વસ્તુતઃ

૧૬ તદ્ મદ્ર । સ આત્મા । અગન્યન્યા દેવતા । સૈત્તિરીય ૧;૫, ૧.
(એ બ્રહ્મ છે એ જ આત્મા છે બીજા દેવો એના અંગો છે.)

૧૭*. અમ્ણુ દેવા મનુષ્યાણાં દિવિ દેવા મનીષિણામ્ ।

માણના ઘણલોષ્ટેષુ બુદ્ધસ્યાત્મનિ દેવતા ॥

૧૮*. અમો ક્રિયાવતો દેવો હૃદિ દેવો મનીષિણામ્ ।

પ્રતિમાસ્વલ્પબુદ્ધીનાં જ્ઞાનિનાં સર્વતઃ સિવઃ ॥

૧૯. મન્વન્તરાણ્યસહ્યાનિ સર્ગ સહાર ઇવ ચ ।

ક્રીડન્નિવૈતલ્લુપ્ત પરમેષ્ઠી પુન પુન ॥ મનુસ્મૃતિ ૧, ૮૦.

(મન્વંતરો અસંખ્ય છે જન્મવના સર્ગન અને સહાર પણ અસંખ્ય વાર થાય છે એ બધું પરમેશ્વર ફરીફરીને બાંહે કીડાડે કરે છે)

પરમાત્માના હૃદયનું આકુચન અને પ્રસરણ છે. ૨૦ એ હૃદયનિરંતર ગતિમાન છે તેમજ નિષ્ક્રિય પણ છે. ૨૧ આપું જગત એ પરમાત્માનો આવિર્ભાવ છે.) સાચુ કહે છે કે પદાર્થમાત્ર પરમાત્માના આવિર્ભાવનાં સાધન છે. ૨૨ એ પદાર્થોને જુદી જુદી શ્રેણીઓમાં ગોઠવેલા છે. “ એ જૂતોમાં શ્વાસ લેનારો શ્રેષ્ઠ છે. શ્વાસ લેનારાંમાં બુદ્ધિવાળાં શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિમાનોમાં મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે.” ૨૩ પરમાત્મા, જે સર્વના એકમાત્ર અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તે આ વિવિધ આકારો દ્વારા પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે.

૩. અવતાર

મનુષ્યના અંતરમાં રહેલો અવિનાશી આત્મા સાન્ત, અનિત્ય ને ક્ષણભંજર જગતથી સંતોષ પામતો નથી. આપણી ઉપાધિઓ ને મૂઝવણોનું કારણ એ છે કે આપણે આપણાં અંતરમાં વસતા પરમાત્માનું દર્શન—તેનો સાક્ષાત્કાર—કરતા નથી. આપણાં અંતરમાં રહેલા સાન્ત અને નાશવંત અંશેના પાશમાંથી આપણે છૂટી જઈએ તો મોક્ષ આપણા હાથમાં છે. આપણાં હૃદયમાં રહેલું પરમાત્મતત્ત્વ આપણાં જીવનમાં જેટલું વધારે પ્રગટ થાય તેટલા આપણે પ્રાણી-જીવનની સીડીમાં જીએ ચડતા જઈએ. જે મનુષ્યોમાં પરમાત્મા

૨૦. સરખાવો: “નિર્સર્ગની એકરૂપતા, બ્રહ્માંડની સુબ્યવસ્થા, વિકાસનો સતત પ્રગતિ ને લિપ્તગતિ કરનારો પ્રવાહ, એ બધાં આત્મહીન યન્ત્રના અચેતન ધબકારા નથી, પણ એક સર્વજ્ઞ જગત્ત્રિયંતાનું ચિદ્રૂપન—ચેતનમય—મન છે.”—રાધાકૃષ્ણન: ‘હિંદુ જીવનદર્શન’, પૃ. ૧૭-૮.

૨૧. તદેજતિ તન્નૈજતિ । ईशोपनिषत् ૫.

(તે હાલે છે; તેમજ તે હાલવું નથી.)

૨૨*. પરમાત્મન: सर्वेऽपि पदार्था आविर्भावोपायेया: ।

૨૩*. भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

બુદ્ધિમત્સુ નરા: શ્રેષ્ઠા નરેષુ બ્રાહ્મણા: સ્મૃતા: ॥

મનુસ્મૃતિ ૧; ૧૬.

તીવ્રમાં તીવ્ર રૂપમાં પ્રગટ થાય તેમને ઈશ્વરના અવતાર કહે છે. તેઓ ચમત્કારિક રીતે પ્રગટ થયેલાં અલૌકિક રૂપો નથી; પણ માત્ર પરમાત્માના જિજ્ઞાસકારના આવિર્ભાવો છે, અને તેમની તથા નીચી ક્રોટિના સામાન્ય મનુષ્યોમાં પ્રગટ થતા ઈશ્વરરૂપની વચ્ચે ભેદ માત્ર ઓછાવતા પ્રમાણનો છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે ને વિશ્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલો છે, છતાં જે વસ્તુઓ વિભૂતિમાન, સુંદર ને તેજસ્વી છે તેમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. ઋષિઓ ને બુદ્ધો, ચેમ્બરો ને મસીઆઓ પરમાત્માના અત્યંત તેજસ્વી આવિર્ભાવ છે. ગીતાએ વચન આપી રાખ્યું છે કે એમની જરૂર જ્યારે જ્યારે પડશે ત્યારે તેઓ જગતમાં જીતરી આવશે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય, ને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય, ત્યારે ત્યારે રામ યા કૃષ્ણ, બુદ્ધ યા ઈસુ જગતમાં ધર્મ સંસ્થાપનને સારુ અવતરે છે. ૨૪ આ પુરુષો ઇન્દ્રિયોનો વ્યામોહ તોડી

૨૪. યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદત્માનં સુજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ગીતા ૪; ૭-૮.

(હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મ મંદ પડે છે, ને અધર્મ જોર કરે છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું. સાધુઓની રક્ષાને અર્થે અને દુષ્ટોના નાશને અર્થે તથા ધર્મનો પુનઃસ્થાપન કરવાને સારુ યુગે યુગે હું જન્મ લઉં છું.)

અસતા વિપ્રહાર્યાય ધર્મસંરક્ષણાય ચ ।

અવતીર્ણો મનુષ્યાણામજાયત કુલશ્ચયે ॥

મહાભારત—વનપર્વ ૨૭૨; ૭૧.

(અસાધુઓનો નિગ્રહ કરવાને અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને સારુ, માનવકુળનો ક્ષય થયે, તેણે અવતાર લીધો.)

નાખે છે, હૃદયના પ્રેમને માટે દારે ખુલ્લાં કરે છે, ને આપણાં અંતરમાં સત્ય અને ધર્મને માટે અનુરાગ જગવે છે. એવા પુરુષોમાં આપણે ઈશ્વરના અંશને તેજસ્વી રૂપમાં જોઈએ છીએ. તેઓ આપણને સત્યનું, સર્વોચ્ચ કોટિના જીવનનું, અને ત્યાં લગી પહોંચવાના માર્ગનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. તેઓ તેમની પોતાની આંધળી પૂજા કરવાની મનાઈ કરે છે; કેમકે એવી પૂજા પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં અંતરાપ-રૂપ થઈ પડે છે. સમ પોતાને મનુષ્ય જ માનતા હતા.^{૨૫} જે હિંદુને પોતાના ધર્મનું કંઈક પણ જ્ઞાન છે તે માનવજાતિના સર્વ સહાયકોને નમન કરવા ને પૂજવા તૈયાર રહે છે. તે માને છે કે ઇશ્વરે જેમ ઇસુ અને બુદ્ધરૂપે અવતાર લીધેલા, તેમ તે ગમે તે માણસને રૂપે અવતાર લે એ સંભવિત છે.^{૨૬} ઇસુની દરમ્યાનગીરી સિવાય બીજી રીતે પણ માણસો ઇશ્વરને પામી શકે છે ને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું જો ખ્રિસ્તી વિચારકો કબૂલ કરે, તો હિંદુઓ ઇસુના ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો જરૂર સ્વીકાર કરે. ઇશ્વર જે માણસમાં અવતાર લે છે તેના મનુષ્યત્વમાં જિણપ કે આંચ આવતી નથી. જિહ્વું, ઇશ્વરના અવતારમાં તો મનુષ્યત્વનો જિયામાં જિયો સ્વાભાવિક હિલકર્ષ દેખાય છે, કેમકે મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ દેવાંશી છે.

આપણે માનવયોનિમાં છીએ તે દરમ્યાન આપણામાં રહેલો પરમાત્મા ધીરે ધીરે પ્રગટ થતો જાય એ જીવનનું ધ્યેય છે, જીવનની

બહી: સંસરમાણો વૈ યોનીર્વર્તમિ સત્તમ ।

ધર્મસંરક્ષણાર્થાય ધર્મસંસ્થાપનાય ચ ॥

મહામારત-આશ્વમેધિકર્પવ ૫૪; ૧૩.

(હે સત્તમ ! ધર્મના રક્ષણ માટે ને ધર્મની સ્થાપનાને માટે હું ફરતો ફરતો અનેક યોનિમાં અવતાર લઉં છું)

૨૫*. આત્માન માનુષ મન્યે રામં દશરથાત્મજમ્ ।

૨૬. અવતારા શ્વસંહયેયા હરેઃ સત્ત્વનિષેદ્વિજાઃ । માગવત ૧; ૩; ૨૬.

સામાન્ય પ્રગતિ ઈર્ષના નિયમ અનુસાર ચાલે છે. ઈશ્વર તેના ન્યાયાસન પર બેસીને પ્રત્યેક મનુષ્યનો જુદો જુદો ન્યાય તોળે છે ને દરેકના ગુણદોષ તપાસી નિર્ણય આપે છે, એવી કલ્પના હિંદુ ધર્મમાં નથી. ઈશ્વર ક્યાંક બહાર બેઠો બેઠો ન્યાય નથી તોળતો; તેમ તે પોતાની મનસ્વી ઇચ્છા અનુસાર સજામાં વધધટ નથી કરતો. ઈશ્વર મનુષ્યના અંતરમાં છે; અને તેથી ઈર્ષનો નિયમ મનુષ્યના સ્વભાવની સાથે તાણાવાણાની પેઠે વણાઈ ગયેલો છે. માણસની કસોટી કાણે કાણે થઈ રહેલી છે; અને તેણે કરેલો પ્રત્યેક પ્રામાણિક પ્રયત્ન તેના સનાતન પુરુષાર્થમાં મદદગાર થઈ પડશે. આપણે આપણું જે આદિત્ર ધરીશું તે બવિધ્યમાં, આપણે હવટે ઈશ્વર સાથે અભેદસાક્ષાત્કાર સાધીશું ત્યાં લગી, કાયમ રહેશે. ઈશ્વરનાં બાળકોની નજરમાં તો—હજાર વરસ એક દિવસ સમાન હોય. એટલે જે એક જ ભવમાં મોક્ષ ન મળે તો તેમણે નિરાશ કે નારીપાસ થવાની જરૂર નથી. સહુ હિન્દુઓ પુનર્જન્મને માને છે. જગત આપણી ભૂલોને લીધે ટકી રહેલું છે. સૃષ્ટિને જીવતી રાખનાર શક્તિઓ તે આપણાં ભાગ્યા-તૂટ્યાં જીવન છે; તેને આપણે નવેસર રચવા રચ્યાં છે, જે લાખો ભૂતકાળ વહી ગયો છે તેમાં આ બ્રહ્માંડ અમણિત વેળા સરળયું ને નાશ પામ્યું છે; અને આપણે કલ્પી પથ ન શકીએ એટલા અનન્ત કાળ લગી તેનો વિનાશ અને સુધારો થયાં જ કરશે.

૪. આત્મદર્શન

ધર્મનો પ્રયત્ન માણસને તેના અંતરમાં વસતા પરમાત્મતરવતું દર્શન—તેનો સાક્ષાત્કાર—કરવાનું સામર્થ્ય આપવાનો હોય છે. આ સાક્ષાત્કાર કેવળ કોઈ સૂત્ર કે સિદ્ધાન્તનું મોઢેયી ઉચ્ચારણુ કયું નથી થતો. એમાં તો પરમાત્માને જીવનના સ્વામી ને નિયન્તા રૂપે ઓળખવાનો હોય છે, ને કમે કમે આત્મવિકાસ સાધીને પરમાત્મા સાથે તદ્રૂપ ને તદ્વાકાર બનવાનું હોય છે. પરમાત્મા સાથેની એવી જે તદ્રૂપતા એનું જ નામ સાક્ષાત્કાર. એવો સાક્ષાત્કાર કરવાને માણસે

અમુક જ રસ્તે ચાલવું જોઈએ, એવી આજ્ઞા તેને કરી શકાય નહીં. મનુષ્યનો આત્મા અનન્ત ને અપ્રમેય હોઈ તેની શક્તિ અપાર હોય છે. એ આત્મા જે પરમાત્મા સાથે અભેદ અનુભવવા ઇચ્છે તે મેષુ એટલો જ અનન્ત ને અપ્રમેય છે. અનન્ત આત્મા પર આસ-પાસના, અપાર વિવિધતાવાળા વાતાવરણની અસર અનંત રીતે પડે. એ અસરને અમુક ગણ્યાંગાંઠ્યાં ચોકઠાંમાં સમાવી શકાય નહીં. હિંદુ વિચારકો સમજે છે કે જીવનની વિવિધતા પાર વિનાની હોઈ તેને અમુક ચોક્કસ ખીનામાં જ સમાવી શકાતી નથી. એક પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવચનમાં કહ્યું છે : “જેમ આકાશમાં પંખીઓ, ને જેમ જળમાં માછલાં, પગલાંની કશી નિશાની, મૂક્યા વિના વિચરે છે, તેમ જ્ઞાનવેત્તાઓ ઈશ્વરપ્રાપ્તિને પંથે વિચરે છે.” ૨૭ ઉપનિષદના ઋષિઓએ, ઈઝરાયલના પેગંબરોએ, અને સર્વ મહાધર્મોના સંસ્થાપકોએ ઈશ્વરની વાણી સાંભળી છે ને તેનું સાંનિધ્ય અનુભવ્યું છે. ભક્તો ઈશ્વરને બહે ગમે તે નામે સંબોધે ને ગમે તે રીતે તેની ઉપાસના કરે, પણ ઈશ્વર તો એ સહુની પ્રત્યે સાવ પેક્ષપાતરહિત હોય છે. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે : “જેઓ જે પ્રમાણે મારો આશ્રય લે છે તે પ્રમાણે હું તેમને ફળ આપું છું.” ૨૮

છતાં, મનુષ્યના ચિત્તમાં જે ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેને આધારે ઉપાસનાના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે — જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિ-માર્ગ, અને કર્મમાર્ગ. વિચાર, લાગણી અને સંકલ્પ એ મનુષ્યના મનની ત્રણ જુદી જુદી, ને એકબીજા સાથે કરો સંબંધ ન ધરાવતી, ત્રણ શક્તિઓ નથી; પણ અનુભવનાં જ ત્રણ, નોખાં નોખાં

૨૫*. શકુનીનામિવાકારો જલે વારિચરામિવ ।

યથા પદં ન દસ્યેત તથા જ્ઞાનવિદાં યતિઃ ॥

૨૮. યે યથા માં પ્રપદન્તે તંસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્ય સર્વશઃ ॥ ગીતા ૪; ૧૧.

ઝાળખી શકાય એવાં, અંગો છે. ત્રણમાંનું દરેક અંગ જીવનમાં પોતાનો ફાળો આપે છે; અને દરેક ઉપર બીજા બે અંગોની અસર પડે છે. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ સંકલ્પ, અને સમ્યક્ કર્મ ત્રણેય જરૂરનાં છે. સમ્યક્ જ્ઞાન આપણને સત્યનું દર્શન કરાવે છે; સમ્યક્ સંકલ્પ એ સત્યને માટે આપણાં મનમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન કરે છે; અને સમ્યક્ કર્મ જીવનને ધારી રીતે ઘડે છે. જ્ઞાન એકલું હોય, ને તેમાં ચેતન પૂરનારી લામણીની ગરમી ન હોય, તો હૃદય બરફ જેવું ઠંડું બની જાય. એકલી લામણી હોય, ને તેને પ્રકાશિત કરનારું જ્ઞાન ન હોય, તો તે નર્મ આવેશ કે વેવલાપણાનું રૂપ ધારણ કરે. એકલું કર્મ હોય, ને તેને સન્માર્ગે દોરનારું જ્ઞાન ન હોય કે તેમાં પ્રેરણા પૂરનારો પ્રેમ ન હોય, તો તે નિરર્થક કર્મકાંડ કે નર્મ અજંપાવાળી દોડધામ બની જાય. જ્ઞાન, ભક્તિ ને કર્મ ત્રણેયનો સંગમ થાય ત્યારે જ જીવન મંપૂર્ણ બને. છતાં, જુદા જુદા માણસોનાં જીવનમાં આ ત્રણમાંથી જુદાં જુદાં અંગો પ્રાધાન્ય ભોગવે છે; એટલે એ માણસો જીવનની સમસ્યાને જુદી જુદી બાંજુએથી નિહાળે છે, ને તેના જુદી જુદી રીતે વિચાર કરે છે.

૫. જ્ઞાનમાર્ગ

ગીતા કહે છે : “ જ્ઞાનના જેવી પવિત્ર વસ્તુ આ જગતમાં કોઈ નથી.”^{૧૯} આ જ્ઞાન એટલે વાદવિવાદમાં કામ આવે એવી વિદ્વતા નહીં. ઉપનિષદમાં નારદ અને સનત્કુમારનો સંવાદ આવે છે. નારદ મદાવિદ્વાન છે, અને સનત્કુમાર સાચા આત્મજ્ઞાની છે. એ સંવાદમાં નરી વિદ્વતાને નર્મ ‘શબ્દ’ (નામ) કહી તેને ગોણુ માનવામાં આવી છે.^{૨૦} બીજા એક જગાએ એને ‘વાણીનો યાક’

૨૧. ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિષ્ણુઃ । ૪; ૨૮.

૧૨૦. યદ્ વૈ ક્વિચેત્તદપ્યંગીષ્ઠા નામૈવૈતત્ । છાંદોગ્ય ૭; ૧; ૨.
(વમે જે આ બધું સજ્જા છે તે તો નર્મ શબ્દ જ છે.)

ઠહેવામાં આવી છે. ૩૧ મનુષ્યનો આત્મા મૂળે શુદ્ધ, સુદ્ધ, મુક્ત, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. આપણાં મનની સંકુચિતતા આપણને આપણા આત્માનું દર્શન થવા દેતી નથી, ને આપણી પાસે જૂથો ને કુકર્મો કરાવે છે. તર્કશાસ્ત્રની પાસે ઉલ્લેખાનો ખરો પ્રશ્ન એ નથી કે મનુષ્યને કેવી રીતે કે શા માટે જ્ઞાન થાય છે; ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે તેને જ્ઞાન શા કારણથી થતું નથી. જૂઝ યા ભ્રમ એ આપણાં મનની સંકુચિતતાને લીધે થાય છે. એ સંકુચિતતા ઝોછી થાય તેમ તેમ શુદ્ધિનો વિકાસ થાય, અને આપણને સત્યનો અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર થાય. આવું જ્ઞાન મૂર્તિઓ કે પ્રતીકોની પૂજાથી કે ઇન્દ્રિયોના અનુભવથી નથી થતું. એવા જ્ઞાનમાં તો આત્મા પરમાત્માની સાથે અભેદ અનુભવે છે. ૩૨ ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ આદિ દ્વારા થતું જ્ઞાન અને તાર્કિક વિદ્યા આપણને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદગાર થાય ખરાં. ગીતા કહે છે કે સાક્ષાત્કારની સાથે બૌદ્ધિક જ્ઞાન પણ હોવું જ જોઈએ—જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિતમ્. ૩૩ બુદ્ધિ યા તર્કની આવી

૩૧: માનુષ્યાયાઽ વહૂન્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ત્વં વૃદ્ધા-
રણ્યક ૪; ૪; ૨૧.

(પણું શબ્દોનો અભ્યાસ ન કરવો જોઈએ, કેમકે એ તો વાણીનો થાક છે.)

૩૨. આ અભેદાનુભવને માટે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ પૂરતો નથી, એનો હલેખ કરતાં સધાકૃષ્ણને લખ્યું છે : “ન્યારે જ્ઞાન અને જ્ઞેય વચ્ચેનો ભેદ રમી નય-છે ત્યારે જ્ઞાન એ પ્રજ્ઞાન બની નય છે, અને તેમાં એકલો આત્મા નિત્યજ્ઞાનરૂપે પ્રકાશે છે. આ નિત્યજ્ઞાન એ નિત્ય એવા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ હોય છે. એને માટે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ પૂરતો અર્થબોધક નથી, કેમકે ‘જ્ઞાન’ શબ્દની સાથે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતી પ્રતીતિનું સૂચન રહેલું છે. ‘અપરોક્ષ અનુભવ’ એ શબ્દથી વધારે સારો અર્થબોધ થાય છે.” — ‘ઇન્ડિયન ક્વિસોરોફી’, વો. ૨, પૃ. ૫૧૦. આને માટે ‘સાક્ષાત્કાર’ અને ‘સમ્યક્દર્શન’ ઉપરાંત ‘પ્રજ્ઞાન’ શબ્દ પણ વપરાયેલો છે. એ ‘પુરીયાવસ્થા’ પણ છે.

૩૩. ગીતા ૧; ૧.

મદદ ન હોય તો અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર એ કદાચ માણસે પોતાના મનથી ઊભી કરેલી નરી કલ્પના કે અમલ પણ નીવડે. 'જ્ઞાનની સાથે વિજ્ઞાન પણ જોઈએ,' એ શરત મૂકીને ગીતાકારે એમ સૂચવ્યું છે કે પરમ સત્યનું દર્શન યા સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ માણસથી કરી શકાય એમ છે. ૪૪ ઉપાસના યા પ્રાર્થના વડે એ સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે. આપણે જો આપણા બૌદ્ધિક અહંકારને હણી ધૂધટનો પટ ખોલીએ તો રામ જરૂર મળે. આપણાં મનનાં દાર ખુલ્લાં મૂકી દઈએ તો સ્વર્ગમાંથી આવતો પવન તેમાં પ્રવેશ કરી શકે. યોગસાધનનો આશય ચિત્તને એવી રીતે ઠેળવવાનો છે કે

૩૪. આની વધુ સમજણી માટે સરખાવો સમાધૃષ્ટ્યનતાં નીચેનાં વચન: "શંકર કહ્યું કરે છે કે આ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષત સહુને છે, છતાં બહુ થોડા તે પ્રાપ્ત કરે છે. પણ અમલની વાત તો એ છે કે ને કોઈ તે પ્રાપ્ત કરવા ઉર્ધ્વ ને તેને માટે પ્રયત્ન કરે તેને એ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરમ સત્ય નિત્ય છે, ખરેખરી હસ્તી ધરાવે છે, અને ને અસ્તિત્વો તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે તેમને દર્શન કેવાને વાટ જોઈ બેઠું છે. પરમાત્મા થોડીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને વીજળીનાં ઝળકારા જેવી જ્ઞાનની થોડીક ફાલોમા, સ્વપ્નાં કે અવાજ વાટે, દર્શન દે છે — એવા વિચાર સાથે શંકરને સમભાવ નથી. એ પરમાત્મા અમુક માણસોને જ દર્શન દે ને બીજાને ન દે, તે ભાગિક માણસોએ પોતાના મનની કલ્પનાથી કપાળથી કાઢેલો પરમાત્મા જ કહેવાય. આ અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કારનો માર્ગ મનુષ્યમાત્રને માટે ખુલ્લો છે એ ખરું, છતાં વસ્તુતઃ એની પ્રાપ્તિ કરનાર માણસો થોડા જ નીકળે છે; ન્યારે સુદ્ધિ તો મોટા ભાગનાં વિચારશીલ મનુષ્યોમાં હોય જ છે કેટલીક શક્તિઓ માણસમાત્રમાં સારી પેઠે વિકાસ પામેલી હોય છે, ન્યારે બીજી કેટલીક સરખા પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલી નથી હોવી મનુષ્યના વિકાસની અત્યારની અવસ્થા જોતાં, અપરોક્ષ અનુભવ એ માણસના મનની કલ્પના હોવાનો પણ સંભવ છે. એ અનુભવ ન્યારે સુદ્ધિની કસોટીમાં પાર પતે ત્યારે જ તેનો પ્રસારો સાચો માનવા લાયક મળી શકાય." — "ઈન્ડિયન ફિલોસોફી", વો. ૨, પૃ. ૫૧૩-૪.

તે અંતરાત્માનો શુભંદ અવાજ સાંભળી શકે. એમ બને સારે આપણે પરમાત્મા સાથે — આપણા અંતરમાં વસતા આત્મા સાથે — અભેદ અનુભવીએ છીએ.

જ્ઞાનપૂર્વકે પરમાત્મપ્રાપ્તિની સાધના કરવી એ ધીમી ને કષ્ટ-પ્રદ ક્રિયા છે. ૪૫ પ્લેટોએ કહ્યું છે: “આ સમગ્ર વિશ્વના પિતા ને કર્તાને ખોળવો કઠણ છે; અને તે જડપા પછી તેનું વર્ણન સહુની આગળ કરવાનું તો અશક્ય છે.” એક તો આપણાં જીવન ધર્મા દૂંઠાં; અને તેમાં પાછી આ શોધ આટલી બધી ધીમી. આપણને એટલી ધીમી ગતિ પોસાતી નથી. રાહ જોવાનું આપણને ગમતું નથી. આપણને તો પ્રભુનું દર્શન કરવાની તાલાવેલી હોય છે. આપણે એવી કંઈક શક્તિ સ્વીકારવા માગીએ છીએ જે આપણને જીવનમાં ટેકો આપીને ટકાવી રાખે; અને આપણને નિઃસંશય બનીને કરવાનું, કામ કરવાનું, ને સફળતા મેળવવાનું બળ આપે. સોઠાને ઇશ્વરપ્રાપ્તિની અધીરાઈ હોય છે તેને લીધે જીવંદોને લાગ મળી જાય છે. ‘મારી વાત માનશો તો હું તમને ઝપાટાભેર મોક્ષ અપાવીશ,’ એવું વચન તે આપે છે. સામાન્ય જનસમૂહમાં વહેમ અને જાદુનું જોર જામે છે. આજીવધર્મમાં શુદ્ધિને છેક જ રખસદ આપવામાં નથી આવી. તેમાં સોઠાનું જીવન સત્યનિધાને આધાર આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં જીવ્યામાં જીવ્યાં સત્યોને સામાન્ય માણસની શુદ્ધિ સમજી શકે એવી કથાવાર્તાઓનો વેશ પહેરાવી સોઠા આગળ

૩૫ સરખાવો :

વહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્મા પ્રપદતે । ગીતા ૭; ૧૯.

(જ્ઞાની મનુષ્ય ધણા જન્મોને અંતે મને પામે છે.)

उत्सेक उदधेर्यद्वत् पुशामेणैव विन्दुना ।

मनसो निमग्नस्तद्वद् भवेदपरिखेदतः ॥ गौडपाद

(દેશની અણી વડે સમુદ્રને હલેયવાનો હોય એવી રીતે મનના ગ્રહ માટે યાકયા વિના મંડી રહેવું.)

મૂકવામાં આવે છે; એટલા માટે કે “મનુષ્યમાત્ર જીવનનાં કઠણ ને ભયભરેલાં સ્થાનોને વટાવી જાય; સહુને સુખ મળે; સહુને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય; અને સર્વત્ર સહુ આનંદ કરે.”^{૪૧} પુરાણોની કથાઓ નજીબા મનના લોકોને સર્વોચ્ચ સત્ય સમજવાની શક્તિ આપે છે, અને અંતરાત્માને સજાળ બનાવવામાં તેમને મદદ કરે છે.

૬. મૂર્તિપૂજા

દેશમાં ઉપાસનાના એટલા પ્રકારો ચાલતા હતા તે બધાને હિંદુ વિચારકોએ સ્વીકાર્યા, અને તેમને ચડતા ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવ્યા. જગતમાં તેમજ અંતરમાં ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય અનુભવવું એને ઉપાસનાનો સર્વોચ્ચ પ્રકાર માન્યો. શિવપુરાણમાં કહ્યું છે: “ઈશ્વરની હાજરી સહેજે અનુભવાય એ — ‘સહજ સમાધિ’ની — અવસ્થા ઉત્તમ છે. ધ્યાન ધારણા વગેરે ક્રિયાઓ બીજી નગરે છે. મૂર્તિની પૂજા ત્રીજી નગરે છે; અને હોમ યાત્રા વગેરે છેક છેલ્લાં આવે છે.”^{૪૭} ઋગ્વેદ-

૧૬૪. સર્વેસ્તાનુ દુર્ગાણિ સર્વો મદ્રાણિ પદ્યતુ ।

અર્થ: સદ્યુદિમાગ્નોતુ સર્વ: સર્વત્ર નન્દતુ ॥ માર્ગવતપુગણ સરખાવો સ્ત્રીનોજાનું વચન: “પરમ હૃદયાણુ એ મનુષ્યમાત્રની સંપત્તિ છે, ને સહુ તે સરખે દિરસે ભોગવો.”

૧૭૪. ઉત્તમા સહજાવસ્થા દ્વિતીયા ધ્યાનધારણા ।

તૃતીયા પ્રતિમાપૂજા હોમયાત્રા ચતુર્થિકા ॥ શિવપુરાણ

[સરખાવો:

પાપાળલોહમણિમૃષ્મયવિગ્રહેષુ

પૂજા પુનર્જનનમોગદરી મુમુક્ષો: ।

તત્તમાગતિ: સ્વહૃદયાર્ચનમેવ કુર્યાદ્

ચાત્રાર્ચન પરિહરેદપુનર્મવાય ॥ મૈત્રેય્યુપનિષત્ ૨: ૨૬.

(પર્યય, શોડું, મણિ ને માટી એની બનાવેલી મૂર્તિઓની પૂજા કરવાથી મુમુક્ષુને પુનર્જનન લેવા પટે છે. તેથી ચતિએ પોતાના હૃદયના અર્ચન કરવું, ને બાહ્ય વસ્તુઓનું અર્ચન છોડી દેવું. તો જ તેને મોક્ષ મળશે ને ફરી જન્મ લેવા નહીં પડે.)]

માં મૂર્તિપૂજનો ઉલ્લેખ નથી. તે પાછળથી પ્રચલિત થઈ લાગે છે. મૂર્તિપૂજ એ અધૂરા વિકસેલા માનસનું લક્ષણ છે એમ હંમેશાં મનાયું છે. માણસને પોતાના જેવાં જ રૂપગુણવાળા ઈશ્વરને પૂજવો ગમે છે; એટલે તે ઈશ્વરની બમકભરી ને ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ કલ્પે છે. માણસ પોતાના મનની કલ્પનાઓને પ્રતીક તથા કલા-કૃતિઓ સિવાય બીજી રીતે વ્યક્ત કરી શકતો નથી. એણે કલ્પેલાં કે ઘડેલાં પ્રતીકો પરબ્રહ્મનું યથાર્થ રૂપ પ્રગટ કરવા બલે ગમે તેટલાં અસમર્થ હોય, છતાં જ્યાં લગી તે મનુષ્ય આત્માને પરમાત્મપ્રાપ્તિની સોધનામાં મદદ કરે ત્યાં સુધી તેમને સાંખી લેવામાં આવે છે. મૂર્તિ કે પ્રતીક જ્યાં લગી ઉપાસનાનો સાચો માર્ગ દેખાડે ત્યાં લગી તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી. 'અધ્યાપક ગિલ્બર્ટ મરેએ 'શ્રીકૃષ્ણ ધર્મની ચાર સૂમિકાઓ' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં ટાયરના મેક્સીમસે કરેલા મૂર્તિપૂજના સુંદર-બચાવવાળું એક અવતરણ આપ્યું છે. તેમાં મૂર્તિપૂજ વિષેની હિંદુ ધર્મની વૃત્તિનો બહુ જ સરસ સાર આવી જાય છે. એ અવતરણ નીચે પ્રમાણે છે :

“પરમેશ્વર સચરાચર વિશ્વનો પિતા ને કર્તા છે; સૂરજ કે આકાશ કરતાંયે પ્રાચીન છે; હાજ કે અનંતત્વ કે સર્વ બ્રહ્માંડોના કરતાંયે મોટો છે; કોઈ ઋષિ કે ધર્મરથાપક તેનું બંધન નામ આપી શકતા નથી. વાણી તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી; કોઈ પણ મનુષ્યની આંખ તેને જોઈ શકતી નથી. આપણે તેના સાચા સ્વરૂપનું આકલન કરવા અસમર્થ છીએ છતાં તેનું જ્ઞાન મેળવવા ઝંખીએ તો છીએ; એટલા માટે વિવિધ અવાજો ને નામોની, તથા સોના, હાથીદંત ને રૂપાની મૂર્તિઓની, વનસ્પતિ ને નદીઓની, ગિરિશિખરોની ને વરસાદની મદદ લઈએ છીએ; અને, આપણી ધનબળાઈને લીધે, આ જગતની સર્વ સુખમ ને સુંદર વસ્તુઓને એ પરમાત્માનું નામ આપીએ છીએ. આપણા જગતનાં પ્રેમીઓને વિષે પણ એવું જ નથી બનતું ? તેમને સૌથી વધારે આનંદ તો પ્રેમીનું સુખારવિંદ જોવાથી જ થાય. છતાં તેઓ વીણા, નાનકડો શાલો, કદાચ ખુરસી, યા દોડવાની જગા, અથવા તો પ્રિયતમ કે પ્રિયતમાનું સ્મરણ કરાવે એવી જગતની

કોઈ પણ વસ્તુ, જોઈને આનંદ મેળવશે. હું મૂર્તિઓને વિષે આથી વધારે ચર્ચામાં શા સારુ જીવકં ને તેના પર દીકા શા સારુ કરું ? લોકો પરમાત્માને જાણે એટલું જાણ છે. કીકના મનમાં કિંડિયાસની કળાથી પરમાત્માનું સ્મરણ જાગ્યું હોય, ગિસરવાસીના મનમાં પ્રાણીપૂજાથી જાગ્યું હોય, શીળ કોઈના મનમાં નદીથી, ને ચાયાના મનમાં અગ્નિ જોઈને જાગ્યું હોય, તો તેમની વચ્ચેનો વિચારભેદ જોઈ હું ગુસ્સે નથી થતો. માત્ર, તેઓ પરમાત્માને જાણે, તેને ચાહે, ને તેનું સ્મરણ કરે, એ જરૂરનું છે.”

આ વચ્ચેનામાં કેટલું સત્ય, કેટલી કામળતા, કેટલી સહિષ્ણુતા છે ! એ વચ્ચેના આપણા જ્ઞાનને કર્કશ લાગે છે, કેમકે આપણે નીરસ વાદવિવાદો ને ઝડૂનવાળાં અસંત્યો સાંભળવાને ટેવાઈ ગયા છીએ. મૂર્તિમાત્ર પ્રતીક છે એ વસ્તુ આપણે જૂલી જાણીએ, તેમાં રહેલા રૂપકનો લાક્ષણિક અર્થ કરવાને બદલે અક્ષરાર્થ કરીએ, તો જે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા આપણે મથીએ છીએ તેનું ખરું સ્વરૂપ આપણને દેખાવાને બદલે વિકૃત રૂપ જ દેખાય. મૂર્તિપૂજા એક સાધનમાત્ર છે એ વસ્તુ વિચારશીલ હિંદુ કદી જૂલતો નથી. યોગીઓ શિવને પોતાના આત્મામાં જુએ છે, પ્રતિમાઓમાં જોતા નથી. ૪૮

હિંદુ ધર્મ સમજે છે કે હીડીને કંઈ ને હાથીને હારો એ ન્યાયે ઉપાસનાના જિતરતા પ્રકારોમાં. પણ કંઈક ઉપયોગિતા હોય છે. તેથી તેણે જે ધાર્મિક વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તેમાં જિયામાં જિયું તરવંચાન છે તેની સાથે મૂર્તિપૂજા પણ રાખી છે; અને એ મૂર્તિપૂજાને અંગે ઘણી સુંદર ને ભવ્ય કલા નિર્માણ થયેલી છે. હિંદુ ધર્મમાં જિયામાં જિયીથી નીચામાં નીચી ઐશ્વર્ય સુધીના સર્વ પ્રકારનાં સંસ્કાર અને ધર્મવૃત્તિવાળા માણસોને માટે રચાન છે. હિંદુ ધર્મમાં ઉપાસનાના શુદ્ધમાં શુદ્ધ પ્રકારો આવે છે તેની સાથેસાથે, એ જ ધર્મમાં રહેનાર બાળકોને માટે, કંઈક બાલ પ્રતીકની પૂજા પણ રાખવામાં આવે છે. આપણે પોતે મોટા થયા ને આપણને ખિસ્કોણીની

જરૂર રહી નથી, એટલા જ કારણસર જાળકનાં ખિત્તોણને ભાંગી નાખી તેની વૃત્તિઓને દબાવી દેવામાં કરેલા સાર નથી. ૪૯

૭. ભક્તિમાર્ગ

ભાવનાપ્રધાન માણસો ઈશ્વરને સંપૂર્ણ સૌંદર્ય અને પ્રેમની પ્રતિમારૂપ માને છે, અને તેના સાંનિધ્યના — ‘સાવરિયાકે દરસન’ના — આનંદમાં ડૂબી જવા ઇચ્છે છે. કૃષ્ણ એ સૌંદર્ય અને પ્રેમના દેવ છે. ભાવાવેશવાળાં પુરુષોને, અને વિશેષે સ્ત્રીઓને, કૃષ્ણની ભક્તિ ધણી રચે છે. એક ભાવભીના લોકગીતમાં કહેલું છે :
 “એની વાંસળી મને બોલાવે છે એટલે મારે જયું પડશે,
 ત્યાં જવાને રસ્તે ધાકું જંગલ અને કાંટાકાંકરા હશે તોપણ હું તો
 જવાની જ.” ૪૦ એ મુરલીધરની વેણુ વાજે છે ને જગતના જીવોને

૩૯. સરખાવો :

“મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક અંગ છે. આપણે કંઈ ને કંઈ રથૂલ વસ્તુને માનવા પૂજવાના તરસ્યા રહીએ છીએ. માણસ ખીજ જગાના કરતાં મન્દિર કે દેવાલયમાં જ કંઈકે વધારે શાન્ત અને સાન્નિધ્ય મનોવૃત્તિવાળો બને છે એનું સ્વસ્થ બીજું શું છે ? મૂર્તિ એ ઉપાસનાની સહાયક છે. કોઈ હિંદુ મૂર્તિને ઈશ્વર નથી સમજતો. હું મૂર્તિપૂજાને પાપ માનતો નથી.” — ગાંધીજી : ‘ધર્મમંથન’, પૃ. ૧૩.

“હિંદુઓ મૂર્તિથી પર તત્ત્વને મૂર્તિમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે.....મૂર્તિ-પૂજા એ પરમાત્માને સંકડાવી નાખવાના પ્રયત્નમાંથી નીકળી નથી, પણ એનો અવ્યવહિત રીતે સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉત્સુકતામાંથી ઉદ્ભવી છે..... મૂર્તિપૂજા એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્ગાર છે; પર તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી લેવા, સેવવા અને આર્ચિંગવાનો પ્રયત્ન છે.” — આ. જા. મુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૪૩૬-૮.

૪૦. સરખાવો: પંઢરીચે કાટે । ઘામલીચે કાટે । સસા માસા મેટે ।
 પાંદુરંગ । (પંઢરીને રસ્તે કાંટોળા જાવળ વઘાળ્યા પછી મારો મિત્ર પાંદુરંગ મને મળવાનો છે.)

બોલાવે છે ત્યારે જોને હૃદય છે એવા ઠાઠ પશુ માણસથી ચાલી નીકળ્યા વિના રહેવાતું નથી. રસિક સ્વભાવવાળા માણસને ભાવનાની તીવ્રતામાંથી જ પરમ સન્તોષ મળી રહેતો લાગે છે. સૌંદર્ય વિશ્વમાં હસી ધસાવે છે એમાં જ એની કૃતાર્થતા છે. ભક્ત ભગવાનના ચરણને પકડી રાખે છે, અને જન્મતની ઠાઠ પશુ વસ્તુને સાટે એ ચરણ છોડતો નથી. વૃકારામ કહે છે : “મેં તારા પગ સખત ઝાલી રાખ્યા છે. હવે હું તને હાલવા નહીં દઉં.....તું તારું સર્વસ્વ આપીશ તોપણ હું તે લઈને તને છોડવાનો નથી.” ૪૧

ચૈતન્ય કહે છે : “હે જગદીશ, મારે ધન, કે માણસો, કે સુંદરી, કે કવિતા એમાંથી કશું નથી જોઈતું. તું મને એટલું જ આપ, હે નાય, કે મને બોબોબ તારે વિશે અહૈતુક ભક્તિ રહે.” ૪૨

૪૧. આમ્હી જાણો છુસા માવ । વૃઠ પરિચેલે પાવ ॥

પાંકોં નેદું ચુકવિતાં । નેચોં ચોઢેં વહુ દેતાં ॥

વહુતાં દિસાંચેં લિગઢ । આલેં હોત હોત જઢ ॥

શુકા મ્હણે બાતાં । ને ચોં સર્વસ્વ હી દેતાં ॥

(હું તારા મનનો ભાવ બહુ હું તેથી મેં તારા પગ સખત ઝાલી રાખ્યા છે. હવે થોડુંકણ આપીને તું સટકી જવા માગીશ તો હું તે ન લેતાં તને હાલવા નહીં દઉં. અમારી સેવારૂપી કરજનો બાને તારે માથે ધણા દિવસ થયાં ચરચો હોવાથી તને તે બહુ ભારે લાગવા માંડ્યો છે. એ કરજ ચૂકવવા તું તારું સર્વસ્વ આપીશ તોપણ હું તે લઈને તને છોડવાનો નથી.)

૪૨. મ ધર્મ ન જન ન સુન્દરી

કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

મમ જન્મનિ જન્યતીશ્વરે

મવતાદ્રચિરહૈતુકી ત્વયિ ॥ શિલાશતક ૪

સરખાવા :

માસ્થા ધર્મે ન વસુવિચયે નૈવ કામોપમોગે

યદ્ માવ્યં તદ્ મવતુ મગવન્ પૂર્વકર્માનુરૂપમ્ ।

બક્તિને સત્યનિષ્ઠા ને સદાચાર કરતાં શ્રેષ્ઠ મણુવાની વૃત્તિનો હિંદુ વિચારકો વિરોધ કરે છે. ૪૩ તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે લાગણીઓ એ મનના બીજા વ્યાપારોથી અગમી ને અસ્પૃષ્ટ ક્રિયાઓ નથી. લાગણીઓ પોતે તો નૈતિક દંષ્ટિએ સારી-નરસી નથી હોતી. અમુક લાગણી સારી છે કે નરસી એનો નિર્ણય તો એ કઈ વૃત્તિમાંથી જન્મે છે તે પરથી — તે ઉચ્ચ પ્રકારના બક્તિભાવમાંથી જન્મે છે કે અધોગામી વિષયવિકારમાંથી તે પરથી — જ કરી શકાય. બક્તિ-માર્ગ એમ નથી કહેતો કે મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલી લાગણીઓ જન્મે છે તે બધી પવિત્ર હોય છે. ઈશ્વરને સર્વભાવે શગળે જવાની વૃત્તિની સાથે જે ચિંતનશીલ નમ્રતાની લાગણી જાગે છે તે જ ખરી બક્તિની લાગણી છે. એવી લાગણીમાં માણુસને સાચું જ્ઞાન

एतत् प्रार्थ्य मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरेऽपि

त्वत्पादांમોહહયુગ્મતા નિઘ્નતા મકિરસ્તુ ॥ મુકુન્દમાલા

(હે ભગવન્ ! મને ધર્મમાં આરથા નથી, ધનનો સંગ્રહ કરવામાં પણ નથી, ભોગ ભોગવવામાં પણ નથી એ પૂર્વકર્મનુસારે જેમ થવાનું હો તેમ થાઓ. મને તો આટલી જ પ્રાર્થના બહુ મહત્વની લાગે છે કે જન્મજન્મમાંતરમાં પણ તારાં અશ્લુકમળની જોડીમાં ભારી નિઘ્ન ભક્તિ રહે.)

૪૩. ફાખલા તરીકે, બક્તિમાર્ગના પ્રસિદ્ધ અન્ય નારદમુનિસૂત્રમાં બક્તને માટે સદાચારની આવશ્યકતા બારે દર્શને જણાવી છે : ૧

દુઃસંગઃ સર્વયૈવ ત્યાગ્યઃ । ૪૩; કામક્રોધમોહસ્મૃતિધ્રેશ્વુદિનાશ-
(સર્વનાશ) કારણત્વાત્ । ૪૪; અમિમાનદંમાદિકં ત્યાગ્યમ્ । ૬૪; અર્હિસા-
ચલસૌચદયાસ્તિક્યાદિ ચારિત્ર્યાણિ પરિપાલનીયાનિ । ૭૮.

(ભક્તે દુર્જનોના સંગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો; તેમાંથી કામ, ક્રોધ, મોહ, રમૃતિશ્રંશ, અને બુદ્ધિનાશ—અથવા સર્વનાશ—નીપજ્ઞ છે એટલા માટે. અમિમાન ઈશ વગેરેનો ત્યાગ કરવો. અર્હિસા, સત્ય, શૌચ, દયા, આસ્તિકતા આદિ સદ્ગુણો કેળવવા ને ટકાવી રાખવા.)

યયાની નિશાની છે; અને એ લાગણીને પરિણામે ભક્ત માનવસેવાને પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે. પૂજાઓ, બજન, સંગીત અને ઠલા ભક્તિભાવને વધારવામાં મદદ કરે છે.

૮. કર્મમાર્ગ

વહેવારકુશળ માણસ 'કર્તવ્ય કર્મ' તથા સમાજસેવા (યજ્ઞ) કરીને 'સંસિદ્ધિ' પામવા મથે છે. મનુષ્યનો આત્મા મૂળે તો શુદ્ધ છુદ્ધ સ્વતંત્ર હોય છે. એ આત્માનું સાચું સ્વરૂપ આપણે જોતાં સમજતા નથી તે જ આપણી બદ્ધતાનું કારણ છે. આપણે જ્યારે શુભામીને વહાલી ગણી વળગી રહીએ ત્યારે આપણે પૂરેપૂરાં શુભામ, બન્યા. આપણને જગતથી વિખૂટા પાડનારી આપણા સ્વાર્થરૂપી દિવાલને આપણે તોડી પાડીએ, અને હૃદયને વિશાળ બનાવી મોટા આદર્શો સિદ્ધ કરવા પાછળ જીવન સમર્પણ કરીએ, તો આપણામાં ધીરે ધીરે એવો પ્રેમ ખીલે જે બચને કમાવી દે, વિરોધીના દેવને શમાવે, અને વેરઝેરનાં મૂળ ઉખાડી નાખે. વગરવિચારે, દેખાદેખીથી પાણેલા નીતિનિયમોથી આપણે આપણા ધ્યેય લગી પહોંચી શકીએ એ બનવાનું નથી. એ નીતિપાલનને ધ્વિરસાક્ષાત્કારરૂપી જળનું સિંચન ને ગોળણ મળતું જોઈએ. ત્યારે જ આપણે સમજી શકીશું કે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમાં પરમાત્મારૂપી મહાસૂર્યમાંથી નીકળતા શાશ્વત પ્રકાશનું એક એક કિરણ રહેલું હોય છે. આપણે જ્યારે મનુષ્યો પર પ્રેમ રાખતા થઈએ છીએ ત્યારે આપણને એવું લાગ થાય છે કે પરમાત્મામાં આપણે અને એ મનુષ્યો સહુ એક જ છીએ (પરેડવ્યમે સર્વે એકીમવન્તિ); અને એ એકત્વના પાયા પર આપણે આપણાં જીવનની પ્રગતિ રચીએ છીએ, ને એને આધારે જીવનનું નાવ ચલાવીએ છીએ. ભૂતમાત્રમાં આત્મા છે ને આત્મામાં ભૂતમાત્ર છે એ પ્રકારનું એકત્વ જોયા ને અનુભવ્યા પછી માણસને અણુગમો,

શોક કે મોહ રહેતા નથી. ૪૪ આમાંથી આપણે ત્યારપછીના ખીજા વિષય — હિંદુ ધર્મના નીતિનિયમો — પર આવીએ છીએ.

૯. નીતિનિયમો

તાર્કિક સિદ્ધાન્તોને આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન એનું જ નામ નીતિવ્યવસ્થા; એ જ ધર્મસાધન. એ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે માણસમાં મૂતી પડેલી શક્તિઓને જાગૃત કરવામાં તેને મદદ કરવી. એમ બને તો માણસ પોતાના આત્મબળ વડે સુરક્ષિત રહી શકે. ન ભૂતકાળનાં બંધનો એને જકડી શકે; ન ભવિષ્યમાં શું થશે એવી ખીજ તેને સતાવી શકે. આપણા પ્રત્યેક કર્મ વડે આપણે પરમાત્માની પૂજા કરીએ છીએ એવી સુંદર ભાવના મનમાં પ્રતિક્ષણ રહે, અને ઈશ્વર સાથે આપણું સનાતન તાદાત્મ્ય છે એવા બાનમાંથી નિરંતર આનંદ મળ્યાં કરે, એવી રીતે પૃથ્વી પર જીવવાનો જે પ્રયત્ન છે તેનું જ નામ નીતિમય જીવન છે. આદર્શ મનુષ્ય જીવનમાં નિરંતર ઈશ્વરનો પ્રકાશ નિહાળે છે; ૪૫ અને તેનું જીવન એ સત્ય, વિશુદ્ધિ, પ્રેમ, અને ત્યાગના સદ્ગુણોની જીવતીમગતી પ્રતિભા બની જાય છે. માણસે કુદરતનાં બળો પર કેટલો કાબુ મેળવ્યો તે પરથી

૪૪. યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માન તત્તો ન વિદુગુપ્સતે ॥

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્વિજાનતઃ ।

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ દૈશોપતિષ્ઠ ૬-૭.

(જે માણસ ભૂતમાત્રને આત્મામાં જુએ છે તે ભૂતમાત્રમાં આત્માને જુએ છે તે કોઈની ધૂણા કરતો નથી. જ્યાં ભૂતમાત્ર જ્ઞાની માણસના આત્મારૂપ બની ગયાં ત્યાં, એકું એકત્વ જોનારને, મોહ ને શોક શાના થવા પામે ?)

૪૫. તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સુરયઃ । ઋગ્વેદ ૧; ૨૨; ૨૦.

(ઋષિઓ વિષ્ણુના એ પરમ પદને નિરંતર જુએ છે.)

નહી, પણ હૃદયના વિકારો પર ઠેટલો અંકુશ મેળવ્યો તે પરથી, તેણે નૈતિક વિકાસ ઠેટલો સાધ્યો તેનું માપ નીકળે છે. ગોળીઓનો વરસાદ વરસે તોપણ સત્ય જ બોલવું, ફાંસીએ ચડાવવામાં આવે તોપણ મનમાં વેરભાવ ન બિગળવા દેવો, મનુષ્યો ને પ્રાણીઓ પ્રત્યે આદર રાખવો, સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવું, બીજાઓની સેવામાં ઠાપા ધસી નાખવી, અને એક ગાલ પર તમાચો પડે તો બીજે ગાલ ધરવો, એ મનુષ્યનાં મુખ્ય દર્તવ્યો છે. આપણા નવા જન્માનાના વહેવાર સુધારકો કદાચ કહેશે કે એ શું? તો ધણ જાણ હોઈ, મનુષ્યસ્વભાવ રોજના વહેવારમાં એને અનુસરે એ શક્ય નથી ને યોગ્ય પણ નથી; વળા હિંદી લોકોનાં કે ગંધીજીના માછીઓનાં નળાં મનને દિશાસે આપવાના સાધન તરીકે એ શું? કદાચ સ્તુતિપાત્ર ગણાય, પણ જગતના વહેવારમાં 'એ સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલવું અશક્ય છે. મનુષ્યનો અત્યારનો સ્વભાવ અને પૂર્ણત્વનો આ આદર્શ બેની વચ્ચે ઠેકું ગોઠું અંતર છે એની હિંદુ વિચારકોને જાણ હતી. એટલે માણસને તેના અંતિમ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે તાલીમ આપવા સારુ તેમણે સંસ્કારોની ને યમનિયમોની^{૪૬} યોજના ધડી હતી. જે પ્રથાઓ ને સંસ્કારોની અસરથી પ્રજાની નીતિભાવના ને તેનું ચારિત્ર ધકાચ છે તેને 'ધર્મ' એ નામ અપાય છે. આ 'ધર્મ' એ હિંદુ સંસ્કૃતિનું એક મૂલભૂત અંગ છે. હિંદુ ધર્મ લોકોની પાસે અમુક મતોનો પરાણે સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર નથી માનતો; પણ, યમનિયમ, વિધિનિષેધ આદિની તેણે સ્વેચ્છા આચારવ્યવસ્થાને અનુસરવાં હિંદુમાત્રને આજ્ઞા કરે છે. હિંદુ ધર્મ એ બુદ્ધિએ દરાવી રાખેલા ધર્મમતનો સંચય છે તેના કરતાં વધારે તો એક સંસ્કૃતિ છે,

૪૬. અહિંસાસ્ત્યાસ્તેયવ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહ યમાઃ । પાતંજલયોગસૂત્ર ૨; ૩૦.

શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિયાનાતિ નિયમાઃ । ૨; ૩૨.

(અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ યમ. શૌચ, સન્તોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને શ્વેશ્વરપ્રણિધાન એ નિયમ.)

અથવા કહો કે સંસ્કારોનો સમૂહ છે. તે કહે છે કે 'તમે જો ઇશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર એટલે કે ધર્મને માર્ગે ચાલશો તો તત્ત્વબોધ અથવા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો.' દરેક મનુષ્યના અંતરમાં જે અગ્નિ ધૂંધવાઈ રહેલો હોય છે તેને પ્રજ્વલિત બની બજૂલી બિહવામાં ધર્મ મદદ કરે છે.

ધર્મ એ સમગ્ર પ્રજાના અંતરાત્માએ માન્ય રાખેલા આચારોની સ્મૃતિ છે. એ આચારના નિયમો ઠાઈ એક વ્યક્તિએ ધડેલા કે તેણે લોકસમૂહ પર પરાણે ઠાકી બેસાડેલા નથી હોતા. તેમજ તેનો અમલ કરાવવાને કાયદાની મદદ નથી લેવાતી, એટલે તેમાં બળાત્કારનું તત્ત્વ છે એમ પણ ન કહી શકાય. આચારના એ નિયમોને પ્રજાના મોટા ભાગે યા તો પ્રજાના અંતરાત્માએ કબૂલ રાખ્યા હોય છે. જર્મનો એને *sittlichkeit* (એટલે કે નીતિધર્મ) કહે છે. એ શબ્દની વ્યાખ્યા આપતાં ક્રિસ્ટ કહે છે: "આચારના જે સિદ્ધાન્તોને આધારે લોકો એકબીજા જોડેનો વહેવાર ચલાવતા હોય, જે નિયમો પ્રજાના સંસ્કારોની વર્તમાન અવસ્થામાં તેના હાડમાં બિતરી ગયા હોય, અને તેથી જેને વિશે આપણને સ્પષ્ટ બાન પણ ન હોય, તેનું નામ *sittlichkeit* છે." ધર્મ માણસોની પાસે બળજબરીથી સદાચારનું પાલન નથી કરાવતો, પણ તેમને સદાચારી બનવાની કેળવણી આપે છે. ધર્મ એ યાત્રિક નિયમોની અવિચળ સ્મૃતિ નથી, પણ જીવંતોજગતો પ્રાણ છે; અને સમાજ જેમ જેમ વિકાસ પામતો જાય તેમ તેમ એ ધર્મમાં વિકાસ અને પ્રગતિ યત્ના જાય છે. ભારતવર્ષમાં તો રાજ્ય પણ ધર્મનું સેવક હતું. રાજસત્તા નીતિનિયમોને ઠાકરે ન હડાવી શકતી. તેનું કામ તો માત્ર ધર્મ કરાવી આપેલા નિયમોનો અમલ કરવા કરાવવાનું હતું; એ નિયમો બદલવાનો કે રદ કરવાનો અધિકાર તેને ન હતો. રાજસત્તા પ્રજાના જીવનવહેવારમાં કદી માથું મારતી નહીં. ભારતવર્ષમાં અનેક જુદા જુદા ધાર્મિક સંપ્રદાયો સ્થપાયા, રાજગાદી માટે અનેક વંશો માંડો-

માંહે લડી મર્યા, ને નાનાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે પણ લડાઈઓ ધણી ચાલી; છતાં પ્રજાના ધર્મના અથવા તેના સામાજિક જીવનના સિદ્ધાન્તો તો ચાર હજાર વરસથી એકરૂપ ને એકધારા ચાલ્યા આવે છે. ભારતના લોકજીવનની જીવંત અને અખંડિત ધારા જોવી હોય તો તે તેના રાજકીય ઇતિહાસમાં નહીં પણ તેના સાંસ્કારિક ને સામાજિક જીવનમાં મળે છે. પલાશીના યુદ્ધ પછી ભારતવર્ષને રાજકારણની લત લાગી છે, આજે રાજકારણ આખા જીવનને ધેરી વળ્યું છે, રાજસત્તા સમાજ પર આક્રમણ કરી રહી છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ, રાષ્ટ્રોચ્ચતા વિનાનું ભારતવર્ષ પશ્ચિમની દબનું 'રાષ્ટ્ર' બનવા મથી રહ્યું છે, ને એ 'રાષ્ટ્ર'ના સર્વ શુદ્ધરોષ તેનામાં જીતરતા જાય છે.

ધર્મનાં બે અંગ છે — એક વ્યક્તિગત, ને બીજું સામાજિક. બંને એકબીજા પર આધાર રાખે છે ને એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. વ્યક્તિના અંતરાત્માને ઠાઈ બોમિયા કે પથપ્રદર્શકની જરૂર રહે છે. તેણે જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ કેવી રીતે સાધવો, અને ઇન્દ્રિયોના દાસ બનીને નહીં પણ આત્માની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલવા માટે શું શું કરવું, એનું શિક્ષણ તેને આપવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે સમાજના હિત તરફ પણ એટલું જ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે છે. ધર્મ મનુષ્ય-માનને ભેગાં રાખે છે, અને તેમની વચ્ચે સુવ્યવસ્થા ને એકરામ દેખાવી રાખે છે. ૪૭ સમાજનાં કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરે તે ધર્મ; એથી જિલ્ડો તે અધર્મ. ધણીવાર એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવે છે કે બીજાઓ આપણી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તે એમ આપણે ધૃષ્ટીએ

૪૭*. ધારણાઃ ધર્મમિત્યાદુર્ધર્મેણ વિષ્ટતાઃ પ્રજાઃ । મહાભારત — કર્ગપર્વ ૬૯; ૫૯.

(ધર્મ ધારણ કરે છે — દક્ષની રાખે છે. તેને લીધે જ તેને 'ધર્મ' નામ અપાયું છે. જમતની પ્રજાને ધર્મે જ દક્ષની રાખેલી છે.)

તેવી રીતે આપણે બીજાઓ પ્રત્યે વર્તવું જોઈએ. ૪૮ હિંદુઓને માટે જે નિત્ય કર્મ એટલે કે આવશ્યક કર્તવ્ય ગણાવ્યા છે તેમાં વ્યક્તિ તેમજ સમાજ ઉભયનું કલ્યાણ સાધનારા સદ્ગુણોના સમાવેશ થઈ જાય છે. શૌચ (સ્વચ્છતા), આચાર (સદ્વર્તન), પંચમહાયજ્ઞ

૪૮. આ નિયમ હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં અનેક જગ્યાએ સાર દર્શને કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે:

ધૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં ધૃત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાતિ પરેપાં ન સમાચરેત્ ॥ દેવલસ્મૃતિ.

(ધર્મનું રહસ્ય સાંભળેા અને સાંભળીને હૃદયમાં ઉતારેા. તે એ કે જે પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તે બીજા પ્રત્યે ન આચરવું.)

અતો યદાત્મનોઽપમ્ય પરેપાં ન તદાચરેત્ ।

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૩; ૪; ૬૫.

(તેથી જે પોતાને અણુઅણુ હોય તેવું વર્તન બીજાઓ પ્રત્યે ન કરવું.)

આત્મવત્ સર્વભૂતાતિ યઃ પશ્યતિ ॥ પશ્યતિ ।

આપસ્તામ્બસ્મૃતિ ૧૦; ૧૨.

(જે માણસ ભૂતમાત્રને પોતાના જેવા જુએ છે તે અરેખર જુએ છે.)

યદન્યૈર્વિહિતં નેચ્છેદાત્મનઃ કર્મ પૂરુષઃ ।

ન તત્પરેષુ કુર્વોત જાનમ્પ્રિયમાત્મનઃ ॥

મહાભારત-શાન્તિ ૨૬૦; ૨૦.

(જે વર્તન બીજા પોતાની પ્રત્યે કરે તેા માણસને ન ગમે તે વર્તન, પોતાને અપ્રિય છે એમ જાણીને, તેણે બીજાઓ પ્રત્યે ન કરવું.)

૪૯. પંચૈવ મહાયજ્ઞાઃ । તાન્યેવ મહાસત્રાણિ । મૂતયજ્ઞો મનુષ્યયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞો દેવયજ્ઞો મહાયજ્ઞ ઇતિ । યતપયજ્ઞદ્વાળ ૧૧; ૫; ૬; ૧.

(પાંચ મહાયજ્ઞ છે. એને જ મહાસત્ર પણ કહે છે—મૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, મહાયજ્ઞ.)

ઋપિયજ્ઞં દેવયજ્ઞં મૂતયજ્ઞં ચ સર્વદા ।

નૃયજ્ઞં પિતૃયજ્ઞં ચ યયાશક્તિ ન હાપયેત્ ॥ મનુસ્મૃતિ ૪;

(સમાજસેવા), અને પ્રાર્થના ને પૂજા (સંધ્યાવંદન), એ નિત્ય કર્યો છે. વણીશ્રમધર્મમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગો અને વ્યક્તિના જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લગતાં કર્તવ્યો વિસ્તારથી વર્ણવેલાં છે.

૧૦. ચાર આશ્રમ

આ સંસારમાં રહી સુખ્યેન કરવું એ મનુષ્યનું મુખ્ય ધ્યેય નથી. તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો આદર્શની પ્રાપ્તિ કરવાનું, ઈશ્વરે પોતાને માટે નિર્મિત કરેલા મુકામ સુધી પહોંચવાનું છે. એને માટે વ્યક્તિને જીવણી આપવાની જરૂર રહે છે. એ જીવણીમાં તપ ને ત્યાગ આવશ્યક હોય છે. પ્રથમે મનુષ્યનું જીવન ચાર જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં ધર્મને પસાર થાય છે. એ અવસ્થાને હિંદુ ધર્મમાં 'આશ્રમ' નામ આપ્યું છે. પ્રથમ આશ્રમ તે બ્રાહ્મચર્યનો. તેમાં વિદ્યાર્થીને સંયમ, ખડતલપણ, બ્રાહ્મચર્ય ને સમાજસેવાના ગુણો શીખવાય છે, ને તેના પાકા સંસ્કાર તેમના મન પર પાડવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વર્ગ કે દરજ્જાના હોય, ગરીબ હોય કે સર્વગર હોય, તોપણ તેમને આ તાલીમ લેવી પડે છે. બીજો આશ્રમ તે ગૃહસ્થનો. વિદ્યાર્થી, અભ્યાસને અંતે વિવાહ કરી એ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે ને કૌટુંબિક જીવનની જવાબદારી ઉઠાવે છે. તે સમાજવ્યવસ્થાનું એક અંગ બને છે, ને તેને અંગે આવતાં અધિકારો ને કર્તવ્યો સ્વીકારી લે છે. આપણને આપણાં માનવી બાંહુઓ જોડે જ સ્નેહસંબંધ હોય છે તેમાંથી જ મનુષ્યસ્વભાવનાં કેટલાંક મધુરમાં મધુર ટેવો ને

(કપિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, નૃયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞનો માણસે હંમેશાં બનવા લગી ત્યાગ ન કરવો.)

સ્વાધ્યાય તે ક્રપિયજ્ઞ. હોમ તે દેવયજ્ઞ. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની રક્ષા ને સેવા તે ભૂતયજ્ઞ. અતિથિસત્કાર અને માનવસમાજની સેવા તે નૃયજ્ઞ. તપશ્ચ, અથવા પૂર્વજીવે આપેલા સંસ્કારોપરથી વારસાની રક્ષા ને વૃદ્ધિ, અથવા તો પ્રભુત્વાદન દ્વારા વંશવેલો આલે રાખવો, તે પિતૃયજ્ઞ.

સંસ્કારો ખંધાય છે. આ આશ્રમમાં સ્વાશ્રમ, ઠરઠસર ને આતથિ-
સત્કારને વિશેષ કર્તવ્યરૂપ ગણાવ્યાં છે. ગૃહસ્થાશ્રમને સૌથી વિશેષ
આદરપાત્ર માન્યો છે — એટલા માટે કે તે ખીન્ન ત્રણે આશ્રમનું
પોષણ કરે છે. ૫૦ વર્ષને લગતા નિયમો આ આશ્રમને જ લાગુ પડે
છે. ત્રીજો આશ્રમ વાનપ્રસ્થનો. તેમાં માણસે સંસારનાં સુખમંપત્તિ
પરથી મન ઉઠાવી લઈ, ગૃહસ્થાશ્રમ દરમ્યાન મનમાં જે કંઈ
અભિમાન — જેવું કે કુળનું, શ્રીમંતાઈનું, જીવિષ્ણનું કે સદ્ભાગ્યનું
— પેલા થયું હોય તે સમાવી, ત્યાગવૃત્તિ ઠેળવવાની હોય છે. આવા
હિચ્ચતર જીવનની પૂરેપૂરી તાલીમ તેને મળે પછી તે સંન્યાસ લે છે.
સંન્યાસી એ માનવજાતિનો નિઃસ્વાર્થ સેવક છે. તે આત્મમજામાંથી
શાન્તિ મેળવે છે. એ અવસ્થામાં પરબ્રહ્મ સાથેનો યોગ સંપૂર્ણતાએ
પહોંચે છે, અને મનુષ્ય આત્માની ઠેળવણી સમાપ્ત થાય છે.

આ સંન્યાસીઓ સંસારનો ત્યાગ કરી જગતને પાયમાલ થવા
નથી દેતા. જુદા અને ચંકર, રામાનુજ અને રામાનંદ જેવા એ
વર્ગના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોએ પ્રજાના જીવનમાં બળી તેના ધર્મના પાયા
નાખ્યા છે. એમનાં નામ આજે રાષ્ટ્રના મહામૂલ્યા વારસારૂપ બની
ગયાં છે.

૫૦. યથા વાયુ સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વજન્તવઃ ।

તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥

યસ્માત્ પ્રયોડપ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાત્રેન ચાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થૈર્નૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥

મનુસ્મૃતિ ૨; ૭૭-૭૮.

(જમ જંતુમાત્ર હવાને આધારે જીવે છે, તેમ સર્વ આશ્રમો
ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે નમે છે. ગૃહસ્થ જ ખીન્ન ત્રણે આશ્રમના માણસોને
જ્ઞાત, અત્રે અત્રે વસે પ્રતિહિત. રામાનુજ, રામાનંદ, જે, રેતી, ગૃહસ્થાશ્રમ સૌથી
મોટો છે.)

વળી જુઓ, મનુસ્મૃતિ ૧; ૮૬-૯૦.

૧૧. વર્ણધર્મ

વર્ણને લગતા નિયમો વ્યક્તિઓને સમાજ પ્રત્યેનાં તેમનાં કર્તવ્યોનું જ્ઞાન કરાવે છે. માણસ જ્યારે સમાજવ્યવસ્થાને અંગે કંઈક કર્તવ્ય સ્વીકારી તેની પાછળ પોતાની બધી શક્તિ વાપરે ત્યારે જ તેનાં મન અને આત્માનો વિકાસ સધાય. મનના જે ત્રણ વ્યાપારો — વિચાર, લાગણી ને ક્રિયા — તેમાંથી એક યા બીજો દરેક મનુષ્યના માનસમાં પ્રધાનપણે દેખાઈ આવે છે. તે પરથી દ્વિજ એટલે કે બે વાર જન્મેલા લોકોના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે — વિચારશીલ, ભાવનાપ્રધાન, અને કર્મરત. જેમનામાં કોઈ પણ ગુણનો વિશેષ વિકાસ ન થયો હોય તે ચંદ્ર, બુદ્ધિનું, લડવાનું, ઉદ્યોગનું, ને મજૂરીનું એમ જુદાં જુદાં કામ કરનાર પરથી ચાર વર્ણની વહેંચણી કરી છે. એ બધા એક જ દેહના અવયવો છે. આ બધા વર્ગોનો બનેલો સમાજ એ એક સજીવ ને અખંડ દેહ છે, એમ જતાવવાને સારુ છેક ઋગ્વેદ જેટલા જૂના કાળમાં (પુરુષસૂક્તમાં) જતાવવામાં આવ્યું છે કે આ ચાર વર્ણો તે સમાજરૂપી પુરુષનાં મુખ, બાહુ, સાથળ અને પગ છે.^{૫૧} આમ એ બધા વર્ણો એકબીજા પ્રત્યેના બંધુભાવથી સંકળાયેલા છે. આખા સમાજની વ્યવસ્થામાં દરેક વર્ગને માટે તેનું યોગ્ય સ્થાન, તેનાં અધિકારો, ને તેનાં કર્તવ્યો કરાવી આપેલાં છે. સર્વ પ્રકારનું કામ સેવાર્થે થતું હોવાથી, વર્ણનાં અભિમાન અને સ્વાર્થને ઉત્તેજન મળતું નથી. વર્ણધર્મ એટલે અધિકાર નહીં પણ જવાબદારી. કોઈ પણ માણસમાં હિંમત ગણાવેલા ગુણોનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો; જુદા જુદા માણસોમાં જુદા જુદા ગુણોનું પ્રાધાન્ય હોય છે એટલું જ. આપણે આપણાં કર્તવ્ય કરીને માત્ર સમાજની સેવા નથી કરતા; આપણો સ્વભાવ ને આપણું

૫૧. પ્રાક્ષણોડસ્ય મુલમાસીદ્ વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

उरु तदस्य वद्वेदयः पदस्यो गृहोऽजायत ॥ ऋ. ૧૦; ૧૦; ૧૨.

માનસ પણ આપણા કામ વાટે પ્રગટ કરીએ નહીંએ. દરેક માણસનો જે અંગેડ સ્વભાવ હોય છે તે તેના કામ વાટે દેખાઈ આવે છે, એટલું જ નહીં પણ એ વાટે ખીલે પણ છે. જેના સ્વભાવને જે કામ અનુકૂળ આવે તે તેનો સ્વધર્મ.^{૫૨}

સર્વ વર્ણને બ્રાહ્મણ બનાવવા, મનુષ્યમાત્રને ઋષિ (સત્યદ્રષ્ટા) બનાવવા, એ હિંદુ ધર્મનો આદર્શ છે. એવા માણસોનાં હૃદયનાં બંધન તૂટી જઈ તેઓ વિમુક્તિ પામે છે, અને ઈશ્વર સાથેના અભેદસાક્ષાત્કારનો નિરવધિ આનંદ અનુભવે છે. તેઓ પાપ અને દુરાચારનો વિરોધ નથી કરતા, હિંસાની સામે હિંસા નથી કરતા. ક્રોધ તેમને મારે તો તે સહી લેવા નોટલાં, અને ક્રોધ તેમની પાસેથી કશી ચીજ ઢૂંટી કે ઝૂંટવી લેવા માગે તો તે જતી કરવા નોટલાં, પ્રેમ અને ધીરજ તેમનામાં હોય છે. તેમનું જીવન શાન્તિમય આનંદથી મરપૂર હોય છે; એટલે તેમનામાં દ્વેષ કે ઝેરનો છાંટો નથી હોતો. મનુષ્યસ્વભાવથી જે જિયામાં જિંચી અવસ્થાએ પહોંચી શકાય એમ છે તે અવસ્થાનું નામ બ્રાહ્મણ્ય છે.^{૫૩} સમાજની વ્યવસ્થા

૫૨*. વર્ણવ્યવસ્થાની આમીણુ રાજ્યવ્યવસ્થાને પ્રધાદારી મહાજનો ૧૨ કેવી અસર પડતી, અથવા તો અત્યારે વર્ણધર્મની કેવી વિકૃતિ થઈ ચિલી છે, તેનો હલેભ મેં અહીં નથી કર્યો.

૫૩. બ્રાહ્મણને માટે હિંદુ વર્તવેતાઓ ને શાસ્ત્રકારોએ કેવા જીવો કહણુ આદર્શ કલેલેલા છે એના કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે. બ્રાહ્મણની જે પ્રશંસા કરેલી છે. તે આવા બ્રાહ્મણોની જ.

યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાસ્માલોકાત્રૈતિ સ કૃપણઃ । બધ ય એતદક્ષરં ગાર્ગિં વિદિત્વાસ્માલોકાત્રૈતિ સ વ્રાહ્મણઃ । છુદ્દદારણ્યક સપતિપત્ત ૬; ૮; ૧૦.

(હે ગાર્ગી ! જે માણસ આ અક્ષરને જણ્યા વિના આ લોકમાંથી લેધો જાય છે તે કૃપણ છે. પણ હે ગાર્ગી ! જે માણસ આ અક્ષરને જાણે આ લોકમાંથી આલેધો જાય છે તે બ્રાહ્મણ છે.)

૩૬ : હિંદુ ધર્મ

આધ્યાત્મિક પૂર્ણત્વના પાયા પર કરવામાં આવે છે, ને અંતે એ પૂર્ણત્વ સુધી પહોંચવાનું જ છે એનું સતત સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે. માણસને એ જાણા ગિરિશિખર સુધી જડવા માટે પાંખો નથી હોતી, એટલે તેણે પ્રયત્ન અને કષ્ટ વડે, એક પછી એક ડગલું માંડતાં માંડતાં, એ ગિરિરાજ પર ચડીને સંતોષ માનવો રહ્યો. હિંદુ

યઃ કથિદાત્માનં.....કરતલામલકવત્સાક્ષાદપરોક્ષીકૃત્ય કૃતાર્યતયા
કામરાગાદિદોષરહિતઃ શમદમાદિસંપન્નો આવમાત્સર્યતુષ્ણાશામોદ્વાદિરહિતો
દમ્માહકારાદિભિરસંપ્રૃષ્ટચેતા વર્તત એવમુક્તલક્ષ્ણો યઃ સ એવ પ્રાદાણઃ ।
વજ્રસૂચિકોપનિપત્

(જે માણસ આત્માને હથેળીમાં પડેલા આમળાની પેઠે નજરેાનજર જુએ—તેનો સાક્ષાત્કાર કરે—, ને તેનાથી કૃતાર્થ થઈ કામ, રાગ, આદિ દોષોથી મુક્ત થાય, શમદમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરે, દેવ, તૃપ્ત્યા, આશા, મોહ આદિનો ત્યાગ કરે, અને દંભ, અહંકાર આદિનો સ્પર્શ ચિત્તને લાગવા ન દે, તે જ બ્રાહ્મણ ગણાય.)

પ્રાદાણસ્ય હિ દેહોડયં ક્ષુદ્રકામાય નેષ્યતે ।

જૃષ્ટદ્રાવ્ય સપસે નિત્યં પ્રેત્યાનન્તસુરણાય ચ ॥

માગવત ૧૧; ૧૭; ૪૨.

(બ્રાહ્મણનો આ દેહ તુચ્છ વાસનાઓની તૃપ્તિ માટે અપાયેલો નથી; પણ હંમેશા કંઈ જીવંત ગાળી તપ કરવા માટે ને મરી ગયા પછી અનંત સુખ મેળવવા માટે અપાયેલો છે.)

વૃત્તિસંકોચમન્વિચ્છેન્નેહેત ધનવિસ્તરમ્ ।

ધનલાભે પ્રવૃત્તસ્તુ પ્રાદાણ્યાદેવ હીયતે ॥ વ્યાસ

(બ્રાહ્મણે કમાણી ઓછી રાખવી; અતિશય ધનની લાલસા રાખવી. તે જો ધન ભેગું કરવામાં પડી જાય તો બ્રાહ્મણત્વ શુભાવી બેરે

અનર્થો પ્રાદાણસ્યૈય યદ્ વિત્તનિચયો મહાન્ ।

મહામારત-મનુશાસનપર્વ ૬૧; ૧૯.

(ધણું ધને ભેગું કરવું એ બ્રાહ્મણને માટે આદ્યતપ છે.)

સમાજવ્યવસ્થામાં ઊર્ધ્વગમનની ક્રમબદ્ધ યોજના રાખેલી છે. આનો ખે દાખલા આપું — એક અદિત્યા, ને બીજી ગોરક્ષા. માણસોને કે ઈતર પ્રાણીઓને મારવાં નહીં—મા હિંસ્યાત્ સર્વાણિ મૃતાનિ—એ પરમ ધર્મ છે. એ જ ધર્મ માણસની માણસાઈ ને છાજે એવો છે. દરેક બ્રાહ્મણને તેનું પાલન કરવાનું ઠહેવામાં આવે છે. છતાં હિંદુ સમાજરચનામાં ક્ષત્રિયોનો વર્ગ પણ રાખેલો છે; તેનો ધંધો મારવા મરવાનો છે. એ સમાજરચનાના યોજકોને લાગતું કેપર આંખને જાહેર આંખ,

ક્ષાયિં વિરજમાસીતં કતકિયં મનાસવં ।

उत्तमत्यमगुणतं तमहं भूमि प्राद्वानं ॥ धम्मपद ૩૮૬.

(ધ્યાની, નિષ્પાપ, રચર, કૃતકૃત્ય, અનાસવ, હતમ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલાને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.)

ભુએ ધર્મપદમાંનો આખો બ્રાહ્મણવર્ગ.

दिव्यमाणुस्स-तेरिच्छं जो न सेवेद मेहुणं ।

मणसा-काय-वक्केण तं वयं भूम माहणं ॥

जहा.पोम्मं जले जायं नोवलिप्पइ वारिणा ।

एवं कलितं कामेहि तं वयं भूम माहणं ॥

उत्तराण्ययनसून

(દેવ, મનુષ્ય કે તિર્યચની સાથે મન, કાયા કે વચનથી પણ, ને મિથુન ન સેવે તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ. જેમ કમળ જળમાં જન્મ્યું ફોવા છતાં જળથી લેપાઈ નથી, તેમ ને કામનાઓ વડે લેપાતો નથી તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ.)

૫૪. આ વચન વિષે થોડોક ખુલાસો આપવો જરૂરનો છે. એ રાખ્દો મૂળ તો પેશવર મૂસાએ ચદ્દદી પ્રભને આપેલી ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવે છે. માણસો હડતાં હડતાં સમર્થાં સીને મારે ને તેનો ભન ભય કે કોઈ અંમને દિલ ધાય તો મારનાર માણસને સભ વરીકે એટલી જ દિલ થવી જોઈએ, એવો ન્યાય મૂસાએ જણાવ્યો હતો—“તેને દંદ દિલ ધાય તો તારે છવને જાહેયે છવ, આંખને જાહેયે આંખ, હાંતને જાહેયે હાંત, પત્રને

ને દાંતને બદલે દાંત 'ની વેરવૃત્તિ મનુષ્યના સ્વભાવમાં પાડી જડાયેલી છે. તેને એકાએક નાબૂદ કરી શકાય એમ નથી. જ્યારે દુષ્કર્મ કે અન્યાયને તાબે થવું અગોચર હોય, પ્રેમથી તેનો પ્રતિકાર કરવો અશક્ય હોય, ત્યારે હિંસાથી સામનો કરવાની છૂટ રાખેલી છે; અને ક્ષત્રિય વર્ગને કહેવામાં આવ્યું છે કે દુશ્મનો કરનાર સામે શસ્ત્રબળથી લડવું એ તમારું કર્તવ્ય છે. છતાં એ મનુષ્યસ્વભાવની નમ્રગાર્હ જોઈને આપેલી છૂટ છે. એટલે ક્ષત્રિયને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે 'તમે જે પશુબળનો પ્રયોગ કરો છો તેના કરતાં જે પ્રેમ-

બદલે પગ આપવા; ડામને બદલે ડામ, ધાને બદલે ધા, ફટકાને બદલે ફટકા સહન કરવા." આમ મૂળ તો આમાં અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે અપરાધીએ સભ્ય ભાવવવાની વાત હતી. એ જમાનો એવો હતો કે એક માણસનો જીવ બીજે લે, તો પહેલાં માણસના કુટુંબીઓ મરનારના કુટુંબીઓ સામે લડાઈ આદરી અનેકના જીવ લેતા, ને કુટુંબી વચ્ચે ઘાંઘેર જામતાં, એ વખતે મૂસાએ ઠણું કે ન્યાય તો અપરાધીએ નેટલી દીધી હતી હતી તેટલી જ તેને કરવામાં છે, વધારે નહીં. એમ કહીને તેમણે એ પ્રભને સંસ્થાવાની સીડીએ એક પગથિયું ઉપર ચડાવી. પાછળથી એ વચ્ચે વેરવૃત્તિનું સમર્થન કરવાને વપરાવા લાગ્યાં હશે. અમુક અંશે પણ એમાં વેરવૃત્તિને સંતોષવાની વાત તો હતી જ. ઈસુએ એની જગાએ આવેરનો, અલિંસાનો, અપ્રતિહારનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું:

“ તમે સામજ્યું છે કે અગાઉ એમ કહેવાતું: આંખને બદલે આંખ, ને દાંતને બદલે દાંત.

“ પણ હું તમને કહું છું કે તમે પાપનો, દુષ્કર્મનો, અન્યાયનો પ્રતિહાર ન કરો. પણ જે કોઈ તમને જમણા ગાલ પર તમારો મારે તેની આગળ તમારો બીજો ગાલ પણ ધરજો.

“ અને કોઈ માણસ તમારા પર અહાલતમાં હાલો કરે ને તમારો જખનો લઈ લે તો તેને તમારો ડમણો પણ લેવા દેજો.

“ અને કોઈ માણસ તમને એક માર્દિ જવાની ફરજ પાડે તો તેની સાથે બે માર્દિ જાઓ.”

ધર્મનો પ્રયોગ બ્રાહ્મણ કરે છે તે ચડિયાતો છે.’ ક્ષાત્રધર્મ એ આત્મ-વિકાસની નીચલી અવસ્થા છે, કેમકે તે મનુષ્યને પરમાત્મારૂપી મહાત્મ્યની ચિનગારી ન ગણતાં નથી માંસનો લેખો ગણે છે. ક્ષત્રિયને એવી પણ આગ્રા કરવામાં આવી છે કે શસ્ત્રથી લડતાં પણ તમારે મનમાં તો વિરોધી પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ જ રાખવો; તેને વિષે દેવ ન રાખવો; અને ‘જેણે મને દુઃખ દીધું તેને દુઃખ દઈ ત્યારે જ હું ખરી,’ એવી વેરવૃત્તિથી નહીં, પણ કેવળ આવી પડેલું કર્તવ્ય પાર પાડવાની વૃત્તિથી જ લડવું. ક્ષત્રિય જો મનમાં આવો દયાભાવ રાખીને વર્તે તો તેનો આત્મા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો જાય; તે પશુબળ પર ઓછો આધાર રાખતો થાય; અને છેવટે તે જગતના ઠોઈ પણ જીવને હણવા અશક્ત બની જઈ બ્રાહ્મણપદને પામે. આમ હિંદુ સમાજ-વ્યવસ્થામાં હિંસક પ્રતિકારની છૂટ રાખી છે ખરી, પણ અંતિમ ધ્યેય તો તેને વટાવીને અહિંસા સુધી પહોંચવાનું જ રખાયું છે. આપણે નિસર્જના પ્રવાહમાં નાવ હંકારવાનું છે ખરું, પણ તે એ પ્રવાહને વટાવી પેલી પાર જવા માટે.

આ અહિંસાધર્મ મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિને પણ લાયક પડે છે. એ ધર્મ પાળનારે માંસાહારનો ત્યાગ કરવો જ રહ્યો. પશુપંખી આદિ પ્રાણીઓ પણ પરમાત્માનાં જ સરજેલાં છે; તેથી આપણે તેમના પ્રત્યે દયા રાખવી જોઈએ. ગાય એ પશુસૃષ્ટિની પ્રતિનિધિ છે. દિન મથાતા હિંદુઓની નિત્યપ્રાર્થનામાં ગાય અને બ્રાહ્મણની રક્ષા માટે વિનંતી કરવામાં આવે છે. ૫૫ કેમકે ગાય અને બ્રાહ્મણ એ મનુષ્યેતર તથા મનુષ્ય સૃષ્ટિનાં પ્રતિનિધિ છે. એક આપણાં શરીરનું પોષણ કરે છે; બીજો આત્માનું. ગાંધીજી લખે છે: “આવો દેવભાવ ગાયને જ કેમ આપવામાં આવ્યો હશે એ પણ મને તો સ્પષ્ટ જ છે. ગાય જ હિંદુસ્તાનમાં માણુમનો સૌથી સારો સાથી—

સૌથી મોટા આધાર — હતી. એ હિંદુસ્તાનની કામધેતુ હતી... ગાય એ દયાધર્મની ભૂતિમંત કવિતા છે..... લાખો કરોડો હિંદીઓને ઉછેરનારી એ માતા છે. એ ગાયની રક્ષા તે ઇશ્વરની આખી મૂક સુધિની રક્ષા છે. "૫૬ પણ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક લોકો એવા હતા જેમણે મનુષ્યેતર જીવો પ્રત્યે જરાયે દયા કે કરુણા બતાવી નહોતી. એમને શિક્ષણ આપીને એમની દેવો છોડાવવી પડેલી. માંસમાત્રને વસ્ત્ર ગણનાર, કીડા માટે કે આહાર માટે ટોપ્પ પણ જીવને પીડા ન કરનાર, ધાત્રાણના આદર્શની અસરે મૂર્વ વર્ગોને પ્રુનિત બનાવ્યા છે ને આત્મોન્નતિને પંથે ગ્રેયો છે. ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો મોટે ભાગે નિરામિપાદાર કરે છે. શત્રો પણ પવિત્ર પવોને દિવસે માંસાહાર નથી કરતા. આમ નિરામિપાદાર તરફ સતત ને એકધારી પ્રગતિ થઈ રહી છે. જેમને પશુપંખી આદિ પ્રત્યે વર્તવામાં ભવશેષ વિચાર કે વિવેક છે જ નહીં તે 'પંચમ' ગણાયા છે, ને તેમના પર હિંદુ ધર્મની અસર પડી દેખાતી નથી. ૫૭

નીચલા ગણાતા વર્ગોમાં સ્ત્રી પડેલી નૈતિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિઓને બંધનમાંથી છોડી મુક્તપણે વિકસવા ને વિહરવા દેવા માટે હિંદુ ધર્મે કયો પ્રયાસ નથી કર્યો, એવો એક આક્ષેપ તેની સામે થાય છે. એ આક્ષેપમાં હિંદુ ધર્મે ભારતવર્ષમાં કરેલા ઉદ્ધાર-કાર્ય વિશે ઘોર અજ્ઞાન દેખાઈ આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ ને ખ્રિસ્તી ધર્મને સ્થપાયેલા સેંકડો વરસ થઈ ગયાં. છતાં આજે જ્યારે કોઈ મુધરેલી પ્રજા પછાત પ્રજાના સમાગમમાં આવે છે ત્યારે તે એ પછાત લોકોનું માનસ સમજવાની દરકાર રાખતી નથી, પણ એ લોકોને દરેની વાળે કરવા માટે અનેક પ્રકારની કૂરતા વાપરે છે.

૫૬. 'ધર્મમંથન', પૃ. ૯.

૫૭. છતાં અરુપરૂપતા તો સ્વચ્છ નથી જ. સરખાવો સાધારૂપજનનો પાતાનો મનઃ "જે સમાજ અરુપરૂપતાના સાપને સાંપી રહે ॥ તે સમાજ ને સુખરેણો દહેવદાયવાનો કયો ઉદ્દ નથી." 'સીડમ એન્ડ દાન્ડર', પૃ. ૧૧૧.

એ પછાત પ્રજાઓને જો રોવા માટે આંખ રહી હોય, તો તેઓ દિવસે વેતરું ને રાતે ઉગ્ગરા કરતાં ધંધરને શાપ દે છે કે 'તે આ સુધારનારા લોકોને અમારા દેશમાં પેસવા શા સારું લીધા?' એથી બિલકુલ, ભારતવર્ષના આર્યોએ તો દેશની મૂળ વતની એવી આદિવાસી પ્રજાઓને પોતાના પરિવારમાં સમાવી લીધી હતી; અને તેમને ગંદકી ને દારૂખાજની કુટેવો છોડવામાં, તથા શુદ્ધ જીવન ગાળી એક જીવતા ધંધરની ઉપાસના કરવામાં, મદદ કરી હતી. એ આદિવાસીઓ સર્પોની પૂજા કરતા દેખાયા ત્યારે આર્યોએ તેમને કહ્યું કે 'આ નાગદેવ કરતાં મોટો દેવ એક છે. તે નાગેશ્વર કૃષ્ણ છે, ને તે કાળીનાગની કણા પર નૃત્ય કરે છે.' આચારવિચારની ઉપલી શ્રેણીએ અંતરાત્માની હાકલ વિના ચડી ચકાતું નથી; એટલે એ શ્રેણીએ સમાજને બળજબરીથી ઉતાવળે ચડાવવાનો પ્રયત્ન આર્યોએ કર્યો નહોતો. વર્ણધર્મના શિક્ષણ વડે લોકોને આરતે આરતે સુધારવાનું કામ મુસલમાનોના આગમન સુધી ચાલ્યું હતું. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશમાં, જ્યાં અવરજવરનાં સહેલાં સાધન કે સગવડ નથી ત્યાં, આ દિશામાં જે કામ થયું છે તે ખરેખર ભારે છે. જેમ્સ ફ્રેન્ડી લખે છે: "આ આદિવાસી કે પરદેશી લોકસમૂહોને અપનાવી આત્મસાત્ કરી લેવાનું કામ આ નવા હિંદુ ધર્મને કરવાનું હતું. એ કામ તેણે મુખ્યત્વે ઈસવી સનના સાતમા ને અગિયારમા સદ્કાની વચ્ચે પાર પાડ્યું. એ કામ એટલું પાકે પાયે થયું કે આજે આખા ઉત્તર ભારતમાં આપણે જે હિંદુ વસ્તી જોઈએ છીએ તેમાં લોકો, સંસ્કાર ને ધર્મની એકરૂપતા સારી પેઠે છે; અને જે અસંસ્કૃત જાતિઓ હજી સંસ્કૃતિના સીમાડા પર બમે છે તેમાં ને આ હિંદુ વસ્તીમાં દેખીતો ફરક છે." બહારથી આવેલા પરદેશીઓનો સતત ને એકધારો પ્રવાહ હિંદુ ધર્મમાં પ્રવેશ પામતો રહ્યો છે. હિંદુ ધર્મ આ બહુરંગી પ્રજાઓને પોતાના ઈશ્વરમાં સમાવી શક્યો છે, એટલું જ નહીં પણ તેમને ઉચ્ચતર જીવનનાં મૂળતત્ત્વો શીખવી એ દિ

આગળ વધવાની પ્રેરણા પણ આપી શક્યો છે. એ સુધારાનું કામ ન થયું હોત તો દેશમાં આજે પાંચ કરોડ અસ્પૃશ્યો છે તેને બદલે પચાસ કરોડ હોત. હિંદુઓ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય જોઈ બેઠા ત્યારથી સંસ્કારો ફેલાવવાના આ કામમાં વેગ અને જોશ નથી રહ્યો. ત્યારથી હિંદુ સમાજ દૃષ્ટિ ને પ્રજ્ઞાવિકાનાં બાધનમાં બકડાઈ ગયો, અને તેણે હિંદની વસ્તીના મોટા ભાગને ખોતાના પરિવારમાં ગણવા ન દેતાં અળગો રાખ્યો. એ વસ્તીરૂપી ક્ષેત્રમાં ધર્મોએ ચરી ખાધું છે.

૧૨. પ્રજ્ઞાસિક્કા

સર્વ હિંદુઓએ ધર્મના વિષયમાં વેદને સર્વોત્તમ પ્રમાણ માનવા એ આવશ્યક ગણાય છે. વેદમાં માનવજીવન અને વિધના સિદ્ધાંતો વર્ણવેલા છે. વેદનો ઉત્તમ ભાગ તે ઉપનિષદો છે. જે આધ્યાત્મિક દિલગીશ કેવળ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી પેદા થયેલી તે નજીકે વેદમાં વર્ણવેલા ઉપાસનાના અણુધડ પ્રકારોને હઠાવી તેનું સ્થાન લીધેલું, તેમાંથી જ ઉપનિષદોનો જન્મ થયો હતો. ઉપનિષદોમાં જે સાચો પાયો નખાયો તેના પર જ આગળ પર સતત ચલુતર થકેને હિંદુ ધર્મરૂપી ઈમારત બની છે. હિંદુ તત્ત્વવિચારે અનેક ક્રાન્તિઓ લીધી છે ને ધણા મહાન વિજયો કર્યા છે, છતાં તેના કેન્દ્રવર્તી હોવાનો તો પાંચ હજાર વરસથી એના એ જ કાયમ રહ્યો છે. પારે બપોરે ઈર્ષાકાંક્ષીઓ જીવતા ધર્મને કડક વાદ અને મતની વાણી પાછળ દેહ કરી શક્યા છે ત્યારે ત્યારે આત્માના સાચા ફેશવાદક એવા સાધુસંતો ને બ્રહ્મચારીઓ પેદા થયા છે ને તેમણે ઢોળે જીવતા ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાનો મોઢો આપ્યો છે. ઉપનિષદોની દિક્ષામય બપોરે વાસ્તવિક વાદવિવાદમાં અટવાઈ ગઈ, ન્યારે કન-મંકનના જવરને લીધે ધર્મની અનિરુદ્ધ ભાવના મંદ પડી, ત્યારે સત્તની સાદાઈ અને નીતિભયમની બબ્બતાને વળગવાને ૬ ધર્મે લોહોને હાકલ કરી. લગભગ એ જ અરસામાં, પશુ

દેશના ખીજા ભાગમાં, જ્યારે વેદવાદ અને શાસ્ત્રચર્ચાની સંસ્કૃતિએ અને શુદ્ધ પાંડિત્યે ધર્મને અમાનુષી મતમતાંતરરૂપ અને વિવાદગ્રસ્ત બનાવી દીધો, અને આ અધરી વ્યર્થ ડાયાકૂટવાળું પાંડિત્ય ધરાવતા લોકોમાં હાસ્યજનક અભિમાન હિતવન્ન થયું, ત્યારે ભગવદ્ગીતાએ શુદ્ધ હૃદયવાળાં સર્વને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં. હિંદુ ધર્મમાં શંકરે ચલાવેલી સુધારાની દિલચાલ હજી મોળી પડી નથી. રામાનુજ અને મધ્વ, કબીર અને નાનક હિંદુ ધર્મ પર કાયમની છાપ મૂકી ગયા છે. હિંદુ ધર્મ એ નદી છે, સરોવર નથી; વિકસતું વૃક્ષ છે, પરિપક્વ ફળ નથી; વર્ધમાન પરંપરા છે, સ્થગિત મતસંચય નથી. જ્ઞાન ગમે ત્યાંથી આવતું હોય તોયે તેની સામે તેણે મનનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં રાખ્યાં છે, કેમકે આત્માના ક્ષેત્રમાં પોતીકું ને પરાયું એવા ભેદને લવલેશ સ્થાન નથી.

હિંદુ ધર્મ

૧. ચાર પુરુષાર્થ

ભારતવર્ષમાં આર્યોના ઇતિહાસનો આરંભ થયો ત્યારથી આજ સુધીમાં, ભારતવર્ષને સદ્ભાગ્યે કહો કે દુર્ભાગ્યે, તેમાં અનેક જાતિઓ ને ધર્મો બેમાં થયા છે; ને એ સમાગમને અંજો તેને અનેકવાર કષ્ટ સમસ્યાઓનો ઉદ્ભવ કરવો પડ્યો છે ને ઘણા આકરા પ્રસંગોમાંથી પસાર થઈ પડ્યું છે. એક ખાસ અર્થમાં, ભારતવર્ષે જગતની નાનકડી આઘાતનો ભાગ ભજવ્યો છે. તે એક પ્રયોગશાળા છે; અને તેમાં જાતિઓ ને ધર્મોના સમન્વયો કરવાના અનેક પ્રયોગો આરંભીને પાર ઉતારવામાં આવે છે. જગતને પણ એ જ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉદ્ભવવાની આવે છે, એટલે આ પ્રયોગોનો લાભ જગતને પણ મળે છે એમ કહી શકાય. દરેક પ્રજાને તેનો પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે, અને તે પ્રજા પરમાત્મતત્ત્વનું કોઈ એક વિશિષ્ટ અંગ પ્રગટ કરી જતાં છે — એ વાત જો સાચી હોય, તો વિશ્વની વ્યવસ્થામાં ભારતવર્ષને ભાગે જાતિઓ ને ધર્મોના સંઘર્ષો માટે ઉદ્ભવ અંતાવવાનું કામ આવ્યું હોય એમ લાગે છે.

હિંદુ ધર્મના લાંબા ઇતિહાસમાં અનેક બિન્ન બિન્ન પ્રવાહોનો સંગમ થયો છે. એ મહાનદીનો પ્રવાહ ક્યાંક થઈ ગયો છે, ક્યાંક વક્રાયુક્તો વહ્યો છે, ને ક્યાંક રેતીનાં વેરાન રણ પણ ફેલાયાં છે. છતાં એ બધાનો એક એક જ તરફ જતો જોઈ શકાય છે. હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાયો અનેક થયા છે, છતાં એ સર્વનું પ્રમાણ આત્મદર્શનની એક જ દિશામાં ચાલતું નજરે પડે છે. સનાતન હિંદુ ધર્મના કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્તો એ નિર્જીવ કાચકાં નથી, પણ જળ અને કાચથી બનેલી શ્વેતી ને પ્રજ્વળ શક્તિઓ છે. એમ ન હોય તોપણ, ને

હિંદુ ધર્મને આજે વીસ કરોડ ઉપરાંત માણસો અનુસરે છે તેના સિદ્ધાન્તો-સમજવાની પ્રવૃત્તિ સાવ નીરસ તો ન જ ગણાય.)

‘ધર્મ’ એ શબ્દનો અર્થ અનેકવિધ અને અટપટો છે. જે આદર્શો ને પુરુષાર્થો, પ્રજ્ઞાલિકાઓ ને શ્રદ્ધાઓ મનુષ્યનું વ્યક્તિ તરીકેનું તેમજ સમાજના સમ્યક્ તરીકેનું ચારિત્ર ધડવામાં ફાળો આપે છે તે બધાં મળીને ‘ધર્મ’ બને છે. ધર્મ એટલે સદ્વર્તનનો નિયમ, એને અનુસરવાથી સંસારમુખ (અમ્યુદય) અને મુક્તિ (નિઃશ્રેયસ) બંને મળે.^૧) ધર્મમાં સદાચાર અને ઈશ્વરોપાસના બંનેનો સમાવેશ થાય છે.^૨ હિંદુના જીવનનું નિયમન કરવા માટે ધર્મના નિયમો બહુ જ વીગતવાર ઠરાવી રાખેલા છે. તેનાં પ્રતો ને ઉત્સવો, તેના સામાજિક ને કૌટુંબિક સંબંધો, તેની અંગત ટેવો ને અભિરુચિઓ બધાં એ ધર્મની સ્મૃતિ અનુસાર ચાલે છે.

મોક્ષ અથવા આત્માની વિમુક્તિ એ માનવજીવનનું અન્તિમ ધ્યેય છે; એ એનો આખરી મુકામ છે. આત્મગિરિને શિખરે પહોંચવું ને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ ઈશ્વરે એને માટે નિર્મેસો આદર્શ છે. આપણે ઈશ્વરનાં બાળકો — અમૃતપુત્રો (અમૃતસ્ય પુત્રાઃ) — છીએ. માનવહૃદયનું આ સનાતન સ્વપ્ન, પોતાનું સાચું સ્વરૂપ જાણખવાની

૧. યતોઽમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ । વૈશેષિકસૂત્ર

શંકરાચાર્યે ‘ધર્મ’ની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે:—

જગતઃ સ્થિતિકારણં પ્રાણિનાં સાક્ષાત્ અમ્યુદયનિઃશ્રેયસહેતુર્યઃ સ ધર્મો દ્વાદ્વાણાદૈર્વર્ણિમિરાત્રમિમિથ શ્રેયોર્ધિમિરત્નુષ્ટીયમાનઃ । ગીતા શાકરમાખ્ય.

(જેને લીધે જગત ટકી રહે છે, તથા જે પ્રાણીઓના અમ્યુદય ને નિશ્રેયસનો સાક્ષાત્ હેતુ છે, અને શ્રેયાર્થી બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણશ્રમવાળાઓ જેનું આચરણ કરે છે, તેનું નામ ધર્મ છે.)

૨. અંગ્રેજીમાં જેને ethics (સદાચાર) અને religion (ઈશ્વરોપાસના કહે છે તે બંનેનો સમાવેશ સંસ્કૃત ‘ધર્મ’ શબ્દમાં થાય છે.)

આત્માની આતુરતા, એ હિંદુ ધર્મનો પાયો છે. એના ગર્ભમાં એવો વિચાર રહેલો છે કે મનુષ્યનો આત્મા એ જ સત્ય છે; એ જ અમર છે; અમુક વસ્તુઓમાં એ એકલો જ ક્રુપ છે; વિનાશ પામનારી વસ્તુઓની વચ્ચે એ એકલો જ અવિનાશી છે, આત્મા હસ્તી ધરાવે છે તેને હીંદુ જ હૃદયની કામનાઓ ને તર્કની દલીલો શક્ય બને છે. આત્માની હસ્તી તર્કથી સિદ્ધ કરી શકાતી નથી, પણ આત્મા ન હોય તો તર્ક પણ ન ચાલી શકે. વળી આત્માની હસ્તી કેવળ શ્રદ્ધાથી માનવાની વસ્તુ પણ નથી, કેમકે તર્કના પાયોમાં પણ એ જ શ્રદ્ધા રહેલી છે. મનુષ્યના આત્માની હસ્તીને વિષે જો શંકા ઉઠાવી શકાય, તો જગતની કોઈ પણ વસ્તુને વિષે શંકા ઊઠવા વિના ન રહે. જો કોઈ પણ વસ્તુ 'છે' એમ કહી શકાય, તો આત્મા તો જ જ. એ પરમ સત્ય છે. તે અવિનાશી છે, ને તેનામાં કદી ફેરફાર થતા નથી. એ અદૃષ્ટ સત્ય છે, ને એના આધાર પર જ જન્મત અને તર્ક જાણુ પ્રતિષ્ઠિત છે. આત્મા એ એવું ગૂઢ તત્ત્વ છે જે મૂકપણે પોતાની હસ્તીની ઘોષણા કરે છે. આપણે હસ્તીમાં છીએ એ જ પરમ સત્ય છે. એની સરખામણીમાં આપણાં મન કેવા વિચાર કરે છે એ વસ્તુ ઝાઝી વિસાતમાં નથી. માણસને જય હાગે છે તેનું કારણ તેની અપૂર્ણતા છે. એ અપૂર્ણતા તેને મોક્ષરૂપી મુકામે પહોંચતો અટકાવે છે. એ અપૂર્ણતાથી તિમિર તેના અંતરમાં રહેલા જ્યોતિ પર આવરણ ફેલાવી તેને ઢાંકી દે છે. આપણાં જીવનમાં કોઈ ક્રુપ ને નિશ્ચળ તત્ત્વ હોય તો તે આપણો 'આત્મા' છે. આપણે જો એ આત્માનો આશ્રય લઈએ તો આપણને ખજર પડે કે આ સંસારમાં અથવા તો આ અપાર દેખાતી જવાદહીમાં આપણે એકલા અડવા નથી, એટલું જ નહીં પણ આપણે સંસારસમુદ્રને તરી જઈ મૃત્યુને હંધાવી શકીએ એટલી શક્તિ આપણામાં પડેલી છે. સૈંટ જોને ઠકેલું કે "જે જન્મતમાં છે તેના કરતાં મોટા તો તારા અંતરમાં બેસેલો છે."

✓ મોક્ષ અથવા પૂર્ણત્વ અથવા અલ્પનિર્વાણ એ મનુષ્યના સર્વ પુરુષાર્થનું અન્તિમ ધ્યેય છે ખરું; છતાં માણસોએ ઈશ્વરસ્વરૂપ વિષે અમુક જ વિચાર ધરાવવા કે અમુક જ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરવી એવો આગ્રહ હિંદુ ધર્મ રાખતો નથી. પરમાત્માને સંબોધવા ને બળવાની બાળતમાં તે માણસોને પૂરેપૂરી છૂટ આપે છે. હિંદુ તત્ત્વચિન્તકો ફિલસૂફી ને સમાજશાસ્ત્રના સારા અભ્યાસી હતા; એટલે શોકો પાસે ઈશ્વર અને તેની ઉપાસનાના વિષયમાં અમુક વિચારોનો બળાત્કારે સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર તેમને કદી જણાઈ નહોતી. ઈશ્વર વિષેના આપણા મત જ ખરા ને બીજા સહુના ખોટા એમ આપણે કહેવા લાગીએ ત્યારે ધાર્મિક વિષયોમાં ગેરસમજ ને કલહ પેદા થયા વિના ન રહે. વળી ધર્મમાં ગર્ભિત રીતે સ્વતંત્રતા સમાયેલી જ છે; અને માણસ જે વસ્તુ કે વિચાર ન સમજી શકે તે સ્વીકારવાની તેને ફરજ પાડવી એ એને માટે મોટામાં મોટી સજા છે. વળી મનુષ્યે ઈશ્વરની ઉપાસનાના જે અનેક પ્રકારો મોજ્યા છે તેનું વર્ગીકરણ કરવું પણ મુશ્કેલ છે. એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે : “જેમ આકાશમાં પંખીઓ, ને જેમ જળમાં માછલાં, પગડાંની કશી નિશાની મૂક્યા વિના વિચરે છે, તેમ જ્ઞાનવેતાઓ ઈશ્વર-પ્રાપ્તિને પંથે વિચરે છે.” પરમાત્મા મનુષ્યના આત્મામાં પ્રગટ થાય છે એ એક ગૂઢ ને અંકળ વસ્તુ છે. તેનું વર્ણન કરતાં ઇસુ ખ્રિસ્તે કહેલું : “પવન પોતાની મરજીમાં આવે તેમ વાય છે. તું તેનો અવાજ સાંભળે છે, પણ તે ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે એ જાણી શકતો નથી. તેવું જ પ્રત્યેક ઈશ્વરપરાયણ મનુષ્યને વિષે સમજવું.” ઈશ્વર ક્યારેક વીજળીના ચમકારારૂપે, ને ક્યારેક આત્મામાં ઊઠતા એકાદ કંપરૂપે, દેખા દે છે. જે હિંદુ પોતાના ધર્મનો મર્મ જાણે છે તેને મન સર્વ ધર્મો પવિત્ર છે. સ્વીન્દ્રનાથના શાન્તિ-નિકેતનમાં, જ્યાં એક અદૃશ્ય ઈશ્વરની ઉપાસના કરવામાં આવે છે ત્યાં, ઇતર ધર્મોની નિંદા કરવાની કે તેમને ગાળ દેવાની મનાઈ છે.

ગાંધીજી ધાર્મિક વિચારો પરત્વે અતિશય સહિષ્ણુતા ધરાવે છે. બ્રાહ્મણ વિચારકો ઈતર ધર્મો પ્રત્યે કેવું વલણ ધરાવે છે એનો એક દાખલો આપતાં વિવસને લખ્યું છે : "જે બ્રાહ્મણોએ વૈદન હેસ્ટિંગ્સના દુકમથી મૃતિગ્રન્થો પરથી હિંદુ કાયદાનું પુસ્તક બનાવી આપ્યું તેમણે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું કે ઈશ્વરની ઉપાસનાના સર્વ પ્રકાર ગુણની દૃષ્ટિએ સરખા છે. તેમણે લખ્યું કે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા મત ધરાવે છે ને જુદા જુદા ધર્મ પાળે છે એ વસ્તુતઃ ઈશ્વરે રચેલી યોજનાનો જ એક ભાગ છે. કેમકે જેમ ચિત્રકાર જાત-જાતના રંગોથી ચિત્રને સુરોભિત બનાવે છે, અથવા જેમ માણી પોતાના જમીયાને રંગબેરંગી કૂંચોથી શણગારે છે, તેવી રીતે પરમાત્માએ દરેક પ્રજાને તેનો પોતાનો નોખો ધર્મ કરાવી આપ્યો છે — એટલા માટે કે અનુખ્ય વિવિધ પ્રકારે એ સર્વેશ્વરની ધર્મ ગાર્હ શો. એ સર્વ ધર્મોનું અન્તિમ ધ્યેય તો એક જ હોય છે, ને ભગવાનને તો એ બધા સરખા ગ્રાહ લાગે છે."

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે હિંદુ વિચારકોની પાસે ઈશ્વર વિશેની સાચી કલ્પનાઓ નથી ને તેથી તેઓ સર્વ માન્યતાઓને સરખા સાચી માને છે. પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર તેમને થયેલો હોઈ તેને વિશે તેમના મનમાં ચોક્કસ કલ્પના હોય જ છે. પણ એ કલ્પના સદ્ધર્મ સ્વીકારવી જોઈ એ એવો આગ્રહ તેઓ રાખતા નથી. તેઓ માને છે કે ચિત્ત જો નિર્મળ અને સરેકારી બને તો તેને સત્યનું દર્શન આપોઆપ થવા પામે. દરેક પ્રજાના માનસિક ને સામાજિક વિકાસનું પ્રતિબિંબ તે પ્રજાના ધર્મમાં પડ્યા વિના રહેતું નથી. એટલે કોઈ પણ પ્રજાની અત્યારની માન્યતાઓને એકાએક મૂળમાંથી ઉખાડી નાખી તેને ઠેકાણે નવી માન્યતાઓ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી નુકસાન જ થાય. બુદ્ધિથી થતું ચિન્તન જેમ જેમ વધતું જાય ને બિચી કક્ષાએ પહોંચતું જાય તેમ તેમ જૂની અણબધ કલ્પનાઓ હઠતી જવાની. એટલે સાચો સુધારક તો માણસોના માનસિક ને નૈતિક સ્વભાવ સુધારવાનો

પ્રયત્ન કરે છે. સત્યનું દર્શન ઈશ્વર વિષે શ્રદ્ધાપૂર્વક મનમાં સેવેલી અમુક કલ્પનાથી થાય છે એના કરતાં વધારે તો અત્યંત સદાચારી ને તપોમય જીવન ગાળવાથી થાય છે. એટલે હિંદુ તત્ત્વચિન્તકો ધર્મના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો કરતાં ધર્મના આચરણ તરફ વધારે લક્ષ આપે છે. હિંદુઓનો ધર્મ એ ઈશ્વર વિષેનો અમુક વાદ કે મત છે એના કરતાં વધારે અંશે એક જીવનપથ છે; વિચારધારા છે એના કરતાં વધારે અંશે આચારમાર્ગ છે. માણસ ઈશ્વર ને તેના સ્વરૂપ વિષે અમુક વિચાર ધરાવે છે કે નહીં એ પરથી તેની ધર્મનિષ્ઠાની કસોટી નથી થતી. એની પરીક્ષા તો તે ધર્મનો — એટલે કે આચારના નિયમોનો — સ્વીકાર કરે છે કે અસ્વીકાર તે પરથી થાય છે. ૭)

ધર્મ જે જિંદગીમાં જિંદગી કોટિનું જીવન ગાળવાનો ઉપદેશ કરે છે તે તો ઈશ્વર વિષેની સાચી આસ્તિકતામાંથી આપોઆપ ફલિત થાય છે; ઈશ્વરની હસ્તી વિષે માણસમાં સાચી શ્રદ્ધા હોય તો એવું જીવન ગાળ્યા વિના એનો છૂટકો જ ન થાય. મનુષ્યના અંતરમાં વસતો પરમાત્મા એ જો પરમ સત્ય હોય, તો એ અંતર્યામીની આજ્ઞાને અનુસરીને કરેલું આચરણ તે આદર્શ આચરણ કહેવાય. માણસને પાળવાના સદ્ગુણો તે સત્યના જ બિજા બિજા પ્રકારો (સત્યાક્રાન્તઃ) છે. 'સત્યં શિવં સુંદરમ્' (સત્ય, સદાચાર ને સૌંદર્ય) એ આદર્શ મનુષ્યના જીવનની સાથે વણાઈ ગયેલાં હોય છે. એવો મનુષ્ય ત્યાગ, નમ્રતા, બંધુપ્રેમ અને વિશુદ્ધિની મૂર્તિરૂપ હશે. આત્મ-ખળ વડે ઇન્દ્રિયો પર જય મેળવવાથી દેષનાં વાદળ અને વાસનાનાં

૩૪. યોઽવમન્યેત તે મૂળે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયાદ દ્વિજઃ ।

સ સાધુર્મિર્વહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥

મનુસ્મૃતિ ૨; ૧૧.

(જે દિન તર્કશાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને ધર્મનાં એ મૂળની — એટલે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિની અવગણના કરે તે નાસ્તિક છે, વેદનિન્દક છે, ને સજ્જનોએ તેનો બહિષ્કાર કરવો ધટે છે.)

ધુમ્મસ ઓસરી જાય છે. એટલે એવો જિતેન્દ્રિય પુરુષ બારે સંકટની ધડીએ સંપૂર્ણપણે શાન્ત અને સ્વસ્થ રહેશે. ગમે તેવાં અંગત દુઃખ કે પ્રજાકીય આફત આવી પડે તોયે તે હેમતાઈને હિંમુદ્ધ નહીં બને. તેની પાસે આત્માની શાન્તિ, અડગ હૃદય, અને દીર્ઘ-દર્શી આંખ હશે, એટલે તે યોગ્ય સમયે યોગ્ય રીતે જ વર્તશે. તે કોઈ એક થા ખીજ દેશનો પ્રજાજન નહીં હોય, પણ સાચાં અર્થમાં જગતનો નાજરિક હશે, વસુધાને કુટુંબ માનનારો હશે તેના જીવનમાં આનંદ અને પ્રેમના આદર્શવાળો સત્વગુણ એ સત્તાની ઝંખના ને મર્ષવાળો રજોગુણ તથા મોહ અને જડતા હિપ્તગવનાર તમેગુણ પર પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. પૂર્ણ પુરુષ ધર્મનું આચરણ કરે છે તે કેવળ અંતરાત્માની પ્રેરણાથી. ખીજા લોકો એ જ આચરણ બહારથી આજ્ઞા થાય ત્યારે કરે છે, અને રૂઢિ તથા લોકમત બ્યાં દોરે જ્યાં દોરાય છે.

આ આદર્શ આપણને કહે છે કે ક્રોધ અને લોભથી અલિપ્ત રહો, અને મન વચન કર્મથી શુદ્ધ રહી ત્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખો. પણ જે માણસો પાપ અને દુઃખનાં વમળમાં ને ઝંઝાવાતોમાં સપડાયેલા છે તેમને લાગે છે કે એ આદર્શની આરાધના કરવી એ તેમના ગળાં બહારની વાત છે. સંસારમાં રહેનારા માણસોથી જે વાત બની શકે એવી નથી તે આ આદર્શ તેમની પાસે કરાવવા માગતો હોય એવો ખાસ એમને થાય છે. એને અનુસરવા જઈએ તો જીવતું દોલકું ચર્ચ પડે એમ તેઓ માને છે. મોક્ષને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી વિના છૂટકો ન હોય તો ધણા લોકો મોક્ષ મેળવવાની પરવા ન રાખે. અત્યારે જગતની વ્યવસ્થા એવી ધડાયેલી છે કે જેઓ ઈશ્વરની આગને અનુસરીને ચાલે, જેઓ અંતરાત્માએ જતાવેલે રસ્તે ચાલે તેમને માટે સજ્જ થવાની કે જીવતા રહેવાની ઝાંઝી આજ્ઞા નથી. ઈશ્વરના ત્રિરૂપવચનને અગ્રણ્ય આદર્શવાદ કહીને કેવો જીવો મૂકવામાં આવે છે તે આપણે અણીએ ધીએ. એક તમારો મારનારને સામા

જે તમાચા મારવાને હાથ સળવળતા હોય ત્યાં તેની સામે તમાચો ખાવા માટે ખીજો ગાંઠ ધરવાનું આપણને ન સૂઝે. કષ્ટસદનમાં આનંદ માનવો એ વસ્તુ પણ માણસની દૈવી સંપદનો એક અંશ છે. શરીરમાં એ કષ્ટ સહેવાની શક્તિ નથી હોતી. ઇશુએ પણ કષ્ટ સહેતાં સહેતાં એકબેવાર માથું હલાવેલું, એમ માનીને ખ્રિસ્તી લોકો મન વાળે છે. ઇશુએ પણ કહેલું: “હે પિતા, આ જામ મારી સામેથી ખની શકે તો ખસેડી લે.” “હે બગવાન, હે પ્રભુ, તેં મને તજી કેમ દીધો છે?” (જે લોકો વહેવારકુશળ હોવાનો ક્ષેત્ર રાખે છે તેઓ આદર્શને નીચો ઉતારી તેને સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવની દારમાં લાવી મૂકે છે. એ સ્વભાવ તો સત્તા ને લોભ, વિવિધવિકાર ને શેતાનની લાલચોને વશ હોય છે. સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો આજનો સુધારક કહે છે: “જૂના વખતના લોકોએ કહેલું સાંભળ્યું છે કે ‘તારે હત્યા ન કરવી.’ પણ હું તમને કહું છું કે આહારને માટે પશુઓ, શિકારને માટે પંખીઓ, ને લગાઈમાં માણસો એટલાં બાદ કરતાં ખીજાં કોઈની હત્યા તું ન કરીશ. અગાઉના લોકોએ કહ્યું છે કે ‘તું લોભ ન કરીશ.’ પણ હું તમને કહું છું કે વેપાર અને સામાજિકજાસનમાં મોટા પ્રમાણમાં લોભ બંધે કરજો, પણ તે સિવાય કશાનો લોભ કરીશ નહીં. વળી જૂના જમાનાના લોકોને તમે કહેતાં સાંભળ્યા છે કે ‘તું કોઈનો દેવ ન કરીશ.’ પણ હું તમને કહું છું કે તું ફક્ત પછાત કોમોનો, શત્રુ પ્રજાઓનો, અને જગતનાં દીનદુઃખીનો જ દેવ કરજો; ખીજા કોઈનો દેવ કરીશ નહીં.” ધર્મ તો આપણને કહે છે કે સુખનો આધાર સત્તા કે સંપત્તિ પર નથી, પણ પ્રેમ અને શાન્તિ પર છે. માણસ અનેક મનગમતી ને મોદક વસ્તુઓનો ભોગ આપે તો જ તેનાથી ધર્મને રરતે ચાલી શકાય. આવા આપભોમની વાત સાંભળીને આપણા આગળ વરેલા સુધારકો બડકી જાય છે. એટલે તેઓ ઈશ્વરી નિયમમાં એટલા બધા અપવાદ કરે છે ને એટલી છૂટછાટ મૂકે છે કે એનાથી એ

પર : હિંદુ ધર્મ

નિયમનું દૈવત સાવ માર્યું જાય છે. વળી, અત્યારના જમાનામાં આપણે હિંસા, ધનદોલતાની રેલછેલ, અને શસ્ત્રાઓના સરંજામને મનુષ્યના હવનનો પરમ પુરુષાર્થ માનીએ છીએ, ને તે પ્રમાણે વર્તીએ છીએ, તે વાજબી છે, એમ પણ એ લોકો કહે છે. એક માણસે ધણાં વરસ સુધી ખાતાં ખૂટે નહીં એટલા ધાન્યના ભંડાર ભરી રાખવાને મોટા ઠાકારો બાંધવાની યોજના કરી હતી; પણ સતેરાસત મોતે આવીને એનો એ લઢાવો છીનવી લીધો. આ વાત આપણા આજના સુધારકો લૂલી જાય છે.

મનુષ્યનો અત્યારનો રાગદ્વેષાદિથી ભરેલો રવભાવ ખૂબ છે. અને મનુષ્યને આખરે જે આદર્શ સ્થિતિએ પહોંચવાનું છે તે અપ્રાપ્ય જેવી લાગે છે. આ વારતવિક્રતા ને પેલો આદર્શ જેની વચ્ચે મહા-સાગર જેવું અંતર પડેલું છે, એ વાત હિંદુ વિચારકોની જાણમાં છે. પણ એટલા માટે તેઓ આદર્શને મારીમચડીને વિકૃત બનાવવાની બ્રાહ્મચર્યામાં રસાતા નથી. એમ કરવા જમ્મએ તો આપણા અંતર્માં આત્માનો દ્રોહ કર્યો ગણાય; ને તેની ક્ષમા આપણને કદી મળે નહીં. તેથી એ વિચારકો હવનની વેરાન લાગતી ભૂમિમાંથી જ અણુમોલ એવા આદર્શરૂપી ફૂલવાડી ખીલવવા મથે છે. મનુષ્યનો રવભાવ ને તેના વિચારની ધરેડો જહુ ધીરે ધીરે જલદાય છે. એમ કહી શકાય કે પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિની સાધના કરતાં આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. કર્મનો નિયમ આપણને કહે છે કે મનુષ્ય લાખો જન્મ પછી પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જાનને સર્વોચ્ચ ક્ષેત્રે — પરા-કાષ્ઠાએ — પહોંચાડવું હોય તો તેને માટે આપણે પુષ્કળ યોગના, પરિશ્રમ ને તપ કરવાં જોઈએ ને અતિશય મનોન્યયા ભોગવવી જોઈએ. હૃદય અમશ્વિત વેળા દુઃખથી કચડાઈ જાય ત્યારપછી જ આનંદથી નાચી શકે. માણસ ધણાં તપ ત્યાગ કરે ને ઘણો આપ-ભોમ આપે ત્યારે જ તેનું ચારિત્ર શુદ્ધ ને નિષ્કલંક બને. ધણાખરા માણસો આત્મોન્નતિની નિસરણી પર એક એક પગથિયું કરીને જ

ચડે છે. ભોંયતળિયેથી માળ પર એક ફૂદકો भारीને ચડવાનું મળતું
'બહુ ઓછા માણસોનું હોય છે. વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા એ મનુષ્યવસ્થાને
ધીરે ધીરે સુધારવાને હિંદુઓએ ધડેલી યોજના છે. ઈશ્વરનાં સરનેલાં
મનુષ્યમાત્રને યાત્રી ઋષિ બનાવવા એ આશય આ યોજનાની પાછળ
રહેલો છે. તેના સિદ્ધાન્તો એ કોઈ સામાજિક સંધના સિદ્ધાન્તો નથી
પણ આત્માના રાજ્યના સિદ્ધાન્તો છે. એ સિદ્ધાન્તો કોઈ એક જ દેશ
અને કાળને માટે નથી, પણ સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને લાગુ પડે
એવા છે. અંતરાત્માની આત્મા તે નીતિ, અને સરકારનું કુરમાન તે કાયદો,
એ વ્યાખ્યા એ પરી હોય, તો ધર્મ એ નથી નીતિ કે નથી કાયદો.
ધર્મ એ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી એક પ્રજ્ઞાસિકા છે; મનુષ્યોની
અગણિત પેઢીઓએ તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક ટકાવી રાખેલી છે; અને તેના વડે
આપણાં અંતરમાં સત્યનિષ્ઠા પાકે પાચે જામે છે. તેના આધાર નથી
વ્યક્તિના અંતરનાદ પર ને નથી સરકારના કાયદા પર; ધર્મ એ અંતરથી
પર અને સ્વતંત્ર છે. તેથી જ રાજવંશોના ઝડપા ને પરદેશીઓની
ચડાઈઓ ભારતવર્ષના પ્રજાજીવનને સ્પર્શી રહ્યાં નથી, ને એ
જીવનનો પ્રવાહ પાંચેક ઢગ્ગર વરસ થયાં અખંડ ને અવ્યાહત વર્ત્યો
કર્યો છે. બરુના રોપ પરથી જેમ પવન વહી જાય તેમ વિજયનાં
એક પછી એક એમ અનેક વાવાઝોડાં ભારતવર્ષ પરથી પસાર થઈ
ગયાં છે, ને છતાં તેનાં કરોડો માણસોનાં જીવનનો પ્રવાહ જરા પણ
બદલાયો નથી.

૮. મોક્ષ અથવા વિમુક્તિ એ સર્વોચ્ચ આદર્શ છે; એ જીવનનો
પરમ પુરુષાર્થ છે; એ પરા મતિ છે; ને માનવજાતિએ ચાલીને એ
દિશામાં આગળ વધતું રહ્યું છે. મનુષ્યનું આખું જીવન એ આદર્શને

૪. ૨૬. સદ્ધર્મ ધર્મધર્મમનોહરત્યેષુ સત્ત્વિષ્ણુપુણ્યાર્થેષુ નોક્ત એ
પરમપુરુષાર્થઃ । ચેદન્તરવર્તિનાન્ ૧.

(આ જન્મમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામના ચાર પ્રમુખ
પુરુષાર્થમાં મોક્ષ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.)

લક્ષ્મી રાખીને ઘડાય છે. મનુષ્યમાત્ર સરખાં છે કેમકે તેઓ સદૃશ સ્થિરતા સંતાન છે. તેમને સદૃશ ઈશ્વરે નિર્મેલા એક જ આદર્શ સગી પહેંચવાનું છે એ કારણે પણ તેઓ સમાન છે. પણ એ આદર્શ પ્રત્યેની યાત્રામાં માણસોની પાસે ભાતું એકસરખું હોતું નથી; કોઈની પાસે ઓછું હોય છે, તો કોઈની પાસે વધુ. કોઈને માથે પાપ ને કુલુહિનો ભાર ઓછો હોય, કોઈને માથે વધારે. કોઈને પોતાના જીવનને પ્રકાશ અને પ્રેમ વડે ઉજાળવા માટે ઓછો પ્રયત્ન કરવાનો હોય, કોઈને વધારે. આશ્રમે એટલે જીવનની અવરથાઓ, અને વચ્ચે એટલે સમાજના વર્ગોની યોજના, એ એ દ્વારા વ્યક્તિના આત્માને કેળવી તેનો વિકાસ સાધવાની યોજના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યના સ્વભાવમાં જે જુદાં જુદાં પાસાં છે એનો ખ્યાલ એ યોજના ઘડવામાં રખાયેલો છે. કામ અથવા કામના એ મનુષ્યના જીવનનું મૂળ છે. મનુષ્ય કામનાઓનો પુજ છે. મનુ કહે છે: “આત્મા કામનાઓનો દાસ બની જાય એ સારું નથી. છતાં જગતમાં ક્યયે કામનાનો અભાવ (‘અકામતા’) શોધ્યો જડે એમ નથી.”^૫ આપણી પ્રવૃત્તિઓની પાછળ પ્રેરક બળ આપણી કામનાઓનું હોય છે. એટલે એ કામનાઓને નિયમનમાં રાખવી ને તેને સન્માર્ગે ચલાવવી એ પણ ધર્મનો એક ભાગ ધર્મ પડે છે.^૬ એટલે કામ અથવા ભોગને

૫. ધ્યાત્મતા ન પ્રદાસ્તા ન ચૈવિહાસ્યકામતા ।

મનુસ્મૃતિ ૨; ૨૩.

૬. શુભાશુભાભ્યા માર્ગાભ્યા વહન્તી વાસનાચરિત્ ।

મોદરેશ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે પથિ ॥

મુક્તિકોપનિષદ ૨; ૫-૬.

(વાસનાશી નહીં શુભ અને અશુભ એમ બે માર્ગે વહે છે. તેને માર્ગો પુષ્પાર્થ અને પ્રયત્ન વડે શુભ માર્ગે ચલાવવી પડે છે.)

તત્પદ્મ ગુણેષુ રજ્યેયા મા દોષેષુ કદાચન ।

અનિચ્છનિદ્ધ મર્યાનાં ઝીવિત્તં હિ ચત્ત્રચલદ્ ॥

પણ વિહિત પ્રવૃત્તિ ગણી તે કરવાની છૂટ આપી છે, ને તેની જીવનના ચાર પુરુષાર્થમાં ગણના કરી છે. કામ એટલે કેવળ વિષય-વાસનાઓની તૃપ્તિ નહીં, પણ આત્માના સ્વૈરવિહારનું એક પ્રગટ રૂપ. આપણે જ્યાં લગી ઇન્દ્રિયોના જીલમમાંથી ભાગી ન છૂટીએ ત્યાં લગી એ વિમુક્તિ મળવી શક્ય નથી. મનુષ્યનું જીવન એ એક પછી એક અનેક ભોગવિલાસની નરી પરંપરા નથી. એ જીવન દ્વારા તો સનાતન ને શાશ્વત એવો આત્મા અનેક અશાશ્વત દેહોમાં અવતરીને પોતાનો વિકાસ સાધવા મથી રહ્યો હોય છે. એટલા માટે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થામાં મનુષ્યોની વાસનાઓને ઠોકુંબિંક જીવન અને સમાજસેવાને રસ્તે વાળેલી છે. મનુષ્યના ભાવનાત્મક અથવા કલાત્મક જીવનનો વિકાસ એ પણ જીવનનો એક પુરુષાર્થ છે. પણ કલા કંઈ તપ ત્યાગ સંન્યાસના વાતાવરણમાં ખીલી શકે નહીં. એને માટે આપણી પાસે અર્થ અથવા ધન હોવું જોઈએ. સમાજની આર્થિક જરૂરિયાતો સંતોષાય તો જ મનુષ્યોમાં રહેલી સર્જનશક્તિ છૂટી થાય ને હૃદયતર સંસ્કારી જીવન ખીલવવામાં વપરાય. વ્યક્તિઓ કમાણી કરે તે સમાજના હિતને આંચ ન આવે એવી રીતે જ કરી શકે,

છુલ્લે વા यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।

યંચિનોતિ શુમાન્યેવ સ મદ્રાણીહ પસ્યતિ ॥

ધર્માદ્યેતં ચત્કર્મ યદપિ સ્યાન્મહાફલમ્ ।

ન તત્સેવેત મેધાવી ન તદ્વિતમિહોચ્યતે ॥

મહાભારત-શાન્તિપર્વ ૨૧૯; ૬-૮.

(તેથી માણસે ગુણોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું, દોષમાં કદી નહીં જગતમાં માણસોનું જીવન અનિત્ય છે, ચંચળ છે. જે વિચક્ષણ માણસ મુખમાં દોષ કે દુઃખમાં છતાં સન્માર્ગે જવાનું જ પસંદ કરે ॥ તે જગતમાં કલ્યાણ થાય છે. ધર્મથી બેલકું કામ ભલે ભારે રૂબ આપનાર દોષ છતાં બુદ્ધિશાળી માણસે તે ન કરવું, કેમકે તેથી હિત યર્થ નથી.)

એ પ્રકારના નિયમો દરારેલા છે. જે દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા છે ખરી, પણ તેનો ઉપયોગ તે સમાજહિતની મર્યાદામાં રહીને જ કરી શકે છે. આત્મસંયમ એ ધન અને ભોગ પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર રસ્તો છે. આમ કામ અને અર્થ જનનની ઉપર ધર્મનો અંકુશ છે. જેમનામાં ધર્મનો અંશ પ્રધાન હોય તેઓ સાત્ત્વિક સ્વભાવના હોય છે; જ્યારે ધન ભેગું કરવા પાછળ પડનારામાં રજોગુણ પ્રધાન હોય છે, અને

૭. सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।

યોડર્થે શુચિઃ સ શુચિર્ન મૃદ્ધારિશુચિઃ શુચિઃ ॥

મનુસ્મૃતિ ૫; ૧૦૬.

(સર્વ પ્રકારનાં શૌચમાં અર્થશૌચ — એટલે કે ધર્મની મર્યાદામાં રહીને ક્રમાણી કરવી તે — સર્વથી અગ્ર છે. જે માણસ અર્થ એટલે કે ધનની ભાજતમાં ચાખ્ખો છે તે જ ખરો ચાખ્ખો છે; ખટ્ટી ને પાણીથી ચાખ્ખો થનારો ખરો ચાખ્ખો નથી.)

येदर्पा धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।

ધર્મ વૈ જ્ઞાતૃતં લોકે ન જઘ્રાદનકાંક્ષયા ॥

મહામારત—શાન્તિપર્વ ૨૧૮; ૧૧.

(જે ધન ધર્મથી મળે તે જ અર્થ. જે અધર્મથી મળે તેને પ્રિયાર છે. જ્યારે ધનની લાલસાથી જાતેવ ધર્મનો ત્યાગ ન કરેલો.)

૮. धर्माद्विद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ । गीता ૭; ૧૧.

(હે ભરતર્ષભ ! પ્રાણીઓમાં ધર્મનો અવિરોધી હાથ હું છું.)

ધર્મે પાર્થે ચ કામે ચ ધર્મ ઇવોક્તરો મવેત્ ।

અસ્મિલ્લોકે પરે ચૈવ ધર્માત્મા સુસમેષતે ॥

મહામારત—શાન્તિપર્વ ૧૧; ૫૨.

(ધર્મ, અર્થ અને હામમાં ધર્મ જ અગ્ર છે. ધર્માત્મા પુરુષ આ હામમાં તેમજ પરદોષમાં સુખ જોતે છે.)

परित्यजेदर्शकामो यो ह्यातां धर्मवर्जितो । मनुस्मृति ૪; ૧૦૬.

(જે અર્થ અને હામ ધર્મ વિનાના દોષ તેઓ ત્યાગ કરેલો.)

નયો ભોગ ભોગવવા ઈચ્છનારામાં તમોણુ પ્રબળ હોય છે. ને માણસ ધર્મના નિયમો પાળે છે તે આપોઆપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે; અને તેથી કહ્યું છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ જીવનના ચાર પુરુષાર્થો છે.

જીવ અને જન્મતની ઉત્પત્તિ વિશે બધે ગમે તે મત સાચો હોય, સહુ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે ધર્મ અથવા સદાચાર એ પરમ પુરુષાર્થ છે. હિંદુ દિક્ષસ્ત્રીમાં એમ કહ્યું છે કે જન્મતમાં મનુષ્યને જન્મ ઇશ્વરની ધારણા પાર પાડવાને સારુ થયેલો છે. આપણા પૂર્વ-જન્મોની કોઈ વાસનાઓ અતૃપ્ત રહી ગઈ હોય છે તેને લીધે આપણે આ જન્મતમાં જન્મ લેવો પડે છે. આપણે નિર્જળ મટી બળવાન બનવું હોય, અજ્ઞાન મટી જ્ઞાનવાન બનવું હોય, તો તેને માટે તપસ્યા કરવી જોઈએ, કષ્ટ વેઠવું જોઈએ. આ બવમાં દરેકાં પાપનું પ્રક્ષાલન તપ અને સંયમ વડે જ કરી શકાય. 'આત્રમ' શબ્દના મૂળમાં ને 'અમ' ધાતુ રહેલો છે તેનો અર્થ છે 'કષ્ટ સહેવું' યા 'તપ કરવું'.^{૧૦} તપ વિના પ્રગતિ નથી; મર્યા વિના મુક્તિ નથી. આપણું જીવન આદિથી અન્ત લગી એક પ્રકારનું મૃત્યુ છે. એવું મૃત્યુ એટલે આજના કરતાં વિશાળ જીવન. આપણે જોડલા વધારે આપણી ને જન્મતની દૃષ્ટિએ મરી ગઈ એ જોડલા વધારે ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ જીવીએ. જીવન અને મરણ એટલીજામાં જોનપ્રોત્તન થઈ ગયેલાં છે. અને સંપૂર્ણ જીવન અથવા જીવનની પરાકાષ્ઠા એ મૃત્યુની પણ પરાકાષ્ઠા છે, દરેક હિંદુના જીવનમાં ચાર અવસ્થાઓ દરાવેલી છે, તે

૧૪. તમસો ઇક્ષ્વરં કમો રજસ્ત્વર્યં સચ્યતે ।

સત્ત્વસ્ય સ્વપ્નં વર્નઃ શ્રેયસ્યેવાં વયોત્તમ્ ॥ મનુસ્મૃતિ ૧૨:૨૬

૧૦. કિયંચિદ્ વ્રત્યન્ચિદ્ ગૌરિ । કુમારસંમવ ૫૦

(દે ગૌરી ! હું કેટલા વ્રતતથી તપ કરું ?)

‘આશ્રમ’ કહે છે.^{૧૧} પહેલો આશ્રમ તે બ્રહ્મચારી કે વિદ્યાર્થીનો, ને બીજો ગૃહસ્થ કે સંસારીનો. તે પછીના બે આશ્રમોમાં માણસ સંસારથી નિવૃત્ત થઈ ઈશ્વરનો ને મનુષ્યમાત્રનો સેવક બને છે.

બાળકને હિપનયન અર્થાત્ જનોઈ દેવાય એટલે કે આધ્યાત્મિક જીવનમાં તેનો પ્રવેશ થાય ત્યારથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો આરંભ થાય છે. મનુષ્યનાં શરીર ને મનને કસીને ધડવાં એ આ આશ્રમનો હેતુ છે.^{૧૨} વિદ્યાર્થીઓ રાખના દીકરા હોય કે રંકના, સહુને ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાન ગરીબાઈમાં રહેવું પડે છે, એટલે વર્ગ વર્ગ વચ્ચે સમભાવ જામે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને બિહા માગીને ખાવું પડે છે. ગરીબાઈની એ તાલીમની વિદ્યાર્થીના મન પર એવી પાડી છાપ પડે છે કે પવિત્ર ને સદાચારી જીવન માટે માણસ પાસે પૈસા હોવા જ જોઈએ એવું નથી. બ્રહ્મચારીઓને સ્વચ્છંદ કે સ્વેચ્છાચારની છૂટ નથી હોતી. તેમજ તેમને અગ્નિ ને આંધળા જનને રસ્તે પથ ચડાવી દેવામાં નથી આવતા, તેમને મરજી પડે તેવાં મંદિરો કે મૂર્તિઓ પોતાની કંપનામાં ધડવાની, કે વહેમો ને સાંકડા ધર્મજોતોના પંજામાં ફસાવાની, છૂટ નથી અપાતી. સત્યની ઉપાસના, સત્યનું અનુશીલન,

૧૧*. પ્રજાચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

एते गृहस्थप्रमवाप्तवारः पुण्याश्रमाः ॥

મનુસ્મૃતિ ૬; ૮૭.

(બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને યતિ એ ચાર જુદા જુદા આશ્રમો છે, તે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જન્મેલા છે.)

૧૨*. उपनीतं गुरुः शिष्यं क्षिप्तमेच्छोद्यमादितः ।

आचारमधिकार्यं च संप्रोपासनमेव च ॥

મનુસ્મૃતિ ૨; ૬૧.

(ગુરુએ શિષ્યને ઉપનયન આપ્યા પછી તેને છેક દરઆવધી સંપ્રધા, રીતસાવ, અગ્નિદોષ ને સંધ્યાપાસના શીખવવાં

ને પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રજાવિકા પ્રત્યે આદર, એ ગુણો વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવાય એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. છોકરાઓની જેવી જરૂરિયાત ને જેવી તેમની શક્તિ તે પ્રકારનું શિક્ષણ તેમને અપાય છે. એ કામ આજે છે એવું અટપટું જૂના વખતમાં નહોતું, કેમકે છોકરાઓ બવિધ્યમાં કયા ધંધા કરવાના છે એ ધર્ણખરું ચોક્કસ જાણી શકાતું. ધાર્મિક તેમજ ઇતર વિગયોના અભ્યાસક્રમમાં છોકરા છોકરીઓ વચ્ચે કશો ભેદ રાખવામાં ન આવતો. માત્ર સહશિક્ષણને ઉત્તેજન ન અપાતું.^{૧૩}

આ વિદ્યાભ્યાસની અથવા ઉમેદવારીની અવસ્થા પૂરી થાય એટલે વિદ્યાર્થી કુટુંબની જવાબદારી ખાતે લે છે. મનુ કહે છે: “પુરુષ એટલે પુરુષ પોતે એકલો નહીં; પણ તે પોતે, સ્ત્રી, અને બાળકો સહુ મળીને પુરુષ બને છે.”^{૧૪} તે કુટુંબને માટે કમાણી કરવા માંડે છે, ને એ રીતે સમાજનો આધારસ્તંભ બને છે. કૌટુંબિક જીવન

૧૩. પ્રાચીન કાળમાં છોકરીઓને છોકરાઓના જેવું શિક્ષણ અપાતું એનાં અનેક દષ્ટાન્તો છે. હારીત સ્મૃતિમાં સ્ત્રીના બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે:

દ્વિવિધાઃ સ્ત્રિયો બ્રહ્મવાદિન્યઃ સઘોવધ્વય । તત્ર બ્રહ્મવાદિનીનામુપ-
નયનમપ્રીન્ધનં વેદાધ્યયનં સ્વગૃહે'ચ ભિક્ષાચર્યેતિ । સઘોવધૂર્તા દુ ઉપસ્યિતે
વિવાહે કર્યચિદુપનયનમાત્ર કૃત્વા વિવાહઃ કાર્યઃ ।

(બે પ્રકારની સ્ત્રીઓ : બ્રહ્મવાદિની અને સઘોવધૂઃ તેમાં બ્રહ્મ-
વાદિનીઓને ઉપનયન, અપ્રીન્ધન,^૧ વેદાધ્યયન, અને પોતાના ઘરમાં
ભિક્ષાચર્યા. સઘોવધૂનો વિવાહ આવી પડતાં, જેમતેમ ઉપનયન માત્ર
કરી વિવાહ કરવો.)

૧૪. एतावानेव पुण्यो यज्वायात्मा प्रजेति ह ।

વિપ્રાઃ પ્રાહુસ્તથા ચૈતયો મર્તા સા સ્મૃતાંગના ॥

મનુસ્મૃતિ ૯; ૪૫.

(પુરુષ પોતે, પત્ની, અને બાળકો એ બધાં મળીને ‘પુરુષ’ થાય
છે: વળી વિપ્રો દહે છે કે પતિમાં પત્નીનો પણ સમાવેશ થાય છે.)

अघो ह वा एष अत्मानः । तस्माज्जायां न विन्दते .

અને સમાજ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો માણસને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં મદદગાર છે; એટલે એ જાનેમાં સંયમ હોવો આવશ્યક છે. દરેક માણસ પોતાને માટે આવેલું કામ જગતના હિતને લક્ષમાં રાખીને, ને 'મારા આ કામ વડે હું સમાજની સેવા કરું છું' એવી ભાવના મનમાં રાખીને, કરે એવી અપેક્ષા તેની પાસેથી રખાય છે. પોતાનાં મુખ્યત્વેનર્મ રખેને ખશેલ પડે એવો વિચાર કરીને સમાજસેવાનું કામ તેનાથી પડતું ન મુકાય. ૧૫ આપણે મનુષ્યમાત્ર એકબીજાની સેવા કરવાને પ્રતિતાથી બંધાયેલાં છીએ. ને આપણે એકબીજાની સેવાને કાળે જ છૂવવું જોઈએ — વ્યક્તિએ કુટુંબની, કુટુંબે ઠામની, ઠામે રાષ્ટ્રની, ને રાષ્ટ્રે જગતની સેવા માટે. વર્ણવ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ આ મુદ્દસ્થાપનને લાગુ પડે છે. એ વ્યવસ્થાના મર્મમાં એ જ વિચાર રહેલો છે કે આખી માનવજાતિ એક વિશાળ કુટુંબ છે, ને મનુષ્ય-માત્ર એકબીજાને આધારે જ છૂવી શકે છે. એ વ્યવસ્થાની રચના સમાજની જરૂરિયાત ને વ્યક્તિનું હિત બંને લક્ષમાં રાખીને કરેલી

ममर्षो हि तावद् भवति । भव नदैव जायां विन्दतेऽयं प्रजायते तर्हि सर्वो भवति । तथा चैतद्देवविदो विप्रा वदन्ति यो मर्ता सैव मार्या स्मृता ।

વાજસનેય બ્રાહ્મણ

(પ્રકૃપ એટલે છે તે તો માત્ર પોતાનું અડધિયું છે. એટલે ત્યાં મુખી તે પત્ની મેળવતો નથી ને પ્રભ હત્પન્ન કરતો નથી ત્યાં મુખી તે અધૂરો રહે છે. પણ ત્યાં પત્ની મેળવે છે ને પ્રભ હત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે આખો બને છે. એટલે જ વેદવેદના બાહ્યેલો દહે જ કે ને મર્તા છે તે જ માર્યા છે.)

૧૫૪. एवं प्रवर्तितं चकं नानुवर्तयतीह यः ।

अथायुरिन्द्रियाणामो मोघं पार्य स जीवति ॥ गीता ३: १६.

(આમ પ્રવર્તેલા ચક્રને ને અનુસરતો તે મનુષ્ય પોતાનું જીવન પાપી બનાવે છે, ઇન્દ્રિયો મોઘ પાર્ય રહે છે, અને તે પાપી તે બંધી થાય છે.)

છે. તે વ્યક્તિને પોતાથી પર એવી ઠાઠ શક્તિની ઉપાસનામાં ગ્રેરે છે; તેની પાસે સ્વાર્થ હોડાવી તેને પરાધ પીડ બાણતાં ને પરદુઃખે ઉપદાર કરતાં શીખવે છે; ને તે રીતે તેના વ્યક્તિત્વને વિશાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે. તેને સમાજના ઠાઠ એક જ કામમાં પડેલી દર્ષને આ વ્યવસ્થા તેનામાં સૂતી પડેલી શક્તિઓને જાગૃત કરવા મથે છે. વ્યક્તિ અને સમાજ બેના સ્વાર્થની વચ્ચે જે વિરોધનો ભાસ થાય છે તે વિરોધ શમાવી વ્યક્તિ અને સમાજનાં હિતનો મેળ સાધવાના પ્રયત્નનું એ એક ઉદાહરણ છે. વર્ણુવ્યવસ્થાના મૂળમાં સિદ્ધાન્ત એ રહેલો છે કે માણસ પોતાને આખા સમૂહથી અળગો માની પોતાનો સ્વાર્થ સાધે, અથવા તો એક સમૂહ પોતાને આખા જગતથી અળગો માની પોતાનો સ્વાર્થ સાધે, એ ઉચિત નથી; પણ એ બંનેથી ઊંચું એક પ્રકારનું કલ્યાણ છે તે સધાવું જોઈએ; અને માણસે પોતાના વ્યક્તિત્વને પ્રતિદિન નવેસર ધડવું જોઈએ, ને પોતાની કાયા ધસી સમાજની અવિરત સેવા કરવી જોઈએ. માણસોના સ્વભાવમાં જે વિવિધતા છે તેને તે લક્ષમાં રાખે છે; અને દરેક માણસ પોતાના આત્માનો વિકાસ કરી રીતે સાધી શકે, ને પોતાનું હીર પૂરેપૂરું કરી રીતે દેખાડી શકે તે બતાવે છે. જુદા જુદા માણસો વચ્ચે સ્વભાવતઃ ભેદ અને વિષમતા હોય છે એમ તે કબૂલ રાખે છે ખરી, પણ તેનો પ્રયત્ન તો સમાનતાના આદર્શ સુધી પહોંચવાનો જ હોય છે. કુદરતનાં બળોની અવગણના ન કરતાં તેની સાથે સહકાર કરવાનો પ્રયત્ન એમાં છે. જેઓ આધુનિક જ્ઞાનનાં ચક્ષુમાં ચડાવીને વર્ણુવ્યવસ્થાની ટીકા કરે છે તેઓ એટલું યાદ નથી રાખતા કે અતિશય ન્યૂનાધિક યોગ્યતા ને સંસ્કારવાળી પ્રજાઓના લોકોને સંજ્ઞેગ-વશાત્ ભેગા રહેવા વારો જેવો હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તેવો બીજા ઠાઠ દેશમાં આવ્યો નહોતો. વેદકાળ પૂર્વેની જે પ્રજાઓ સાથે આર્યોને બળવું પડ્યું તેઓ બાહ્ય સાધનસામગ્રી અને સંસ્કાર બંનેમાં આર્યો કરતાં બિતરતી હતી. એ ‘એકજાત’ (એકવાર જન્મેલા) .

લોકોનો ચોથો શ્રદ્ધ વર્ણ બનાવવામાં આવ્યો. એવી લોકોમાં બુદ્ધિ, ભાવના કે સંકલ્પના એકે ગુંથુનો ખાસ વિકાસ થયેલો નથી હોતો. 'દ્વિજ' એટલે કે બેવાર જન્મેલા લોકોના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે; અને તેમનામાં બુદ્ધિ, ભાવના કે સંકલ્પ એ ત્રણમાંથી જેનું બળ ખીજાઓના કરતાં વધારે હોય તે પ્રમાણે તેમને એક યા ખીજા વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. જેમનામાં કુદરતે વિચાર ને ચિન્તનની શક્તિ મોટા પ્રમાણમાં મૂકેલી હોય તે બ્રાહ્મણ, જેમનામાં શરાતન અને પ્રેમના ગુણો વિશેષ હોય તે ક્ષત્રિય. જેમનાં મન જીવનનાં વહેવાર કામે કરવા તરફ વધારે દળતાં હોય તે વૈશ્ય. બુદ્ધિનાં કામ કરનારા, શસ્ત્ર ધારણ કરીને લડનારા, વેપાર ને ઉદ્યોગધંધા કરનારા, અને નરી મજૂરી કરનારા, એવા સમાજના ચાર વિભાગ બે પાડીએ તો ખરાબર આ ચાતુર્વર્ણ્યની બ્યવસ્થા થઈ રહે. એ સર્વ વર્ણો, પોતા-પોતાની શક્તિ વડે, ધર્મરની સરજેલી સૃષ્ટિની સેવા કરે છે—બ્રાહ્મણો તેમના આત્મજ્ઞાન વડે, ક્ષત્રિયો તેમના શરાતન વડે, વૈશ્યો તેમની કાર્યદક્ષતા વડે, અને શૂદ્રો તેમની સેવા ને પરિચર્યા વડે. ૧૧ એ સર્વ

૧૧*. પ્રશ્નસ્તુ સમુત્પન્નાઃ સર્વે તે કિં નુ બ્રાહ્મણાઃ ।

ન વર્ણતી ન જનક્રવ્ બ્રાહ્મં તેજઃ પ્રપદ્યતે ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનમિદેવતારાધને રતઃ ।

શાન્તો દાન્તો દયાહ્વય બ્રાહ્મણઃ ગુણૈઃ કૃતઃ ॥

લોકસંરક્ષણે વશઃ શૂદ્રો દાન્તઃ પરાક્ર્મી ।

દુષ્ટવિપ્રદગ્ધીલો યઃ ॥ વૈ ક્ષત્રિય ડચ્યતે ॥

કવ્યવિક્રયકુચાલ યે નિત્યં યે પખ્યજીવિનઃ ।

પશુરક્ષાઃ કૃપિક્રાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તિતા મુવિ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

સીરકાષ્ટતુળવદાસ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકઃ ॥

શુક્લગીતિ ૧; ૩૧-૪૩.

(બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થયા તે બધા જ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણત્વનું તેજ

વણી સમગ્ર સમાજના હિતને ખાતર, વખત આવ્યે, પોતપોતાના પક્ષ કે વર્ગનું હિત જતું કરે છે. અહંકાર અને કામવાસનાએ કરેલી માગણીઓને ધર્મ અને ન્યાયના નિયમો કરતાં ગોણુ માનવામાં આવે છે, કેમકે ધર્મ અને ન્યાયની રક્ષા કરવાનું કામ ઈશ્વરે આપણને સોંપેલું છે. જુદા જુદા વણી પોતપોતાના કર્તવ્યો પાળે ત્યારે સમાજ ન્યાયપૂર્વક, અથવા કહો કે ધર્મ અનુસાર, ચાલે છે એમ કહી શકાય.

મહેનતમજૂરી કરનારા શ્રમીના સાચા હિત તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવામાં નથી આવતું. વૈશ્યો વેપારરોજગાર કરે છે, ને સંપત્તિ તથા સુખ્યેનમાં રાચે છે; છતાં એ ધન ધર્મની મર્યાદામાં રહીને જ મેળવવું ને વાપરવું જોઈએ એમ તેમને કહેવામાં આવે છે. વૈશ્ય વર્ણ એ એક મહાજન છે, ને તેના સભ્યો એકબીજાની સાથે આર્થિક સંબંધથી જોડાયેલા છે. છતાં તેમનામાં વેપારવૃત્તિ ને લોભપતાને છટાદોર મૂકવામાં આવ્યા નહોતા; કેમકે જગતની સંપત્તિનો કળજો પોતાના હાથમાં રાખતાં પણ તેમણે મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ રાખીને તેમની સેવા કરવી જોઈએ, એવો નિયમ હતો. બહારનાં આક્રમણ ને અંદરની અધા-ધૂંધી સાર્ગે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનું કામ હતું. રાજ્યનું સરકરી તન્ત્ર તેમના હાથમાં સોંપાયેલું હતું. પ્રજાના રાજકીય શાસનની વ્યવસ્થા તેમને હસ્તક હતી. આખી પ્રજાને લડવાની તાલીમ

વર્ણમાંથી કે પિતા પાસેથી મળતું નથી. જ્ઞાન, કર્મ, ઉપાસના આદિ વડે દેવાની આરાધના કરનાર, શાન્ત, દાન્ત, દયાલુ માણસ, તે ગુણોને લીધે, બ્રાહ્મણ ગણાય છે. જે માણસ પ્રજાની રક્ષા કરવામાં દક્ષ, શ્રમ, દાની, પરાક્રમી, ને દુષ્ટાની સાથે યુદ્ધ કરનાર હોય તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે. જે માણસો ખરીદી ને વેચાણમાં કુશળ હોય, દંમેશાં વેપાર કરીને આઘવિકા મેળવતા હોય, પશુરક્ષા ને કૃષિ કરતા હોય, તે જગતમાં વૈશ્ય ગણાય છે. જે લોકો દિવેની સેવા કરતા હોય, શ્રમ, શાન્ત, નિતેન્દ્રિય હોય, સીર, લાકડો ને ધાસ વહેવાનું કામ કરતો હોય તે શૂદ્ર કહેવાય છે ને નીચ ગણાય છે.)

આપી તેને લક્ષકર તરીકે વાપરવાનો હિંદુ ધર્મનો ધરાદો નહોતો. કુશળતા મેળવવાનો રસ્તો જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ છે કે અમુક માણસોને માટે અમુક કામો દરાવી તેમને તેમાં પરોવાઈ જવા દેવા. લડાઈમાં જયું, ને શસ્ત્રજળ વડે અન્યાયનો સામનો કરવો, એ જેમનું કર્તવ્ય છે તેમણે લડાયક વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ ને મુદ્દતી તાલીમ લેવી જોઈએ. રાજ્યતન્ત્ર ચલાવવાની કળા સફળે આવડે એવી હોતી નથી. જે શિખાઉ મુત્સદ્દીઓ પોતાના મતદારોને રાજ કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હોય છે, ને જેમની ખાસે ચૂંટણીઓની ધમાલખાંધી મળે એ સિવાય ઝાઝી તાલીમ કે તૈયારી હોતી નથી, તેઓ રાજ્યનું તન્ત્ર સારી રીતે ચલાવવા અસમર્થ નીવડે છે, એ વાત આજે વધારે ને વધારે સમજાતી જાય છે. એટલે હિંદુ સમાજમાં એક ખાસ વર્ગને લડવાનું ને રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાનું કામ સોંપી રાખેલું હતું; અને સમગ્ર પ્રજામાં રાજકારભાર કરવાની, દાર ચલાવવાની, ને સત્તા ભોગવવાની જાંખના નહોતી. આ જમાનામાં મોટાં મોટાં યુદ્ધો લડાય છે તેની પાછળ ધારણા એ હોય છે કે આખી દુનિયાના રણીધણી થઈ પડી તેના પર દાર ચલાવવો, અને દુનિયા આખીનાં જગરોમાં પોતાનો માલ ખપાવવો. પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવા માટે કે ધર્મની રક્ષા માટે આજે યુદ્ધી નથી લડાતાં. જમત આજે હિંદા સંજ્ઞામાં પડી નવી નવી ને અણુધારી સમસ્યાઓના કળણમાં ખૂંપતું જાય છે, તેનું કારણ એ છે કે રાજકાજનું જૂત લોકોનાં મન પર સવાર થઈ બેઠું છે. જ્યાં રાજ્ય ચલાવવાનું કામ એક નોખા ધંધાદારી વર્ગના હાથમાં હોય, ત્યાં એ વર્ગ નિઃસ્વાર્થભાવે અમલ ચલાવે જ એની ખાતરી નથી, એવી દલીલ કદાચ કોઈ કરે. પણ હિંદુ સમાજરચનામાં એ વર્ગને જે તાલીમ આપવામાં આવે છે તે એવી જાતની છે કે એ વર્ગ પોતાનું કામ પૂરતી નિષ્ઠાથી ને ન્યાયપૂર્વક કરશે એવી ખાતરી રાખી શકાય. વળી રાજ્યકર્તાને ધર્મના નિયમો રદ કરવાની કે તેમાં

ફેરફારો ઠસ્તાની છૂટ નથી હોતી; તેમનો અધિકાર તો માત્ર એ નિયમોનો અમલ કરવા પૂરતો જ હોય છે. ધર્મમાં ફેરફારો તો નિસ્તવાર્ય, અક્રિય ને આત્મચરાયણ બાહ્યણો કરે છે. સંક્રાંતિ ને મૂંઝવણને પ્રસંગે ધર્મના નિયમોનો અર્થ કરી બતાવવાનું કામ આ બાહ્યણોનું છે.

આ સમાજની રચના સારામાં સારા અર્થમાં સિદ્ધપ્રધાન છે એમ કહી શકાય; કેમકે એમાં માત્ર સમરૂપ વિનાના સુધીય બાહ્યણો જ ધર્મના નિયમો દ્વારા આપે છે તે બદલ જણાયે તેમાં ફેરફાર કરે છે. પહોં, ધરાની અને કેટ પ્રગતિઓમાં પણ કાયદા ધરાવવાનું કામ પૂજારીઓ ને પુરોહિતોના હાથમાં હતું. જેમનામાં જ્ઞાન, મંથન અને વીતરાગતા હોય તેઓ જ સાચા બાહ્યણ ગણાતા; એટલે તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને કાયદા બંધે એમ બનવું મુશ્કેલ હતું. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં અને જીવનને સુખને મુંઝવે બનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા બાહ્યણો અમલદારો ને રાજકુરીયોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા. રાજ કે રાજકુરોને સ્વે એવી રીતે વર્તવાને કે શાસનના અર્થ કરવાને તેઓ બંધાયેલા નહોતા. તેઓ સર્વ પ્રકારની આર્થિક ચિન્તાઓમાંથી મુક્ત હતા, અને આધ્યાત્મિક વિષયોમાં કોઈ પાર્શ્વિક સંચાન તાબેદાર નહોતા. આ પ્રયાની પાછળ એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે દુનિયામાં જેટલા સારા સુધારા થાય છે તે બધાંની શરૂઆત તો તેમ એક જ માણસના મનમાં થાય છે, અને એ નવી વાત સાંભળીને દુનિયા પહેલાં તો બહારી જ લોકે છે. પ્રગતિના તમામ

ક્રાંત દિગ્જોત્તમ એકલો ને ધર્મ ઠરાવી આપે તેને પરમ ધર્મ નામુલો
 હસ હનર અહાનીઓએ કહેલા ધર્મને નહીં. ૧૧૭

જુદા જુદા વર્ણોમાં આત્માનો વિકાસ ઓછોવતો ધ્યેયો
 હોય, એટલે તેમને માટેના નીતિનિયમો પણ એ વિકાસ સાથે મેળ
 ખાય એવા ધડવામાં આવે છે. વૈશ્ય આર્થિક સુખસમવડોને ખાતર
 ઉત્સાહપૂર્વક નિંદગી સંધરી રાખે છે. ક્ષત્રિય સમાજની રક્ષા ને
 સુવ્યવસ્થાને ખાતર નિંદગી ફાવી દે છે, ને રાજબળ વાપરીને અન્યાયનો

૧૭૪. एकोऽपि वेदविद्वन् यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।

■ વિશેયઃ પરો ધર્મો નાજાનામુદિતોડ્યુતૈઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૧૨; ૧૧૨.

[સરખાનોઃ

एको ह्ये वा त्रयो वापि यद् द्युर्धर्मपाठकाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ यमસ્मृति

(ધર્મખાહકો એક, બે, કે ત્રણ મળીને ને કહે તેને ધર્મ નામુલો,
 બીજા હનર માણસોએ કહેલાને નહીં.)

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत् त्रैविद्यमेव ॥ ।

सा ह्ये यं स धर्मः स्यादेको वाप्यतमवित्तमः ॥

વાહવસ્તવસ્મૃતિ ૧; ૧; ૧.

(વેદધર્મ નામુનાર, અથવા તેા ત્રણ વિદ્યાને નામુનાર, ચાર બ્રાહ્મણો
 મળીને પર્થત્વાય. એવી પર્થત્વા ને કહે તે ધર્મ. અથવા તેા કોઈએક ન
 અધ્યાત્મજ્ઞાનવાળો ક્રેષ્ટ પુરુષ ને કહે તે પણ ધર્મ.)

धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसंभूतम् । सीतोपनिषद्

(ધર્મશાસ્ત્ર મહર્ષીઓનાં અંતઃકરણમાંથી ભરતું કદીને રચાય છે.)

ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा । शठकसंहिता ૧; ૧૬.

(બ્રાહ્મણ સર્વ લોકો પર દેખરેખ રાખનાર છે.)

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य निर्देशेन वर्तेत । ब्राह्मणो धर्मान प्रकृयात् ।

રાજા શાસિણ્યાત્ । વસિષ્ઠધર્મસૂત્ર ૧; ૨૧-૪૧.

(ત્રણ વર્ણો બ્રાહ્મણ કહે તેમ વર્તવું. બ્રાહ્મણે સહુનો ધર્મ કહેવો
 ને રાજાએ તેનો અમલ કરાવવો.)]

પ્રતિકાર કરે છે. બ્રાહ્મણ ઉત્સાહ અને દૃઢતાપૂર્વક અહિંસામય જીવન ગાળે છે. તેની અહિંસા એ નિર્બળતા કે નામદોષની નિશાની નથી હોતી, પણ તેનો આત્મગ્વળ અને દૈવી પ્રેમનું ચિહ્ન હોય છે.^{૧૮} તે ક્ષત્રિયાવસ્થામાંથી પસાર થઈ ચૂક્યો છે; ને એ અવસ્થા ઈશ્વરના સાચા ઉપાસકને માટે અણુછાજતી છે એવી તેની ખાતરી થયેલી છે. સેંકડો વરસના પૈઠીઉતાર શિક્ષણે અને વાતાવરણની અસરે હિંદુઓને સૌમ્ય, શાન્ત, ને ચિન્તનપરાયણ બનાવ્યા છે. એ સંસ્કારની અસરને કીધે જ તેઓ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીના આદર્શને પૂજતાં શીખ્યા છે. આજે પણ તેઓ ગાંધીજી જેવા ધર્મપ્રાણ, તપોનિષ્ઠ ને ક્ષીણકાય પુરુષને પૂજવા ને તેમને ચરણે વંદન કરવા ખુશીથી તૈયાર થાય છે.

બ્રાહ્મણ કરતાં ઊતરતી કેટલિના ખીજ વર્ણો પણ છે, અને યુદ્ધના કામ માટે એક વર્ણ રાખવામાં આવ્યો છે, એ જોઈને હિંદુ ધર્મના ધણા અભ્યાસીઓના મનમાં એક એવો ભ્રમ પેદા થયો છે કે હિંદુ ધર્મની ઈમારત અહિંસાના પાયા પર નથી રચાઈ. એનો સાદો ખુલાસો એ જ છે કે આપણે નીચલી અવસ્થાઓને વટાવી ઉપર ચડવા માટે પણ એ નીચલી અવસ્થાઓમાંથી પસાર તો થવું જ જોઈએ. પણ પેલા અભ્યાસીઓ આ ખુલાસો જૂલી જાય છે. આપણે જીવનરૂપી સીડી પર જેમ જોએ ચડીએ તેમ આપણું જીવન વધારે ઠડકે થવું જોઈએ. ખ્રિસ્તી સંત ક્રિસ્ટોફરની એક વાત છે. બાળક ઇસુને પોતાને ખભે ઉપાડી નદીને સામે ઠાંઠે લઈ જવાનું એ સંતે કબૂલ્યું હતું. જેમ જેમ તેઓ પાણીમાં વધારે ને વધારે જાડા ઊતરતા ગયા તેમ તેમ ખભા પરના ભારનું વજન વધવા લાગ્યું. એ વાત આપણને સદૃશ લાગુ પડે એવી છે. માણસમાત્ર ચદ્ર

૧૮. “જે સાચા બ્રાહ્મણ તે તમારા કુકારાધાત ઝીડ્યા કરશે, અને લોહી નીકળતાં ધા ઉપર ધા ઝીલતા બિલા રહેશે.” — ગાંધીજી : ‘ન્યાયક ધર્મભાવના’, પૃ. ૧૭.

જન્મે છે; ૧૯ પણ ધીરેધીરે પોતાના વિષયવિકારો પર વિજય મેળવીને, અને જગતના છેવટના આધાર એવા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેઓ બ્રાહ્મણ બને છે. આપણે જીવનરૂપી ગિરિરાજ પર નેટલા હાથે ચઢીએ, તેટલો આપણા માયા પરનો બોલો વજનમાં વધશે; અને એ બોળનું વજન વધતું જાય તેટલા પ્રમાણમાં આપણે આપણી શક્તિ પણ વધારતા રહેવું પડશે. ક્ષત્રિયનું આત્મજન મર્યાદિત રહ્યું, એટલે તેને શસ્ત્રબળ વાપરવાની છૂટ અપાઈ છે; જોકે એ બળ પણ તેણે મનમાં દ્વેષ રાખ્યા વિના, ને અંતર ન ડાંબે એવું કામ સાધવાને સારુ જ, વાપરવું જોઈએ. પણ બ્રાહ્મણનો ધર્મ તો એ જ છે કે તેણે શસ્ત્રબળનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, ને મનમાં કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ કે વેરભાવ ન રાખવો.

મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થ સુધી પહોંચાડનાર બીજા પુરુષાર્થો એકબીજા સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, એ બતાવનારો એક બીજો પણ દાખલો છે. મનુષ્યસમાજ અને મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિ વચ્ચે એકતાનો સંબંધ છે, એ હિંદુ સિદ્ધાન્તને આધુનિક વિકાસવાદ પણ ટેકો આપે છે. હિંદુ ધર્મ જીવમાત્ર પ્રત્યે આદર અને પ્રાણીસૃષ્ટિના સર્વ પ્રકારો પ્રત્યે કૌમળતાનો ભાવ શીખવે છે: ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ^{૧૯} એ નિયમ પશુપંખીને પણ લાગુ પડે છે. હિંદુ ધર્મમાં એમ પણ માન્યું છે કે માંસાહારથી માણસની સ્ફુર્તિ વૃદ્ધિ થાય છે, ને તેનો વિકાસ થતો અટકે છે. માંસાહારથી શરીરને જે લાભ થાય છે તેના કરતાં અધિક હાનિ મનને થાય છે. ઈસુએ પોતે

૧૯. જન્મના જાયતે શ્વાઃ સંસ્કારાદ દ્વિજ ઉચ્ચતે ।

વેદપાઠી મવેદ્વિપ્રો વ્રહ્મહો વ્રાહ્મણો મવેદ્ ॥ અત્રિસ્મૃતિ

(માણસ જન્મે શદ્દ જન્મે છે, સંસ્કાર પામે ત્યારે દ્વિજ કહેવાય છે. વેદપાઠ કરીને વિપ્ર બને છે, ને બ્રહ્મને બોલે ત્યારે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.)

૨૦. મહાભારત-વનપર્વ ૨૧૬; ૫૦.

પણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે પશુપંખીઓ પણ મનુષ્યની પૂજનાં અધિકારી છે, અને એક ચક્રાં સરખું પડે તે ઈશ્વરની નજર બહાર રહેતું નથી. છતાં ભારતવર્ષના લોકોને માંસાહારની ટેવ હતી; એટલે ધર્મકારોએ એ વિષે નિયમો કર્યા, એકલા શદ્ર વર્ણને માંસાહારની છૂટ રાખી ને બીજા વર્ણોને માટે એનો નિષેધ કર્યો. પરિણામે આખી હિંદુ કોમ એ આહારનો અધિકાધિક ત્યાગ કરતી જાય છે.^{૨૧}

વર્ણનો સંબંધ સમાજની અર્થવ્યવસ્થા સાથે છે. અત્યારનાં ધણાં વંશો ને જાતિઓ એ કેવળ ધંધાને અંગે પડેલા વિભાગો છે. દરેક માણસ બધા જ કામ કરવાની લાયકાત નથી ધરાવતો. તે ધારે તે ઉદ્યોગધંધો શરૂ કરી શકે એમ તેને પોતાને જ લાગતું નથી.

૨૧. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે:

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પચતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૫; ૪૮.

વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન ચો યજેત શતં સમાઃ ।

માંસાનિ ચ ન સ્વાદેયસ્તયોઃ પુણ્યફલં સમમ્ ॥ ૫; ૫૩.

(પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના કદી માંસ પેદા થતું નથી. અને પ્રાણીઓનો વધ તો સ્વર્ગે લઈ જાય એવો નથી. માટે માણસે માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વરસે વરસે એક અશ્વમેધ એમ એક માણસ સો વરસ લગી યજ્ઞ કરે; અને બીજા માણસ માંસ ન ખાય; એ બેના પુણ્યનું ફળ સરખું છે.)

યજ્ઞને માટે સુદ્ધાં હિંસા ન કરાય, એવો ઉપદેશ પણ સારપૂર્વક દેવામાં આવ્યો હતો. મહાભારતમાં કહ્યું છે:

ધીર્જૈર્મૃદ્ધેષુ યદ્યવ્યમિતિ વૈ વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

મજસંજ્ઞાનિ ધીજાનિ છાગં નો હન્તુમર્હય ।

નૈવ ધર્મઃ સતામસ્તિ યત્ર વધ્યેત વૈ પશુઃ ॥ દ્વાતિપર્વ

(વેદમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞમાં અનાજના દાણા હોમવા. અનાજના દાણા તે જ બકરાં છે. માટે તમે બકરાંને ન મારશો. જેમાં પશુનો વધ કરવામાં આવે એ કંઈ સન્નનોનો ધર્મ નથી.)

તેમજ માણસો કામની શોધમાં પણ નીકળી પડતા નથી. પણ જે ધર્મી તેમના જાપદાદા કરતા આવ્યા. તે ધર્મી પોતે કરીને તેઓ સમાજની સેવા કરે છે. આ રીતે બેસુમાર હરીદાઈ અને એકલપેટા સ્વાર્થ પર અંકુશ મુકાય છે. દરેક પ્રકારના કામ અને ઉદ્યોગને ધાર્મિક કર્તવ્યરૂપ ગણવામાં આવે છે. કડિયા અને સુતાર, હુદાર અને ગોવાળ સહુ માને છે કે તેઓ પોતપોતાના કામ સારી રીતે કરીને ઈશ્વરની આરાધના કરે છે. ૨૨ મોટાં યંત્રો વડે યંત્રા ઉત્પાદન અને મિશોની મજૂરીવાળા આજના જમાનામાં આપણે સૂઝી જઈએ છીએ કે માણસને જ્યારે કુટુંબથી વિખૂટા થવું પડે છે ને મોટી મિત્રમાં કામ કરવું પડે છે ત્યારે તેને કામ કરવામાં આનંદ નથી આવતો, ને તે જડ યંત્રની ચેઠે કામ કરે છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં માણસોને ધરખાર ને મામ છોડી દૂર જવું પડતું નથી, ને દૂંઠી કમાણી માં કલાકોના કલાક સુધી વૈતરું કરવું પડતું નથી; પણ એક જ ધર્મ કરનાર બધા માણસો પોતપોતાને મામ કે ઘેર રહીને, પોતાના સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં કામ કરી શકે છે. સામાજિક જીવનનો ઉત્ક્રાંતિ, અને તેમાં રહેલાં સૌંદર્ય, પ્રેમ, અને કર્તવ્યભાવના, કામ કરનારને સુખી બનાવવામાં મદદ કરે છે. તેનાં કુટુંબીઓ તેના કામમાં મામ પડાવતાં હોય તેને લીધે કામમાં રસ અને ખોદાશ આવે છે. સ્ત્રીઓ ને બાળકો પાસે કામ કરાવવું જ હોય, તો તેઓ ધરના વાતાવરણમાં રહીને કામ કરે એ જલેતર છે; કેમકે તેમ કરવાથી તેમના કામમાં તેમની સર્જનશક્તિ દોષી જોડે છે. આવી રીતે કામ કરવામાં કુશળતા જતાવવાનો જોવો ઉત્સાહ માણસને અડે છે તેવો કેવળ હરીદાઈમાં સફળતા મેળવવાની કે માત્ર ધરાકોને મંત્રાવ

૨૨. યતઃ પ્રશન્તિર્મુક્તાનો યેન સર્વેર્મિદં તતમ્ ।

રાજર્મણ તમઃસ્વર્ચ્યં વિદિ વિન્દન્તિ માનવઃ ॥ ગીતા ૧૮; ૪૬.

(જેનામાંથી સ્વભાવની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે આ આખા જગતને આપી પસંદ છે, તેને પોતાના ઈર્ષ્ય પડે પછીને માણસ સિદ્ધિ મેળવે છે)

આપવાની ઇચ્છામાંથી ચડતો નથી. જે માણસો એક જ ઉદ્યોગ કે ધંધો કરે છે તેમનામાં સામુદાયિક ભાવના અને ધંધાની આખરનું ભાન પેદા થાય છે. જુવાન માણસોને વાતાવરણની શાંત અસર-માંથી યોગ્ય પ્રકારનું ઉદ્યોગશિક્ષણ મળી રહે છે. તેઓ અન્યથા એ ધંધાની બધી ચાવીઓ જાણી લે છે, અને એ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો આત્મા રેડે છે. આજના જમાનાની પરિસ્થિતિ ગૃહઉદ્યોગો ને નાના પાયાના ઉત્પાદનને માટે પ્રતિકૂળ છે એ સાચું. પણ એ સ્થિતિ બધા જ ઉદ્યોગોમાં જ એવું નથી. લલિત કલાઓ, સુશોભન અને શણગારને લગતા ઉદ્યોગો, અને ખેતીની પૂર્તિરૂપે ઠાંતણુવણાટનાં કામ પણ, ઘેર બેઠે થઈ શકે એવાં છે. વળી વીજળી કે 'ઓઈલ એન્જીન'થી ચાલતાં નાનાં નાનાં કારખાનાં પણ ઠાઠી શકાય. એક એક નાત એટલે એક એક ધંધાનું મહાજન, એ સ્થિતિ હજી છેક નાખૂદ થઈ નથી. જીવનના આરંભમાં જ માણસને માટે આખા જીવનનો કાર્યક્રમ આંકી રાખવાની સૂચના ખોટી નથી; પણ માણસને કુદરતે આપેલી સ્વાભાવિક શક્તિ અને તેની ખાસ આવડતોનો જરા પણ વિચાર ક્યો વિના તેને જાપદાદાનો જ ધંધો કરવાની ફરજ પાડવાથી જીવન ગુલામીરૂપ બની જાય. અને આજના જમાનાની અટપટી ને સંકુલ પરિસ્થિતિમાં એવા ચીલા ટકાવી રાખવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

બહુ ચોક્કસ શબ્દોમાં બોલવું હોય. તો એમ કહી શકાય કે માણસમાં બુદ્ધિ, ભાવના કે સંકલ્પ એ ત્રણમાંથી જે ગુણ વધારે પ્રબળ હોય તે પ્રમાણે તે માણસનો વર્ણ નક્કી થાય છે. આ ત્રણ ગુણો તે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને મળતા આવે છે. ૨૨૧ એક અર્થમાં કહ્યું છે કે તપ એટલે કે માણસનો

૨૨૧. સદ્ગુણો વ્રાહ્મણો વર્ણઃ ક્ષત્રિયસ્તુ રજોગુણઃ ।

તમોગુણસ્તથા વૈશ્યો ગુણસામ્યાતુ ષદ્રતા ॥

મનિષ્યપુરાણ ૩; ૪, ૨૩

પોતાનો પુરુષાર્થ, શ્રુત એટલે કે સંસ્કારનું વાતાવરણ, અને યોનિ એટલે કે વંશવારસો, એ ત્રણને આધારે માણસનો વર્ણ નક્કી થાય છે.^{૨૭} તપની કસોટી એ અસ્પષ્ટ વસ્તુ છે, ને તપ નજરોનગર જોઈ શકાતું ન હોવાથી વ્યવહારમાં એની કસણી થઈ શકતી નથી. વાતાવરણના સંસ્કાર કુટુંબની રહેણીકરણી પર આધાર રાખે છે, ને એનો આધાર વળી યોનિ અથવા જન્મ એટલે કે પેઢીહિતાર મગ્ગેશ સંસ્કાર ઉપર રહે છે. તેથી વહેવાર કસોટી તો જન્મની જ રહી; એટલે કે વહેવારમાં તો જન્મ પરથી જ વર્ણ ઠરાવી શકાય.^{૨૮} હિંદુઓ ધર્મ અને પુનર્જન્મના જે સિદ્ધાન્તો માને છે તે આ ઉપરના વિચારની સાથે મેળ ખાય એવા છે.

(બ્રાહ્મણ સત્ત્વગુણવાળો, ક્ષત્રિય રજોગુણવાળો, ને વૈશ્ય તમોગુણવાળો હોય છે. એનામાં ત્રણે ગુણ સરખા. પ્રમાણમાં હોય તે યદ્વ છે.)

સત્ત્વાધિકો બ્રાહ્મણઃ ક્ષ્યાત્ ક્ષત્રિયસ્તુ રજોઽધિકઃ ।

તમોઽધિકો મયેદ્ વૈશ્યો ગુણસામ્યાત્તુ યદ્વતા ॥ મહાભારત

(બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ અધિક હોય છે; ક્ષત્રિયમાં રજોગુણ અધિક હોય છે; વૈશ્યમાં તમોગુણ અધિક હોય છે; અને યદ્વમાં ત્રણે ગુણ સરખા પ્રમાણમાં હોય છે.)

૨૩. તપઃ ધૃતં જ યોતિષ્ ધ્રુવં બ્રાહ્મણ્યકારણમ્ । શુદ્ધાર્પિતામનિ

૨૪. આ વિચારના નમૂનારૂપ વચનો બુદ્ધો :

સર્વેષાં જન્મના જાતિર્વાન્યથા કર્મકોટિમિઃ ।

પ્રમાદીનાં ચયા જાતિર્જન્મનૈવ ન ચાન્યથા ॥ સૂતસંહિતા

(સદ્ગુની જાતિ જન્મથી નક્કી થાય છે, કોટિ ધર્મ દર્શી હોય તોયે બીજી રીતે નહીં. એમ પણ બોલે વગેરેની જાતિ જન્મથી જ ને નહીં, બીજી રીતે નહીં.)

જન્મનૈવ મહામાયો બ્રાહ્મણો નામ જાયતે । દ્વાતાતપ

(મહામાય બ્રાહ્મણ જન્મે ત્યારથી જ બ્રાહ્મણ જન્મે છે.)

જુદી જુદી જાતિઓના, ને જુદા જુદા સંસ્કારોવાળા લોકોને સંપ અને બંધુભાવથી રહેવું હોય તો તે વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા જ બની શકે એવું છે. એ વ્યવસ્થાના નિયામકોને લાગેલું કે અમુક માણસ કયા વર્ણનો ગણાય એ વ્યવહારમાં તો જન્મ પરથી જ નક્કી થઈ શકે એ સાચું; પણ સમાજના વિભાગોનો ખરો પાયો તો સદ્ગતિ અને ચારિત્ર જ છે. મનુ એટલી છૂટ મૂકે છે કે જો કોઈ માણસ સદાચારી ને શુદ્ધ જીવન ગાળે તો તે આનુવંશિક જાતિમાંથી ઉપર ચઢી શકે છે. ૨૫ મહાભારતમાં કહેલું છે કે "કુળ, રવાખ્યાય કે વિદ્વતા નહીં પણ સચ્ચારિત્ર એ જ દ્વિજત્વની કસોટી છે." ૨૬ આપણે જન્મ સિવાયની બીજી સર્વે વસ્તુઓ પ્રત્યે દુર્લભ કર્યું છે; તેનું પરિણામ એ આબુ છે કે વર્ણવ્યવસ્થાએ લોકોને સદાને માટે એકના એક વાડામાં પૂરી રાખ્યા છે, પેઢીની પેઢીઓ સુધી માણસોને ગુલામ બનાવ્યા છે, અને સમાજના અકુદ્ધિત વિકાસમાં મોટું વિધન નાખ્યું છે. જીવન સ્વભાવતઃ મુલાયમ હોઈ વાળ્યુ વળે એવું છે, ને તે પ્રવાહી હોઈ સતત વહેતું રહે છે, એ વાત વર્ણવ્યવસ્થાનાં જડ ને વાળ્યાં વળે નહીં એવાં ચોકઠાં અને તેણે જિભા ઠરેલી બેદભાવની

૨૫. વળા:

દ્યુત્યોનો હિ જાતસ્ય સદ્ગુણાનુપતિષ્ઠતઃ ।

વૈદ્યત્વં ભવતિ મહાન્ ક્ષત્રિયત્વં તથૈવ ચ ॥

ભાર્ગવે વર્તમાનસ્ય બ્રાહ્મણ્યમભિજાયતે ।

મહાભારત-વનપર્વ ૨૧૬; ૧૧-૨.

(શુદ્ર થોળિમાં જન્મેલો માણસ જો સદ્ગુણનું અનુશીલન કરે તો, હે બ્રાહ્મણ, તે વૈદ્ય બને છે, ને ક્ષત્રિય પણ બને છે; અને સરળ વર્તન રાખે તો બ્રાહ્મણપદને પામે છે.)

૨૬. શૃણુ યદ્ધ કુલં તાત ન સ્વાધ્યાયો ન ચ ધૃતમ્ ।

કારણં હિ દ્વિજત્વે ચ વૃત્તમેવ ન સંશયઃ ॥

મહાભારત-વનપર્વ ૩૧૪; ૧૧૦.

દીવાલોએ આપણને વિસારે પાડી દીધી છે. આપણા સમાજની અત્યારની સ્થિતિમાં લોકજીવન એવું છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે. આપણે જન્મના સિદ્ધાન્તને ગોણુ પદ આપવું જોઈએ. એવી જ સ્થિતિ પૂર્વે હતી, તેને વિશે મહાભારતમાં કહ્યું છે: "હે મહાશુદ્ધિશાળી મહાસર્પ, સર્વ વર્ણોનો સંકર થઈ ગયેલો છે; એટલે જન્મ પરથી વર્ણુ ઠરાવવો મુશ્કેલ છે. શીલ અથવા સંહાર પરથી જ વર્ણુ ઠરાવવો જોઈએ. સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે, કે ચારિત્રનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો સર્વ વર્ણો સરખા છે. એટલે, હે મહાસર્પ, હું ઠલી મથો કે જે માણસમાં સંસ્કારી આચરણ હોય તેને બ્રાહ્મણ ગણવો." ૨૭

૨૭. જગતિરન્ન મહાસર્પ મનુષ્યત્વે મહામતે ।

સંકારત્સર્વવર્ણાનાં દુષ્પરીફ્ષેતિ મે મતિઃ ।

તસ્માદ્દહીતં પ્રધાનેષ્ટ વિદુર્યે તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

તસ્મિન્નેવ મતિદ્વિષે મનુઃ સ્વામંભુવોઽવવીત ।

કૃતકૃત્યાઃ સર્વવર્ણાં યદિ વૃણં ને પર્યયતિ ॥

પત્રેવાનીં મહાસર્પ સંસ્કૃતં વૃત્તમિષ્યતે ।

તં પ્રાદાણમદે પૂર્વમુક્તવાન્મુજયોત્તમ ॥

મહાભારત-વનપર્વ ૧૮૨; ૨૧-૪૦.

ન જાતિઃ કારણં તાત ગુણાઃ કૃત્યાણકારણમ્ ।

વૃત્તસ્થમપિ પાંદાતં તં દેવા પ્રાદાણે વિદુઃ ॥ ધ્યાસ

(દે વાસ, અમુક જાતિમાં જન્મવાથી કૃત્યાણ પદ નથી. સદ્ગુણનાર પાંદાલ દોષ તોપણ તેને દેવા પ્રાદાણ આપે છે.)

ધર્વોઽયં પ્રાદાણો લોકે વૃક્ષેન ય વિધીયતે ।

વૃક્ષે સ્થિતસ્ય ધર્વોઽપિ પ્રાદાણત્વં નિયચ્છતિ ॥

મહાભારત-અનુશાસનપર્વ ૧૪૩; ૪૬-૪૭.

(જન્મમાં પ્રાદાણમાન સદ્ગુણ વડે પ્રાદાણ થાય છે.)

૧૨૧૨ ૨૬ પૃષ્ઠ પ્રાદાણત્વ પ્રાપ્તિ છે.)

અહાયર્થની અવસ્થા દરમ્યાન સર્વ વર્ણના વિદ્યાર્થીઓને સમાનભાવે સાથે રહેવાની તાલીમ અપાય છે ખરી, છતાં જુદા જુદા વર્ણોનાં કર્તવ્યોમાં જે ભેદ છે તેને લીધે અભિમાન અને અજમા-પણાનો ભાવ પેદા થવાનો સંભવ રહે છે. તેથી મનુષ્યમાત્ર તરફ સમાન-ભાવે વર્તવું જોઈએ એવો હિપદેશ ધણી જમાએ, ને આગ્રહપૂર્વક, આપવામાં આવ્યો છે. જે વર્તન પોતાને અણુમમતું હોય તે વર્તન બીજાની પ્રત્યે ત્ર કરવું, એ જીયામાં જોયો સદ્ગુણ છે. વિષ્ણુપુરાણ કહે છે: “હરિ ભૂતમાત્રમાં વાસ કરે છે એમ જાણીને, પંડિતોએ ભૂતમાત્રની અનન્યભાવે સેવા કરવી ઘટે છે.” ૨૮ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહના ગુણોને ચારેય વર્ણોએ કેળવવા

શ્લોકોડપિ શીલસંપન્નો બ્રાહ્મણાદધિકો મવેત્ ।

બ્રાહ્મણો વિગતાચારઃ શ્લોકોદીનતરો મવેત્ ॥

મનુષ્યપુરાણ ૧; ૪૪; ૩૧.

(શદ્ર પણ શીલવાન હોય તો બ્રાહ્મણ કરતાં ચડિયાતો છે. બ્રાહ્મણ ને અનાચારી હોય તો શદ્રથી હલકો છે.)

ન જાતયા બ્રાહ્મણસ્વાત્ર ક્ષત્રિયો વૈદ્ય એવ વા ।

ન શ્લોકૌ ન વૈ શ્લેષ્ઠો મેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ શુક્રનીતિ ૧; ૩૮.

(બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈદ્ય, શદ્ર ને શ્લેષ્ઠ જન્મથી થતા નથી. એ વિભાગો શુભકર્મ અનુસાર પાડેલા છે.)

જન્મથી પણ એમ કહેનાર એક મત, અને કર્મથી પણ એમ કહેનાર બીજો મત, બેની વચ્ચે સમન્વય સૂચવનાર ત્રીજો મત છે:

પુનર્વર્ત્તિમ નિબોધધ્વં સમાસાન્ન તુ વિસ્તરાત્ ।

સંસિદ્ધિ યાન્તિ મનુજા જાતિકર્મસમુચયાત્ ॥

મનુષ્યપુરાણ ૧; ૪૬; ૨.

(ફરી વિસ્તારથી નહીં પણ સંક્ષેપમાં કહું છું તે સામનો. માણસો જાત અને કર્મનો સમુચ્ચય દરવાથી મોક્ષ પામે છે.)

૨૮*. એવં સર્વેષુ મૂતેષુ મક્ષિરવ્યગિચારિણી ।

કર્તવ્યા પઠિતૈર્જાત્વા સર્વમૂલમયં હરિમ્ ॥ વિષ્ણુપુરાણ ૧; ૧૯; ૧.

છક્ર : હિંદુ ધર્મ

ધટે છે, એમ મનુએ કહ્યું છે. ૨૯ આખરે તો વર્ણના ભેદ એ આપણી અપૂર્ણતાઓને ધીધે પેદા થયા છે; એટલે એ ભેદને અંગે ઠાઠના મનમાં ઝૂલ ન ઊપજવો જોઈએ. પરમાત્માને વર્ણ કે જાતિ નથી; તે વર્ણ ને જાતિથી પર છે. વર્ણના નિયમો ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ લાગુ પડે છે. ત્યાં પણ એ નિયમો મનુષ્ય તરીકે પાળવાનાં હોય છે. કરતાં ઊંચા નથી. આજે તો જરૂરની વસ્તુ એ કે વર્ણવ્યવસ્થાની પાછળ જે આદર્શ રહેલો છે તે સ્વીકારવો, અને આજના કરતાં વધારે સારી સમાજસેવાની ભાવના ડેળવવી. ધર્મને દુષણ લગાડનારું જનન, અને અમુક વર્ણોને જીવનની સુખસમવેડા ન મળવા દેનારા પ્રતિબંધો, એનો માનવચેત્ર ને બંધુત્વની ભાવના સાથે મેળ ખાતો નથી; અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવો ધટે છે. મનુ એને હિતેજન આપતા નથી. તે કહે છે: “સદ વર્ણુભાંયી ખેડૂત, કુળતો મિત્ર, ગોવાળ, નોકર, નાવી, અને નોકરીએ રહેલા આવેસો અમણ્યો. ગરીબ, એટલાના હાથનું ખાવાની છૂટ છે.” ૩૦

સુસલમાનો દ્વિંદર્ભા આધ્યા ત્યાં લગી વર્ણુ અને જાતિના નિયમો કડક ન હતા. સમાજના નિયમો પ્રવાહી ને સ્થિતિસ્થાપક હતા, અને

૧૧. અર્હિષ્ઠા સત્ત્વમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

एतं सामाधिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽवसीमन्तुः ॥ मनुस्मृति १०; ६१.

चतुर्भिर्पि चैकैर्नित्यमाश्रमिमिद्विजैः ।

दशलक्षणकी धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥

श्रुतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धौर्विषा सत्त्वમસ્તેયો દસકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ મનુસ્મૃતિ ૬; ૧૧-૧૨.

(આ ચારે આશ્રમવાળા દ્વિજોએ હંમેશાં પ્રયત્નપૂર્વક આ દસ લક્ષણવાળા ધર્મનું સેવન કરવું. શ્રુતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ, ક્રોધ, વિદ્યા, સત્ત્વ ને અક્રોધ એ ધર્મનાં લક્ષણો છે.)

૧૨. આપિકઃ કુલમિત્રં ચ ગોપાલો દાસનાપિતૈ ॥

एतं शब्देषु भोज्यान्ना यद्यात्मनं निवेदयेत् ॥ मनुस्मृति ४; ૨૫૧.

શાસ્ત્રવચનોનો ઉપયોગ સમાજનો વિકાસ રોકવા માટે ન થતો. કેટલાંયે વ્યક્તિઓ ને કુટુંબો નીચલા ગણાતા વર્ણમાંથી ઉપલા વર્ણમાં ચડાવાની વાતો પુરાણોમાં મળી આવે છે. માણસ ચડીને ઉપલી ગણાતી જાતિમાં જઈ શકે છે કે ઊતરીને નીચલી ગણાતી જાતિમાં પણ જઈ શકે છે, એટલે કે જાતિનો ઉત્કર્ષ યા અપકર્ષ થવો શક્ય છે, એમ મનુ કળ્પ કરે છે.^{૪૧} ધીરે ધીરે માણસન સંસ્કાર સુધારીને તેની જાતિ કેવી રીતે ઝડપી શકાય તેના પણ નિયમો આપેલા છે. નીચલા ગણાતા વર્ણોના શીલવાન ને ધર્મિષ્ઠ માણસો ઉપલા ગણાતા વર્ણોમાં જઈ શકતા.^{૪૨} હિંદુ ભારત જ્યારે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય શુભાવી બેઠું, અને નવા રાજ્યકર્તાઓએ ધર્માન્તર

૧૧. તપોવીજપ્રભાવૈસ્તુ તે ગચ્છન્તિ યુગે યુગે ।

ઉત્કર્ષં ચાપકર્ષં ચ મનુષ્યેભિહ જન્મતઃ ॥

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ કૃત્રિયજાતયઃ ।

શૂપલત્વં ગતા લોકે બ્રાહ્મણાદર્શનેન ચ ॥ મનુસ્મૃતિ ૧૦; ૪૨-૩.

(હરેક યુગમાં માણસો, તપ અને જીજ્ઞાસા પ્રભાવ વડે, જન્મની જાતિ છાડીને ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ પામ્યા છે. આ કૃત્રિય જાતિઓ ધીરે ધીરે કર્મો ને સંસ્કારોના લોપથી, ને બ્રાહ્મણોનું દર્શન ન થવાથી, જન્મતમાં શદ્ધત્વને પામી છે.)

શુચિસ્તુકૃદ્શુદ્રપુર્મદુર્વાગનર્હકૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાચાશ્રયો નિત્યમુક્ત્યૌ જાતિમ્પન્નુતે ॥ મનુસ્મૃતિ ૧; ૩૩૫.

(અંતર્બાહ્ય સ્વચ્છતાવાળો, પોતાથી શ્રેષ્ઠ માણસોની સેવા કરનાર, સુદુ વાણી બોલનારો, અદંકાર વિનાનો, દંભેશમાં બાંધણાદિને આશ્રયે રહેલો માણસ ચડીને પોતાના કરતાં ઉદ્દૃષ્ટ જાતિમાં જાય છે.)

૩૨. જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્યાઃ શ્વપાક્યાચ પરાશરઃ ।

શુક્યાઃ શુકઃ કળાદાસ્યસ્તયોદ્ધક્યાઃ સુનોડમવત્ ॥

હરિણીભર્મસંમૂતઃ ક્રુષ્ણકૃષ્ણો મહાસુતિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારાસ્તેન કાળમ્ ॥

અનુલોભ અને પ્રતિલોભ વિવાહો સામાન્યપણે ન થતાં. હિંદુ કાયદો અનુલોભ વિવાહને નામંજૂર પણ નથી કરતો.^{૩૩} એવા વિવાહ ધણા ન થતા હોય તો તેનું કારણ એ છે કે એનાથી સમાજના અન્તર્ગત, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં વિક્ષેપ પડવાનો ભય રહે છે. જાતિને નિકટના સામાજિક સંબંધોનો પાયો ગણવામાં આવે એથી રાષ્ટ્રના વિચાર જીવનમાં વિક્ષેપ પડતો નથી. સમ્રાટ અશોકે એના હિંદુ પ્રધાનને કહેલું તેમ, "વિવાહ કે નિમંત્રણનો સવાલ હોય ત્યારે જાતિનો વિચાર કરવો ઠીક છે, ધર્મનો સવાલ હોય ત્યારે નહીં. કેમકે ધર્મનો સંબંધ શીલની સાથે છે, અને શીલને જાતિની સાથે કરી લેવા દેવા નથી."

હિંદુઓમાં સમાજસેવાની ભાવના નહોતી એમ કહેવું એ હડહડતું જૂઠાણું છે. અરપૃથ્થ વર્ગ પ્રત્યે જે વર્તન થઈ રહ્યું છે તેના તરફ આંગળી કરીને હિંદુ ધર્મ પર ધણા આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. એ આક્ષેપ કરનારાને એટલું યાદ નથી રહેતું કે ખ્રીસ્ત સ્વતંત્ર દેશોએ આજના જમાનામાં પણ તેમના પછાત વર્ગોને માટે જે કંઈ કયું છે તેના કરતાં ધણી અધિક ને મોટી સેવા સ્વતંત્ર ભારતવર્ષે તેના પોતાના પછાત વર્ગોની કરી હતી. આજની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓએ દાસમાનિયા ને ઓરિટોલિયાના મૃણ વતનીઓને, અમુક માવરી પ્રજાઓને, અને હિતર અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોને કેવી રીતે સુધાર્યા છે? તેઓ સામાન્યપણે એ પ્રજાઓને એવી રીતે સુધારે છે કે આખરે એ પ્રજાઓનો નાશ થાય છે. જ્યાં એમ કરવું

૩૩. મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં બાઈ લક્ષ્મી વિ. કલ્યાણસિંગના કેસમાં રાજપૂત પુરુષ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રી વચ્ચેનું લગ્ન, બાઈ દાશી વિ. જમનાદાસના કેસમાં બ્રાહ્મણ સ્ત્રી અને શદ્ર પુરુષ વચ્ચેનું લગ્ન, મુત્રીલાલ વિ. સ્વામીના કેસમાં શદ્ર પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રી વચ્ચેનું લગ્ન, ગેરકાયદે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં એથી જિલ્લો, બાઈ શુલાબ વિ. જીવણલાલના કેસમાં અનુલોભ લગ્ન, તથા નાથી વિ. મહેતા છાટાલાલના કેસમાં બ્રાહ્મણ પુરુષ અને શદ્ર સ્ત્રીનું લગ્ન કાયદેસર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં.)

ને વટાળની નીતિ શરૂ કરી, ત્યારે સમાજમાંથી સાહસવૃત્તિ અક્ષોપ થઈ ગઈ, અને કાયદા ને શ્દિની આંધળી પૂજા શરૂ થઈ. રાષ્ટ્રની એકતાને એથી ઘણો જ ધક્કો પહોંચ્યો. આપણે ધર્મની જંતી રહેલી મૂળ ભાવનાને ફરી જાગૃત થવાની છે, ને તેના પર જામી ગયેલા રાખના થર હટાડી તેનો અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત કરવાનો છે. એ ધર્મ અમુક શ્દિઓની કે મતમર્તાતરની દીવાલોમાં પુરાઈ રહેલો નહોતો; પણ નવે નવે રૂપે પ્રગટ થતો, નવા નવા દેહ ધારણ કરતો, જૂની શ્દિઓ બદલતો, ને નવા ચીલા પાડતો. રાજકીય અવ્યવસ્થાના જમાનામાં જાતિભેદને જે વધારેપડતું મહત્ત્વ અપાયેલું તેની દૃષ્ટિ જરૂર રહી નથી. જાતિભેદ જે સામાજિક વિષયો પૂરતો રહે તો જ બિબ્બમાં ટકી શકે. દરેક સમાજમાં લોકો પોતાના જેવા જ વિચાર ને રહેણીવાળા લોકો સાથે બેટીવહેવાર રાખે છે. જે લોકો એક જ ધંધો કરતા હોય તેમનામાં સમાન સંસ્કારોની પ્રજ્વાલિકા વંધારે સારી ખીસે છે. એટલે એક જ ધંધાવાળા લોકોમાં બેટીવહેવાર થવા લાગે છે. પ્રાચીન ભારતમાં પણ જુદી જુદી જાતિઓના લોકો વચ્ચે લગ્નવહેવારની મનાઈ નહોતી; તેમ તેને ઉત્તેજન પણ અપાતું નહોતું.

गणिकागर्मसंभूतो वसिष्ठ महाभुविः ।

तपसा प्राप्नो जातः संस्कारास्तेन-कारणम् ॥

મવિષ્યપુરાણ ૧; ૪૨; ૨૨, ૨૬, ૨૯.

(બ્યાસ માછળના, પરાશર ચાંડાલીના, શુક શુક્રીના, ને કૃષ્ણ દેવકીના દીકરા હતા. હરિશ્ચંદ્રે પેટ જન્મેલા મદામુનિ ઋષ્યશૃંગ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા; એટલે સંસ્કાર પરથી જ વર્ણ નક્કી થાય છે. મણિકાને પેટ જન્મેલા મદામુનિ વસિષ્ઠ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા; એટલે સંસ્કાર પરથી જ વર્ણ નક્કી થાય છે.)

‘નત્યુત્પન્ન’ અને ‘નત્યપદ્ધત્’ નું વ્યતિદાસિક ને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિવેચન, અનેક દશાન્તો સદિવ, મદામદોષાધ્યાય યુક્યોત્તમ વામન શાસ્ત્રના ‘દિરંદરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર’ વો. ૨, પાટ ૧, પ્રકરણ ૬ માં ૫. ૧૧ થી ૧૬ સુધી કરેલું છે.

અનુશેમ અને પ્રતિશેમ વિવાહો સામાન્યપણે ન થતા. હિંદુ કાયદો અનુશેમ વિવાહને નામંજૂર. પણ નથી કરતો.^{૩૪} એવા વિવાહ ધણા ન થતા હોય તો તેનું કારણ એ છે કે એનાથી સમાજના અન્તર્ગત, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં વિક્ષેપ પડવાનો ભય રહે છે. જાતિને નિકટના સામાજિક સંબંધોનો પાયો ગણવામાં આવે એથી રાષ્ટ્રના વિશાળ જીવનમાં વિક્ષેપ પડતો નથી. સમ્રાટ અશોકે એના હિંદુ પ્રધાનને કહેલું તેમ, "વિવાહ કે નિમંત્રણનો સવાલ હોય ત્યારે જાતિનો વિચાર કરવો ઠીક છે, ધર્મનો સવાલ હોય ત્યારે નહીં. કેમકે ધર્મનો સંબંધ શીલની સાથે છે, અને શીલને જાતિની સાથે કરી લેવા દેવા નથી."

હિંદુઓમાં સમાજસેવાની ભાવના નહોતી એમ કહેવું એ હાહાકાર જેવું જૂઠાણું છે. અસ્પૃશ્ય વર્ગ પ્રત્યે જે વર્તન થઈ રહ્યું છે તેના તરફ આંગળી કરીને હિંદુ ધર્મ પર ધણા આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. એ આક્ષેપ કરનારાને એટલું યાદ નથી રહેતું કે ખ્રીસ્ત સ્વતંત્ર દેશોએ આજના જમાનામાં પણ તેમના પછાત વર્ગોને માટે જે કંઈ કર્યું છે તેના કરતાં ધણી અધિક ને મોટી સેવા સ્વતંત્ર ભારતવર્ષે તેના પોતાના પછાત વર્ગોની કરી હતી. આજની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓએ ટાસમાનિયા ને ઓસ્ટ્રેલિયાના મૂળ વતનીઓને, અમુક માવરી પ્રજાઓને, અને ઉત્તર અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનોને કેવી રીતે સુધાર્યા છે કે તેઓ સામાન્યપણે એ પ્રજાઓને એવી રીતે સુધારે છે કે આખરે એ પ્રજાઓનો નાશ થાય છે. જ્યાં એમ કરવું

૩૪. મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં જાઈ લક્ષ્મી વિ. કલ્યાણસિંગના કેસમાં રાજપૂત પુરુષ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રી વચ્ચેનું લગ્ન, જાઈ દાશી વિ. જમનાદાસના કેસમાં બ્રાહ્મણ સ્ત્રી અને શૂદ્ર પુરુષ વચ્ચેનું લગ્ન, મુત્તીલાલ વિ. રયામાના કેસમાં શૂદ્ર પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રી વચ્ચેનું લગ્ન, ગેરકાયદે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં એથી લલકું, જાઈ શુભાબ વિ. જીવજીલાલના કેસમાં અનુશેમ લગ્ન, તથા નાથી વિ. મહેતા ધેરાલાલના કેસમાં બ્રાહ્મણ પુરુષ અને શૂદ્ર સ્ત્રીનું લગ્ન કાયદેસર કરાવવામાં આવ્યાં હતાં.)

શક્ય નથી હોતું ત્યાં તેઓ એ કોમોને પાપ અને દુરાચારથી દૂરમાં દુર્યાડી દે છે. એવાં પાપ અને દુરાચાર તો સામાન્યપણે જંગલી લોહાના જીવનમાં હોતાં પણ નથી. કાફરો અંગ્રેજના રક્ષણ તળે, ને ભવાના લોકો વલદાના રક્ષણ તળે, રહીને ફાલ્યા હોય, અને મલાયા તથા પડોશના પ્રદેશો ને બ્રિટિશ હિંદની વસ્તીઓ તેમને સુધારવા આવનારાઓનાં આક્રમણથી નાશ ન પામી હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે મલા ને દયાળુ ધર્મને તેમને જે આબોહવામાં રાખ્યાં છે તે સુધારવા આવનારાઓને સહતી નથી. ઉપજી કટિંગના પ્રદેશોમાં ગોરાઓ કદી કાવમનું રહેઠાણ કરી શકે એમ નથી. એ પ્રદેશોને તેઓ તાળે રાખી શકે, પણ ત્યાં વસવાટ કરી શકવાના નથી. કુદરતે આટલી મર્યાદા ન મૂકી હોત તો ઉપજી કટિંગના એ પ્રદેશોને ઈતિહાસ જીદી જ રીતે રચાયો હોત. ખીજા બૌદ્ધ, આર્યો ન્યારથી ઊતરતી ક્રાંતિની સંસ્કૃતિવાળા પ્રજાઓને મલા ત્યારથી તેમણે એવા ઉપાયો યોજ્યા જેને લીધે વસ્તીના જીદા જીદા ભાગે સામાજિક ને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધી શકે. આર્યોએ કાળા લોહાના અનાર્થ દેવ કૃષ્ણને પણ અપનાવી લીધા, ને તેમની પાસે પરમાત્માના પિતૃત્વનો ને મતૃત્વના બંધુત્વનો સંદેશ અપાવ્યો. કૃષ્ણના વર્તનથી સમાજ ભડકી ઊઠેલો; ને ઇદ્ર તથા બ્રહ્મા એ વૈદિક દેવો ક્રોધે ભરાયા હતા. આજે એ જ દેવોના આર્થ ઉપાસકો કૃષ્ણને ધર્મના અવતારરૂપે પૂજે છે. પણ કૃષ્ણને આર્થ બ્રહ્મિઓ ને વિચારકો પ્રત્યે ધણો આદર હતો; અને કહેવાય છે કે તેમણે મુષિધિરના રાજસ્ય યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ અતિથિઓના પગ ધોવાનું કામ કર્યું હતું. આર્યોએ અનાર્થ દેવો પ્રત્યે ધણો સ્નેહભાવ બતાવ્યો; ન્યાં બની શક્યું ત્યાં તેમનાં રૂપમાં સુધારો કર્યો; ને જરૂર જણાઈ ત્યાં તેમને ગૌણ પદ આપ્યું. મહિષના ઉપાસકોને તેમણે કહ્યું કે પરમાત્મા મહિષના કરતાં મોટો છે. નાગના ઉપાસકોને તેમણે શિખા-મણ આપી કે નાગના કરતાં મોટો એક નાગેશ્વર અથવા કૃષ્ણ છે,

આ બોધોની દૃઢતા વિશે જોટલા કડક સજો કહીએ તેટલા ઓછા છે. કોઈ માણસ દૈવવશાત્ નીચલા ગણાતા વર્ણમાં જન્મ્યો છે અથવા તો પરબ્રજનો છે એટલા માટે તેની જોડે માણસાઈનું વર્તન ન રાખવું એ હિંદુ ધર્મની ધર્મભાવનાનું વિરોધી છે. હવે કંઈક વધારે શાન્તિ સ્થપાઈ છે, એટલે હિંદુ નેતાઓ ધર્મનું કેન્દ્રવર્તી સત્ય દંડતાથી ઉચ્ચારી કહેવા લાગ્યા છે કે અદ્યપર્મા અદ્ય મનુષ્યને પણ આત્મા છે, અને એ માણસને કદી હિંગારી જ ન શકાય એટલો તે અધર્મ છે એમ માનવું અણુમતું છે.

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ છેલ્લા બે આશ્રમ છે. આપણા આ વિવેચન પૂરતા તેમને એક ગણી શકાય. તેમાં પ્રવેશ કરનાર માણસોએ હરીશ્વરવાળા જીવનઠલઠમાંથી નિવૃત્તિ લીધેલી હોય છે. સંન્યાસી એ હિંદી મનુષ્યત્વનો સર્વોચ્ચ પ્રકાર છે. માણસ સ્વાર્થ-માત્ર છોડી દે છે; અને રામ, દેવ, મોહ, મમતા આદિનો ત્યાગ કરીને, પ્રગતિ કરતો કરતો, અદ્વંભાવનો સર્વથા નાશ કરે છે. તે સર્વ આશ્રમમાંથી પસાર થયો હોય છે, અને હવે એ સર્વથી પર બને છે. તેની ભાવના કામવિકાર અથવા રાગદ્વેષ રૂપે નહીં પણ ઉચ્ચિર-ભક્તિ રૂપે પ્રગટ થાય છે. તે આખી માનવગતિને એક ને અખંડ રૂપે જુએ છે, અને તેનું મન વહેમ ને અણુદિના પાશમાંથી છૂટી જાય છે. તેની સર્વ શક્તિઓ માનવગતિની સેવામાં વપરાય છે, કેમકે તે જણે જો કે હરિ સર્વ જૂતોમાં વાસ કરે છે એટલું જ નહીં પણ સર્વજૂતમય છે. જે પુરુષ જૂતમાત્રને આત્મામાં તે જૂતમાત્રમાં આત્માને જુએ છે, જેના મનમાં સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ વધારે પ્રબળ છે, તેનું મન અધર્મ કરવા તરફ કદી વળતું નથી. ૪૧ તે ભગવદ્-

૧૬૪. સર્વમાતમનિ સંપત્તેત્સન્નાસદ્વ ચમાહિતઃ ।

સર્વં લાભ્યનિ સંપદયન્નાપર્મે કુસ્તે મનઃ ॥ મનુસ્મૃતિ ૧૨; ૧૧૮.

(માણસે ધ્યાનરથ ઘડને સત્ વથા અસત્ જગતે આત્મામાં જોવાં. જે માણસ સદને આત્મામાં જુએ છે તેને અધર્મ કરવાનું મન થતું નથી).

ગીતાનો સ્થિતપ્રજ છે; જીદ્ધ ધર્મનો બુદ્ધ છે; અપરિવ્રત્તમા રાચનારો, તપ ત્યાગ કષ્ટમાં આનંદ માનનારો બ્રાહ્મણ છે. તેનું મન સમત્વ અનુભવે છે, ને તેનું હૃદય શાન્તિ ને આનંદથી ભરપૂર હોય છે. તેને મનુષ્યમાત્ર પર, એટલું જ નહીં પશુપંખી પર પણ, પ્રેમ ને અનુકંપા હોય છે. તે ક્રોધની સામે ક્રોધ નથી કરતો, પણ તેને પ્રેમ વડે જીતે છે. તેનામાં મનુષ્યનો આત્મા વિશાળમાં વિશાળ રૂપ ધારણ કરે છે, ને આખા જગતને પ્રેમપાશમાં બીડે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓના કાળથી સંન્યાસીના આદર્શ ભારતવર્ષના જીવનમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવ્યું છે. એ આદર્શ પ્રાપ્ત કરવા માટે રામચંદ્રે તેમના મુગટ અને દંડ હેઠા મૂકીને ગરીબાઈના ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે; રણાંગણ પર લડતા સુભદ્રાએ વિજયનો ગર્વ તથા શત્રુો દેહી દીધાં છે; અને કુશળ વેપારીઓ ને કારીગરો સ્વસ્થ ચિત્ત રાખીને, અને કર્મનું ફળ ધન્યરને ચરણે પરીને, પોતપોતાનાં કામ કરતા આવ્યા છે.

આ સંન્યાસીઓ સામાન્યપણે જગતના સેવકો ને સદાચેત્તો હોય છે. એમાંના મોટામાં મોટા — જેવા કે શંકર અને રામાનુજ, રામાનંદ અને કબીર — રાષ્ટ્રના જીવનમાં ઓતપ્રોત યર્ષા ગયા છે; અને તેમણે તેના ધર્મનો પાયો નાંખ્યો છે. છતાં મધ્યયુગીન યુરોપની પેઠે ભારતવર્ષમાં પણ ધણા સંન્યાસીઓએ સંસારની ચિન્તા ને જંજાળમાંથી બાગી છૂટી જંગલમાં આત્મા જવાની શૂલ કરી હતી. મહામાં ને ગુફાઓમાં રહેનારા આ સંન્યાસીઓ અને વનવગડે ને રણમાં સ્વડનારા પરિવ્રાજકો અંધારામાં શૂલા પડેલા જેવા છે. તેમને પોતાના પાપનું ભાન નિરંતર જાગ્રત હોય છે, અને તેઓ પોતાની મુક્તિનો જ વિચાર સદા કર્યા કરે છે, એ ખતાવે છે કે તેઓ પોતાની જિંદગી હિમારવાની ફિકરમાં પડી એ જિંદગી ગુમાવી બેઠા છે. મધ્ય યુગમાં યુરોપ પર સંસારત્યાગ ને મંન્યાસનો જે જુ... ફરી વળેલો તે ઈસુના શિક્ષણને વફાદાર નહોતો; કેમકે ઈસુએ,

આપણને કહેલું કે આપણે એમ જ માનવું કે આપણે શેઠના વિશ્વાસ વાણીતર છીએ, ચોક્કી કરવા બેસાડેલા દરવાન છીએ, ધણી સુપરત કરીને મોકલેલા મુનીમ છીએ, કે એ પિતાના પુત્ર છીએ ને તેણે આપણા પર વિશ્વાસ રાખીને પોતાનું કામ આપણને સોંપ્યું છે. એ જ પ્રમાણે, જેઓ જીવનના સંગ્રામમાંથી પાછી પાની કરી ભાગી જાય છે તે સાચા સંન્યાસી નથી. સાચા સંન્યાસી તો મનમાં અતિશય નમ્રતા, જ્વલંત શ્રદ્ધા, ને સાચો પ્રેમ રાખી માનવજાતિને કાળે કષ્ટ વેઠવા ને જહંમત ઉઠાવવા તૈયાર હોય છે.

પરમ પદને પામવા સારુ મનુષ્યે હંમેશાં ધર્મના નિયમોને અક્ષરશઃ વળગી રહેવું જોઈએ એવું નથી. સાવ સામાન્ય કેખાતા જીવેના એકાએક હૃદયપલટો થયાના, તેમનો આત્મા એકાએક જાગૃત થયાના, દાખલા બન્યા છે. જીવનનો જીવામાં જીવો પાઠ ન શીખ્યા હોય એવા માણસોમાં આશ્ચર્ય પમાડે એવું નીતિખળ હોય એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે. પણ સામાન્ય રીતે આત્માનો વિકાસ ધર્મના નિયમો પાળતાં પાળતાં થાય છે. જીવનની નીચલી કક્ષાઓ પર જોએલા માણસો કર્મકાંડના વિધિઓ વિગે જે અતિશય ગ્રીણુવદ રાખે છે ને આંતરતાપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછે છે તે જોઈને મુક્તાત્માઓ કેટલીકવાર હસે છે. સંન્યાસ લેવાની દરેક વર્ણના માણસોને જૂટ છે. છતાં કેઈ પણ માણસે પોતાના ત્રણ ત્રણ ચૂકવ્યા વિના મુક્તિ મેળવવાની ઉમ્મિદ રાખવી ઉચિત નથી. ૪૭ એ ત્રણ તે દેવત્રણ,

૩૭*. ક્ષણમિ ગ્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યયઃ ॥

અનયોત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાદ તથા મુતાન્ ॥

મનિષ્ઠા ચૈવ યદૈવ મોક્ષમિચ્છન્નજત્યયઃ ॥ મતુસ્મૃતિ ૬; ૩૫, ૩૭.

(માણસે ત્રણ ત્રણ ચૂકવ્યા પછી જ મોક્ષનો વિચાર કરવો. ત્રણ ચૂકવ્યા વિના મોક્ષનો વિચાર કરનારનો અધઃપાત થાય છે. ને દિવ ભર્યા વિના, પુત્ર હતપત્ત કર્યા વિના, ને યજ્ઞ કર્યા વિના મોક્ષ ઉઠે તેનો અધઃપાત થાય છે.)

પિતૃઋણ, અને ઋષિઋણ. દેવઋણ ફેડવા માટે દેવોની સ્તુતિ અને, યજ્ઞ કરવાં જોઈએ; પિતૃઋણ ફેડવા માટે દાન અને સેવા કરવાં જોઈએ; તથા વંશનો વેલો ચાલુ રહે ને પૂર્વજોના સંસ્કાર ટકી રહે ને વધે તે માટે પ્રજોત્પત્તિ કરવી જોઈએ. ઋષિઋણ ફેડવા માટે પોતાને મોક્ષ શિક્ષણ ખીજાને આપવું જોઈએ. ૩૮

હિંદુ ધર્મમાં સર્વ પ્રકારના માણસોને માટે — જીવનના વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્તિ લઈને વાનપ્રસ્થ કે યતિ બનેલા વૃદ્ધોને માટે, તેમજ સંસારમાં સફળતા મેળવવાને, ઉત્સુક જેવા નવજોડિયા ને ઉત્સાહી યુવાનોને માટે પણ — સ્થાન છે. ચાર વર્ષ અને ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા એકલી હિંદી પ્રજાને જ માટે કલ્પેલી છે ને તેને જ લાગુ પડી શકે એવી છે એવું નથી. એ વ્યવસ્થા તો આખી માનવજાતને લાગુ પાડી શકાય ને આખા જગતનો એમાં સમાસ થઈ શકે એવું છે. હિંદુ ધર્મ શરૂબળ વાપર્યું નથી કે ખીજાઓનું શોષણ કરવાની ઈચ્છા રાખી નથી, છતાં તે એશિયાના મોટા ભાગમાં સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ ફેલાવી શક્યો છે. તે સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાની ઈચ્છાથી નહીં પણ સંસ્કૃતિ ફેલાવવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાયો છે. તેની ઈચ્છા મુજબનાં વિચાર અને માનસમાં શાન્તિથી પ્રવેશ કરવાની છે; અને એ પ્રવેશ તે પોતાના આત્મજ્ઞાન વડે કરે છે. મધ્ય એશિયામાં આવેલા પોતાનથી માંડીને હિંદ અને ઓસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે આવેલા જવા (યવદ્વીપ) સુધી હિંદુ પ્રતિભાની સર્જન-વૃત્તિએ જીવન તેમજ કલા દ્વારા પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું છે. જાવામાં હિંદુઓ છેક ઇસવી સનના ખીજા સૈકામાં જઈ વસ્યા હતા; અને

૩૮. વ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ ત્રિમિર્જૈર્જઞવાન્ જાયતે વ્રહ્મચર્યેન-
ધિમ્યો યદ્દેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ ।

(બ્રાહ્મણ જન્મે ત્યારે જ ત્રણ ઋણ લઈને જન્મે છે: ઋષિઋણ, દેવઋણ, અને પિતૃઋણ. ઋષિઋણ બ્રહ્મચર્ય વડે ફેડાય, દેવઋણ યજ્ઞ વડે, અને પિતૃઋણ સંતતિ વડે.)

ત્યારથી એ ટાપુમાં હિંદુ અને બૌદ્ધ સંસ્કારોનું પ્રાગલ્ભ્ય રહ્યું છે. આને જોઈ ખ્રિસ્તીઓ પાસેરટાઈનને, તેમ જપાન, ચીન અને પ્રજા-દેશ ભારતવર્ષને પોતાનું આધ્યાત્મિક પિયર માને છે. રશિયાથી ચીન સુધીના પ્રદેશમાં જ્યાં જાઓ ત્યાં, તેમજ સમરકંદમાં તથા તિબેટમાં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર જોઈ શકીએ છીએ. વળી પશ્ચિમ એશિયામાં, મેસોપોટેમિયાનાં મેદાનોમાં, ટ્રિગ્રીસ ને યુફ્રેટીસનાં, પાણીથી સજ્જ થતા પ્રદેશમાં, ભારતીય સંસ્કૃતિની તવારીખો છે, એ વાત યાદ કરીએ ત્યારે તો આપણે છક થઈ જઈએ છીએ. એ પ્રદેશમાં આવેલા જોગાઝકુઈમાં મળ્યા આવેલાં પ્રાચીન લખાણો, જેને નિષ્ણાત વિદ્વાનો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ને સુમારે લખાયેલાં માને છે, તેમાં હિંદુ દેવો ને તેમને પૂજનારા લોકોનો ઉલ્લેખ છે. ભારતવર્ષનો પ્રભાવ આટલે દૂર દૂર સુધી ફેલાયો છે તેનું કારણ એ નથી કે તેનો ધર્મ પ્રાચીન છે કે તેનાં સામ્રાજ્યો વિશાળ છે, અથવા તો તેણે સંહારનાં શસ્ત્રો ધડ્યાં છે કે મોટા પાયા પર પશુબળનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રભાવનું કારણ તો એ છે કે બેદમાં રહેલા જિંડા અમેદની, વિવિધતા પાછળ રહેલી જિંડી એકતાની, તેને સમજ હતી; ને એ સિદ્ધાંત તેણે જ્ઞાનપૂર્વક હૃદયમાં ઉતાર્યો હતો. પરમાત્મામાં વિશ્વની વસ્તુમાત્રની જે એકતા સધાય છે તે એનું દ્રશ્ય ભારતવર્ષની હૃદયનામાં રમી રહેલું હતું; એટલે ભારતની સંસ્કૃતિ જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં જ્યાં જ્યાં એ સ્વપ્નની જિંડી ને શાન્ત અસર આપી મળે. ભારતવર્ષમાં જે જે પ્રચંડ પ્રવાહો દાખલ થયા તેમનો પશુ એ જ પોજના અનુસાર સમન્વય સાધવામાં આવ્યો. તેણે ધર્મમાત્રને આવકાર આપ્યો; કેમકે તેણે ચિંતનના અબ્રામ્બાદિત ગિરિશિખર પર જીજ્ઞા રહીને જોયું કે પર્વતના શિખર પરનું આધ્યાત્મિક દ્રશ્ય તો એક જ છે, માત્ર ખીણમાંથી ચડીને ઉપર આવવાના રસ્તા જુદા જુદા છે એટલું જ. બધા રસ્તા એક જ શિખર પર

પહોંચે છે એ વાતનું જ્ઞાન ન હોવાથી જેઓ મેદાનોમાં છૂટાછવાયા ગમે તેમ રખડતા હતા તેમને ભારતવર્ષે કહ્યું: “આંખ જિંચી ઠરીને જુઓ. ખીણમાંની વસ્તુઓ આપણામાં બેદ ઉપજાવે છે ખરી; પણ પણે, જિંચા પહોંચને મથાળે તો આપણે સફળ એક જ છીએ. રસ્તાઓની વિવિધતાનો પહોંચની તળેટીએ ઠંઠક ઉપયોગ છે એ સાચું. પણ હિમાચ્છાદિત શિખરો પર પહોંચ્યા પછી એ રસ્તા ક્યાં જાય છે એ જો આપણે સમજીએ તો આપણને ખજાનું પડે કે એ સફળ પરમાત્માશી પરમ ધામ પ્રત્યે જ જાય છે.”

ભારતવર્ષની જૂમિ પર જન્મતના જે મહાધર્મોના પ્રચંડ પ્રવાહો બેમા થયા છે તેમનો સમન્વય સાધવામાં ભારતવર્ષની સર્વશ્રાદ્ધી પ્રતિભા હજી પણ સફળ નીવડે એ સંભવિત છે.^{૪૦}

૪૦. પાછળ પૃ. ૪૬ પર જે સત્યાગ્રહ: નો ઉલ્લેખ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

सत्यं च समता चैव दमश्चैव न मुञ्चयः ।

अमात्यस्य क्षमा चैव हीनस्तिष्ठिद्विज्ञानसूयता ॥

त्यागो ध्यानमदार्यत्वं धृतिश्च सत्त્વ इव ।

अहिंसा चैव सद्देन्द्र सन्वाधराग्रयोद्धता ॥

મહાભારત-દ્વાન્તિપર્વ ૧૬૦; ૮-૧.

(દે રાજેન્દ્ર! સત્ય, સમતા, દમ, અત્યારનો અભાવ, ક્ષમા, હિનતા, વિદિગ્ધ, અદેવ, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્યત્વ, ધૃતિ, નિરંતર દયા, ને અહિંસા એ તેજ સત્યનાં જ જુદાં જુદાં રૂપો છે.)

હિંદુ સમાજરચના

૧. લોકમાં અલોક

ગયાં પચાસ વરસમાં જન્મતમાં નેટલા ક્રાંતિકારક ફેરફારો થયા છે તેટલા માનવી ઇતિહાસના કોઈ પણ યુગમાં થવા પામ્યા નથી.^૧ વિજ્ઞાનની શોધોએ માણસ માણસ વચ્ચેનું અજાણપણું તોડી નાખ્યું છે; અને પૃથ્વી પર એક મહાન માનવકુટુંબ રચાવવાનું ને સ્વપ્ન સર્વ પ્રજાઓ ને રાષ્ટ્રોના ઋષિઓ ને પેગંબરા યુગો થયાં સેવતા આવ્યા છે તે સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટે તેણે અદ્ભુત તક અને સામગ્રી પૂરી પાડી છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રોના પ્રચારથી, તથા પ્રજાઓ ને સંસ્કૃતિઓના નવા સમાગમોથી, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેમાં ફેટકાએ સામાજિક ને નૈતિક પ્રયોગો જોવા થયા છે. હવે આપણે એમ રહેતાં ને એકબીજાને સમજતાં શીખવું ધરે છે.

એકબીજાને વિષે આવી સમજ પેદા થવામાં એક મોટું વિધન નડે છે. ફેટકીયે પ્રજાઓનાં મનમાં એવો ખ્યાલ ધર કરીને ખેડો હોય છે કે અમે જન્મતની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા છીએ, અને અમને ઇશ્વરે કંઈક ખાસ કામ કરવાનું સોંપેલું છે. આ કલ્પના લગભગ ધર્મ-શ્રદ્ધાનું રૂપ પેઠડે છે એમ કહી શકાય. નેપોલિયનના જન્મનાં મોં ક્રાન્સને લાગેલું કે યુરોપની જમિમાં વિધ્લવનાં બીજ વાવવાનું કામ ઇશ્વરે તેને સોંપેલું હતું. સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટનને લાગે છે કે પછાત લોકો પાસેથી બહોળા લાભ તેમને સુધારવાનો ને બાર જોરાઓને માથે ઇશ્વરે નાખ્યો છે તે તેને પોતાને જ સુધારવાનો છે. સોવિયેટ રશિયાને લાગે છે કે આમર્ષને મૂડીવાદની બેડીમાંથી છોડવવાનું કામ પોતાને માટે નિર્માણેલું છે. અને નોર્ડિક જર્મનીને માથે છે કે સામ્યવાદથી

૧૦. “પાપાણુપુત્રથી રાણી નિઠોરિયાના મરણ સુધી એક જુગ હતો. અત્યારે આપણે બીજા યુગમાં રહીએ છીએ.”—નિરાહર ૬૬

અસરના પંખમાંથી જન્મતને છોડવવાનું કામ તેને પોતાને સોંપાયેલું છે. ધર્મરે અમુક રાષ્ટ્રને માટે અમુક કામ નિર્મા રાખ્યું છે એવો ગર્વ એકલા પશ્ચિમમાં જ છે એમ નથી. કેટલાક હિંદીઓ માને છે કે ભારતવર્ષની પ્રુદ્યુમ્નિ સિવાય બીજે ક્યાંય સાચું આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થયું જ નથી. કેટલાક ચીનવાસીઓ માને છે કે જગતમાં તેઓ પોતે એકલા જ સુધરેલા છે. જપાનના લોકનેતાઓ શિટો ધર્મવેતા હિરાદાએ સો વરસ પર વાપરેલી ભાષા ઘણીવાર વાપરે છે, અને ઠહે છે કે જપાનીઓ દેવોના વંશજ છે; તેઓ ખીજ બધી પ્રજાથી ચડિયાતા મનુષ્ય નથી, પણ મનુષ્યમાત્ર કરતાં કંઈક જીવ્યો ચીનના છે; અને સ્વર્ગપુત્ર મિકાડોને જન્મતની સર્વ પ્રજાઓ પર રાજ્ય કરવાનો અધિકાર મળેલો છે. ગ્રામીન કાળમાં પ્રજાઓ એવો દાવો કરતી કે ધર્મરે અથવા અમુક દેવદેવીઓ અમારી ખાસ રક્ષા કરે છે. હવે તેઓ વિજ્ઞાનની પરિભાષા વાપરે છે, અને ઠહે કે અમે વિકાસના નિષમને, ઇતિહાસના ઘટનાક્રમને, અનુસરીને ચાલીએ છીએ. અમુક પ્રજાઓને માટે ધર્મરે અગાઉથી અમુક કામો નિર્મા રાખ્યા છે, એવો સિદ્ધાન્ત ચલાવીને તેઓ પોતાના મનની ઈચ્છાઓને મંજૂર રૂપ આપે છે ને પોતાના દુષ્ટાને વ્યવસ્થિત બનાવે છે. જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના જીવનકાર્ય વચ્ચે ધર્મરે જ જોડા ભેદો નિર્મા રાખ્યા છે, એવો સિદ્ધાન્ત આજે ચાલી રહ્યો છે. આજે જગતમાં જુદી જુદી પ્રજાઓનાં દિત એકબીજાની સાથે અગાઉ કરતાં વધારે સંકળાયેલાં છે, અને દેશદેશનાં રહેણી અને રીતરિવાજમાં સામ્ય વધવા લાગ્યું છે; તે છતાં આખા જગતનો એક ખરેખરો માનવસમાજ સ્થાપવામાં વિઘ્ન નડે છે, એનું કારણ ઉપર જણાવ્યો તે સિદ્ધાન્ત જ છે. પણ વિજ્ઞાન તો એથી ઊલટા જ મતને ટેકા આપે છે, અને ઠહે છે કે મનુષ્યતા મનની મૂળ રચના સર્વ પ્રજામાં એકસરખી છે. જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ એ આત્માની એક જ ભાષાની જુદી જુદી તળપદી.

બોલીઓ છે તેમની વચ્ચે જે ફરક છે તેનું કારણ તેમના બોલવાના લહેકામાં, ઐતિહાસિક સંબંધોમાં, ને વિકાસના વેગમાં રહેલા ફરક છે. જે ભેદોને લીધે આજે પ્રજાઓ ને રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિરોધ અને વિખવાદ જન્મ્યા છે તે ભેદોના ઉકેલ આપણે શોધી કાઢવો હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. આધુનિક જગતમાં આધ્યાત્મિક, સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય દૃષ્ટિએ દેખાતા અનેક ભેદોના મૂળમાં જે અભેદ છે, દેખીતી વિવિધતાની પાછળ જે પાયાંની એકરૂપતા છે, તે આપણે ઓળખવાં જોઈએ. તો જ પેલા વિરોધ અને વિસંવાદને શમાવી શકાય.

માત્ર યુરોપની જ પ્રજાસિક્ષકમાં જીછરેલા ને તેની જ ઢબે શિક્ષણ પામેલા કેટલાક લોકો-કદાચ એમ કહી શકે કે સોક્રેટિસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જેવા મહાન ગ્રીક ચિન્તકો યથા તે પહેલાં જગતમાં વિચારની અવ્યવસ્થા હતી, એક પ્રકારનું અંધાર હતું, ને લોકો ભ્રમજળમાં ફસાયેલા હતા. આ કલ્પના સંકુચિત રાષ્ટ્રીય અભિમાનનું પરિણામ હતી, એમ હવે આપણને લાગે છે. કેમકે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે જે પ્રજાઓએ પેલા ગ્રીક ચિન્તકોનાં નામ સરખાં સાંભળ્યાં નહોતાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવાં દર્શનો ખીલવ્યાં હતાં જેનો પ્રભાવ અસંખ્ય માણસો પર પડ્યો છે. હિંદુ ઋષિમુનિઓએ તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનો ને આચારની સ્મૃતિઓ રચ્યાં હતાં. યહ્દીઓએ ભવ્ય એકેશ્વરવાદ ખીલવ્યો હતો. જરથુસ્ત્રે વિશ્વમાં પુણ્યનું પ્રાપ્ત્ય વધતું જાય છે એમ જાહેર કર્યું હતું. અને છુદે બોધિ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો દેખાડ્યો હતો. ચીનવાસીઓ પાસે જે સંસ્કૃતિની તવારીખો હતી તે સંસ્કૃતિ ગ્રીસ અને રોમના જમાનામાં પણ એ દગ્ગર વરસતી જૂની ગણાતી. અને મિસરના પિરામીડો ને બેન્ગીલનના મહેલો તે યુગના માણસોની નજરે પુરા-તત્ત્વની વસ્તુઓ હતી. મિસર, એસીરિયા, નોસસ, અને બીજા દેશો,

જેમની અસર આધુનિક જગત પર સીધી નહીં પણ આડકતરી છે, તેમની સંસ્કૃતિઓને જાણુએ મૂકીએ, તો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાંની મોટી મોટી સિદ્ધિઓ તે ઇઝરાયલના પેગંબરોની હારમાળા, ચીનનો કનફુશિયન ધર્મ, અને ભારતના બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મના પુરુષાર્થનું ફળ હતું. તેમણે જીવનની જે દિલમૂશીઓ ઘડી કાઢેલી તેના જ ચીંતા પર આજે મોટા ભાગનું જગત ચાલે છે. આ જુદા જુદા તંત્રોએ જગતના ઇતિહાસના તાણાવાણામાં વણાઈ જાય એવી તકો તેમને માટે આજે મોજૂદ છે. તેમાંના કેટલાક તંત્ર અર્વાચીન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ન હોય એમ કદાચ બને. એમ હોય તોપણ, જે લોકોને માનવજાતિની એકતા વિશે આસ્થા છે તે સહુને માટે મનુષ્યનાં ધીરાં ને કમળદ્વ ઉત્થાન અને પ્રગતિની કથા રસિક થઈ પડ્યા વિના નહીં રહે.

૨. વ્યક્તિ અને સમાજ

કોઈ પણ સમાજરચનાનો અભ્યાસ કરતાં આપણે આટલી વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ: તે કયા મૂલ્યભૂત વિચારોના પાયા પર રચાઈ છે; તેની પાછળ પ્રેરક બળ રૂપે જીવનની કઈ કલ્પના પડી છે; અને એ જીવનની એ કલ્પનાઓ કેવાં કેવાં કલેવરો ધારણ કરે છે. પ્રેરક કલ્પનાઓરૂપી આત્મા તેને ધારણ કરનાર શક્તિઓ-રૂપી કલેવર કરતાં હમેશાં વિશાળ હોય છે. વ્યક્તિ, અને સમાજ સાથેનો તેનો સંબંધ, એ વિષેની હિંદુ કલ્પના ઠેવી છે તેનો સારામાં સારો ખ્યાલ આપવાને, હિંદુદર્શનરૂપે આટલી વસ્તુઓ ખતાવી શકાય: (૧) ચાર પુરુષાર્થ — કામ, અર્થ, ધર્મ, અને મોક્ષ; (૨) ચાર વર્ણ — બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર; (૩) ચાર આશ્રમ — બ્રાહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ. આ ત્રિવિધ સાધના વડે હિંદુઓ તેમના અન્તિમ ધ્યેયને પહોંચવા મથે છે. એ ધ્યેય એ છે કે દેહનું રૂપાન્તર આત્મામાં કરવું; જગતની પ્રપચને પંથે જવાની શક્તિ કેટલી છે તે શોધી કાઢવું; અને એમાંથી આનંદ મેળવવો.

બોલીઓ છે. તેમની વચ્ચે જે ફરક છે તેનું કારણ તેમના બોલવાના લઘોકામાં, ઐતિહાસિક સંજોગોમાં, ને વિકાસના વેગમાં રહેલા ફરક છે. જે બેદોને લીધે આજે પ્રજાઓ ને રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિરોધ અને વિખવાદ જન્મ્યા છે તે બેદોનો ઉકેલ આપણે શોધી કાઢવો હોય, તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. આધુનિક જગતમાં આધ્યાત્મિક, સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય દૃષ્ટિએ દેખાતા અનેક બેદોના મૂળમાં જે અભેદ છે, દેખીતી વિવિધતાની પાછળ જે પાયાની એકરૂપતા છે, તે આપણે ઝાળખર્વા જોઈએ. તો જ પેલા વિરોધ અને વિસંવાદને શમાવી શકાય.

માત્ર યુરોપની જ પ્રજાલિકામાં જીજ્ઞેષા ને તેની જ દબે શિક્ષણ પામેલા ડેટલાક લોકો વચ્ચે એમ કહી શકે કે સોક્રેટિસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જેવા મહાન ગ્રીક ચિન્તકો થયા તે પહેલાં જગતમાં વિચારની અભ્યવસ્થા હતી, એક પ્રકારનું અંધાર હતું, ને લોકો ભ્રમજાળમાં ફસાયેલા હતા. આ કલ્પના સંકુચિત રાષ્ટ્રીય અભિમાનનું પરિણામ હતી, એમ હવે આપણને લાગે છે. કેમકે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે જે પ્રજાઓએ પેલા ગ્રીક ચિન્તકોનાં નામ સરખાં સાંભળ્યાં નહોતાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવાં દર્શનો ખીલવ્યાં હતાં જેનો પ્રભાવ અસંખ્ય માણસો પર પડ્યો છે. હિંદુ ઋષિમુનિઓએ તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનો ને આચારની રમૂતિઓ રચ્યાં હતાં. યજુર્વેદીઓએ ભવ્ય એકેશ્વરવાદ ખીલવ્યો હતો. જરથુસ્ત્રે વિશ્વમાં યુષ્મનું ગ્રામલ્ય વધતું જાય એમ જાહેર કર્યું હતું. અને જુદે બોધિ ગ્રામ કરવાનો રસ્તો દેખાડ્યો હતો. ચીનવાસીઓ પાસે જે મંત્રકૃતિની તવારીખો હતી તે સંસ્કૃતિ ગ્રીસ અને રોમના જ્ઞાનામાં પણ બે દગ્ગર વરસાવી જૂની ગણાતી. અને મિસરના પિરામીડો ને બેબીલનના મહેલો તે યુગના માણસોની નગરે પુરા-તત્ત્વની વસ્તુઓ હતી. મિસર, એસીરિયા, નોસસ, અને બીજા દેશો,

આત્માને શોધી કાઢવો, એ મહાસિદ્ધિ મેળવવાનું સામર્થ્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં એકલા મનુષ્યની પાસે જ છે. ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે: "હે ગામી, જે માણસ એ અક્ષરને જાણ્યા વિના આ લોકમાંથી ચાલ્યો જાય છે તે કૃપણ છે." અંતરમાં ઊંડા ઊતરી આત્માને શોધવો; આત્માના આનંદમાં મગ્ન રહેવું; ને એ બતાવે તે રસ્તે ચાલવું; આત્મા પોતે અંદરથી કેવો બનશે ને બહારના વાતાવરણનો કેવો ઉપયોગ કરશે તે તેની પોતાની શક્તિ વડે જ નક્કી કરવું; આત્માના શક્તિ અને સત્ય પર આપ્તા જીવનની ઇમારત રચવી; એનું નામ મોક્ષ યા આત્માની વિશુદ્ધિ છે. પેતાના અહંકારરૂપી દુર્ગમાં બરાઈ ખેસવું, અહંભાવ અને વાસનાઓમાં જ રચાપચા રહેવું ને તેને જ સાચો આત્મા માની લેવો, એ જ આપણું સર્વ અર્શાંતિ ને અજ્ઞાનનું મૂળ છે; તે માણસ પોતાના મનની ધ્રુમણાઓને લીધે જ એ અર્શાંતિ ને અજ્ઞાનનો ભોગ થઈ પડે છે. માણસ મન અને ભુદ્ધિ દ્વારા, હૃદય અને પ્રેમ દ્વારા, સંકલ્પ અને શક્તિ દ્વારા, સર્વાત્મભાવ મેળવવાનો — શૂતમાત્રને આત્મામાં, ને આત્માને શૂતમાત્રમાં જોવાનો — પ્રયત્ન કરે, એ એની માનવતાને શોભા આપનારું છે.

૨. કામ. આ પૂર્ણત્વની સાધના અને સંસારનું બ્યાવહારિક જીવન એ બેનો મેળ ખાય એવો છે ખરો! એક કલ્પના એવી ચાલે છે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન જીવનને સાચું નહીં પણ મિથ્યા માને છે; તે અનેક મહત્ત્વની તૃપ્તિઓ ને પ્રવૃત્તિઓને તુચ્છ ગણે છે; અને તે મનુષ્યને પુરુષાર્થ કરવા માટે હોંશ કે ઉત્સાહ યગાવે એવો કોઈ

૩*. જીવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્યો યથેહ કર્મભિઃ । માપક્ત ૧; ૨; ૧૦
(જગતમાં કર્મકાંડ વડે જ સ્વર્ગ મળે છે એ નહીં, પણ તત્ત્વની ઇચ્છા એ મનુષ્યનો મુખ્ય પુરુષાર્થ છે.)

... ચો વા દૃષ્ટસ્વર વિદિત્વાસ્માલ્લોકાત્યૈતિ સ કૃપ્પણઃ ।

અગાઉ એમ કહેવાતું કે ઇશ્વરે જન્મત એટલા માટે સરખું કે તે દ્વારા તે પોતાનું રૂપ નિહાળી શકે. એ વચનના ખરાખોટાપણા વિષે આપણે ગમે તે ધારીએ, પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જન્મતની હસ્તીનો હેતુ એ છે કે આપણે આપણું સાચું સ્વરૂપ જાણીએ, અને આસપાસના વાતાવરણમાં આપણા વિકસતા વ્યક્તિત્વને અનુકૂળ આવે એવું જે કંઈ હોય તેની સાથે એકરાગ સાધીને આપણા આત્માનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર કરીએ ને જીવનનું સાક્ષ્ય મેળવીએ. આ સુકામ તરફ બંધી વ્યક્તિઓએ એકાએક ને એકે સપાટે પહોંચવાની ધારણા ન રાખવી જોઈએ. ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સાધના દ્વારા, વાસનામય જીવનને આરતે આરતે વિશુદ્ધ ને વિશાળ બનાવીને, અને મનની કામનાઓને ઉજત ને ઊર્ધ્વગામી બનાવતા રહીને જ, એ સુકામની યાત્રા કરવી ધટે છે. જેવો માણસ, જેવી તેની વૃત્તિઓ, ને જેવી તેના મનોવિકાસની ભૂમિકા, તે પ્રમાણે તેને માટે નિયમો જુદા, તેને માટે સાધના જુદી, અને તેનું પરિણામ પણ જુદું. જીવન એટલું બધું વિવિધ અને જટિલ છે કે તેને સાવ સાદું રૂપ આપવું અશક્ય છે.

૩. ચાર પુરુષાર્થ

૧. મોક્ષ. વ્યક્તિનો વિકાસ એ માનવજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે. ઉપનિષદ આપણને કહે છે કે પુરુષ કરતાં જીવું કંઈ જ નથી.^૧ પણ પુરુષ એટલે કંઈ મંથમદાજૂતમાંથી જન્મેલાં ને ભાતિક પ્રકૃતિના નિયમો અનુસાર ચાલતાં શરીર, શ્વાસ અને મનનો સંયમ નથી. મનુષ્ય જન્મણામાં પડીને માને છે કે કુદરતી વામનાઓને વશ એવું, અડધું પણ મમાન, જે પ્રાણી છે તે જ પોતાનું ખરું રૂપ છે. પણ વસ્તુતઃ એ એનું પૂરું કે ખરું રૂપ નથી. એ તો તેના આત્માને વાપરવાનું સાધન માત્ર છે; અને જીવનનું ખરું સત્ય તો આત્મા છે. પેલા ઉપરઉપરથી દેખાતા, બાહ્ય, જીવનને વટારી પાર જવું, અને

જય ત્યારે તે પાછો ભોગવિલાસમાં ઝંપલાવે. એવો અતિરેક તેના મન અને આરોગ્યને હાનિકર્તાજ નીવડે.

૩. અર્થ. ત્રીજો પુરુષાર્થ 'અર્થ' ધન અને આર્થિક સુખ-સગવડની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ધન મેળવવાથી છેવટની તૃપ્તિ નથી મળતી એ ખરું, પણ તે જીવનને ટકાવી તેને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મદદ કરે છે. નિર્ધનતા કે મંદગતિને ભારતવર્ષમાં ઠઠી રાષ્ટ્રીય આદર્શ માનવામાં આવ્યો નહોતો. જે સમાજમાં અમુક અંશે પણ દારિદ્ર્યનો અભાવ હોય ત્યાં જ આત્માના વિકાસને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ મળી શકે. જે માણસોને જીવનમાં તંગી ને ભૂખમરો વેઠવા પડતા હોય તેમનામાં ધાર્મિકતા હોય તોપણ બહુ જ ઓછી હોય. આર્થિક સંકડામણ અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય બેનો મેળ ખાતો નથી.

૪. ધર્મ. અર્થ અને કામને જીવનમાં સ્થાન છે એ ખરું, પણ તેમને જો નિરંકુશપણે વર્તવા દેવામાં આવે તો તેમાંથી મળનારો લાભ પૂરેપૂરો ન સધાવા પામે. એટલા માટે કંઈક નિયમ, કંઈક માર્ગદર્શન, કંઈક સંયમ હોવા જોઈએ. ધર્મ જીવનની જીદી જીદી પ્રવૃત્તિઓને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી ધાર્યે રસ્તે દોરી જાય છે. માણસો પાસે કોઈ નૈતિક નિયમ કે સામાજિક શૃદ્ધિનું પાલન કરાવનાર મત કે સંપ્રદાય તે ધર્મ નથી. ધર્મ એટલે જીવનનું મંપૂર્ણ નિયમન છે; મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓની વચ્ચે એકરાગ સ્થાપનાર શક્તિ છે. ધર્મ દ્વારા મનુષ્યને પોતાના જીવનનો સાચો ને સમુચિત નિયમ જડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય તથા સમૂહને, તેમજ આત્મા, મન, પ્રાણ અને

પ્રેરક હેતુ આપતું નથી. આત્મા અને જીવનને કશો સંબંધ ન હોય તો મોક્ષ એ એક અગ્રાધ્ય આદ્ય થઈ પડે, ને થોડાક સ્વમ-દ્રષ્ટાઓની દૂરદૂરની એક કંખના માત્ર રહી જાય. સંસાર સાથેનો બધો સંબંધ એકએક તોડી નાખીને જ માણસે મોક્ષ મેળવવાનો છે, એ વિચારને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પરથી બાગ્યે જ ટેકો મળી શકે એવો છે. જિહ્વું એ તત્ત્વજ્ઞાન તો કહે છે કે આપણે ધર્મશુદ્ધિ ને જ્ઞાનપૂર્વક સંસારની સામાન્ય ધટમાળમાં થઈને પસાર થવું જોઈએ, તેને અંગે આવી પડતાં કર્તવ્યો પાર પાડવાં જોઈએ, અને તેમાંથી મળી શકે તે સુખએન મેળવવાં જોઈએ. જીવનના વિરોધો ને વિસંવાદો શમાવી તેને સુરીકું ને એકરાગવાળું બનાવવું, હૃદયશુદ્ધાના ઊંડાણમાં જિતરવું તેમજ વિશાળ વિશ્વને પ્રેમપાશમાં બીડવું, ઊંડી સમાધિમાં જિતરવું તેમજ નિરવાહ આનંદ અનુભવવો — આ પ્રકારે યોગ સાધવો એનું નામ આત્મપરાયણ જીવન. ‘કામ’ નામનો જે પુરુષાર્થ ગણાવ્યો છે તેનો સંબંધ મનુષ્યના બાવનામય જીવન સાથે — તેની લાગણીઓ ને કામનાઓ સાથે — છે.^૫ માણસને તેની કામનાઓ તૃપ્ત કરવાની છેક જ બંધી કરવામાં આવે, તો તે કર્મેન્દ્રિયોને તો રોકે, પણ મનથી વિષયભોગ ભોગવવા લાગે; ગીતામાં જેને ‘મિથ્યાચારી’ કહે છે તેવો થઈ જાય;^૬ અને સતત માનસિક વ્યથાથી તેનું જીવન છિન્નભિન્ન બની જાય, અને તેના ઉપર પરાણે આવી પડેલું બંધન બપોરે નીકળી

૫*. કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા । માગવત ૧; ૨; ૧૦.

(કામનો હેતુ હન્દ્રિયોનું રંજન કરવાનો નથી. એનાથી જીવતર નસે એટલે બસ છે.)

૬. કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ય ગાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઽચ્યતે ॥ ગીતા ૨; ૬.

(જે મનુષ્ય કર્મ કરનારી હન્દ્રિયોને રોકે ॥ પણ તે તે હન્દ્રિયોના વિષયનું ચિંતન મનથી કરે છે તે મૂઢાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે.)

થતું હોય ત્યાં સુધી તે અધૂરો રહે છે ને ખરેખરો મનુષ્ય બનતો નથી. આપણે એકબીજા પ્રત્યે હિંદુ અને નીચ, અન્યાયી અને નિર્દય બનતા હોઈએ, સગારનેહીઓ સાથેના આપણા સંબંધો દુઃખમય હોય, ને આપણામાં એકબીજાને વિષે સમજ અને સમ-ભાવ ન હોય, તો તેનું ઠારણુ એ કે આપણે જીવનની સપાટી ઉપર જ બહુ રહીએ છીએ, અને હૃદયશુદ્ધાનાં જોડાણમાં વસતા અંતરાત્મા સાથેના આપણા સંપર્ક તૂટી ગયો છે. વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનું સર્જનશીલ જીવન આત્મારૂપી ઝરણુમાંથી પોવાય છે. પણ એ ઝરણુ બ્યારે સુઠાર્ધ જાય ત્યારે ધૌદ્ધિક, નૈતિક અને સામાજિક એ સર્વ ક્ષેત્રમાં જાતજાતના રોગ ફાટી નીકળે છે. આપણા વિચાર નિરંતર ભ્રમ્યાં ફરે છે; જગતમાં એકબીજાથી ઊલટી એવી ફિલસૂફીઓ ગોટાળો પેદા કરી રહી છે; એકબીજાના વિરોધી એવા આદર્શો રાષ્ટ્રીય સરહદો ને ભૌગોલિક વિભાગોને વટાવી આખા જગતમાં ફેલાઈ રહ્યા છે; એ બધાં ચિત્તો સૂચવે છે કે આપણે આત્મારૂપી ધર વિનાના બની ગયા છીએ. આ અશાન્તિ ને અજ પો એક અર્થમાં પવિત્ર છે; કેમકે તેની પાછળ એક એવી કબૂલાત રહેલી છે કે ઈહલોકની પાર નજર ન નાખનારી, ને પોતાને સ્વધન્યુર્ભાવનારી, નરી માનવમેવાની ભાવના નિષ્ફળ નીવડી છે. આર્થિક સંયોજનો કે રાજકીય ગોઠવણો દ્વારા આપણે જગતમાં શાંતિ રચાવી શકવાના નથી. માત્ર વિશુદ્ધ હૃદયવાળા પુરુષો જ, માણસોનાં મનની વચ્ચે કંઈક અકળ એવો એકરાગ સાધીને, ન્યાય અને પ્રેમની રચાવના કરી શકે છે. મનુષ્યની જે ખરેખરી મહત્તા છે તે તો તેણે પોતે, સ્વપુરપાર્ય વડે જ, પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. શાસ્ત્રો તો માત્ર રસ્તો બતાવી શકે એ રસ્તે ચાલવાનો પુરુષાર્થ તો દરેક માણસે પોતે જ કરવો રહે છે. કર્મનો નિયમ ઠહે છે કે દરેક મનુષ્ય પોતાના જીવનને મારુ જવાબદાર છે અગ્રેજ દવિ ક્રિપ્સિંગે બીએલક્રીજમની પાસે કહેવડાવ્યું છે: “પાપ તમે બળે જણ મળાને કરો છો

ન શકે. મહાભારતના એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કહેલું છે. “ હું હાય જાયા કરીને પોઠારું છુ, પણ કોઈ મારું સાંભળતું નથી. ધર્મમાંથી અર્થ અને કામ બંને મળે છે; તો પછી એવા ધર્મને તમે કેમ નથી અનુસરતા ? ”^{૧૭} ધર્મ આપણને કહે છે કે આપણું જીવન સૌથી પહેલું આપણી પોતાની તૃપ્તિને માટે છે એ ખરું; પણ વરણતઃ તે તે સમાજની સેવાને માટે, અને એથીયે વધારે આપણા પ્રત્યેકન તથા જૂતમાત્રના અંતરમાં રહેલા પરમાત્માની સેવાને માટે છે. ધર્મ પરાયણ જીવન એ જેમ મોક્ષનું સાધન છે, તેમ જ મુક્ત પુરુષ જગતમાં વિચરવાની રીત પણ છે.

ધર્મ અને તેનું પાલન એ મનુષ્યજીવનનો આરંભ અને અન્ત નથી; કેમકે ધર્મની પાર મોક્ષ પડેલો છે. મોક્ષ એટલે માત્ર સદાચાર જીવન નહીં, પણ સર્વાત્મભાવ. એ ધ્યેયની — એ પરમ પ્રરુપાર્થ — સાધના વ્યક્તિના આખા જીવનને તેમજ સમાજની આખી વ્યવસ્થાને હિત અને પ્રુનિત બનાવે છે. આ ગૂઢ ને અગમ્ય એવું પરમ પદને ધ્યાનમાં રાખી, નિરંતર તેનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મનુષ્યે આખું જીવન પસાર કરવાનું હોય છે.

જીવનના ચાર પુરુષાર્થ મનુષ્યસ્વભાવનાં જુદાં જુદાં અંગો — કામના અને ભાવના, અર્થપ્રેમ, બુદ્ધિ ને નીતિપરાયણતા, અને આત્મા એ સર્વનું — દર્શન કરાવે છે, ને તે તે અમની સાધના કરવાને રસ્તો બતાવે છે. મનુષ્યના અંતરમાં આત્મશક્તિ વાસ કરે છે, તેના જીવનના અણુએ અણુને વ્યાપી વગે છે. એ આત્માને પ્રા કરવાની, તેનું દર્શન કરવાની, તાલાવેલી આણુસના મનમાં જાગે ત્યારે જ તે પૂરેપૂરો મનુષ્ય બને છે. વિજ્ઞાન અને કલા, યાત્રિકા ગોધોષાજ, અને સમાજસેવાના કાર્યક્રમો એટલામાં જ જીવન સમા

^{૧૭}. कर्षणादुविरोध्येव न च कश्चिच्छ्रुनोति माम् ।

परमार्थस्य कामस्य च धर्मः किं न सेव्यते ॥ महामारत

મળાને એક સજીવ દેહ છે, ને જુદા જુદા વર્ણો એ દેહના અવયવો જેવા છે. જગતમાં માણસ એકલો નથી, ને તેણે પોતાના જ સ્વાર્થ માટે મહેનત કરવાની નથી, પણ તે મનુષ્યમાત્રની સાથે ઐક્યનો મંબંધ ધરાવે છે, ને તે સર્વની સેવા તેણે કરવાની છે. મનુષ્યનો આત્મા વિશ્વના અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે સતત પ્રયાણ અને પ્રગતિ કરે છે, એને લીધે જ તેને સર્વ માનવ જીવો પ્રત્યે ઐક્ય અને સમ-ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે મનુષ્યમાત્રને પ્રેમપાશમાં બીડવા મથે છે. સમાજ એ મનુષ્યથી પરાધ કોઈ વસ્તુ છે; તેનો બેળો મનુષ્ય પર પરાણે લાદવામાં આવ્યો છે; એ બેળી નીચે તે કચડાઈ રહ્યો છે; ને તેની સામે પોતાના જ્ઞાન અને કર્મ વડે બળવો કરે છે; એવી સ્થિતિ હરગિજ નથી. વિશ્વનો પરમાત્માએ નિર્મેશો જે હેતુ પ્રાકૃતિક અને અતિપ્રાકૃતિક ક્ષેત્રમાં બીજી રીતે પ્રગટ થાય છે તેને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રગટ કરવાનો જે પ્રયત્ન, તેમાંથી જ માનવ સમાજની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

એક છેડે વ્યક્તિ, અને બીજે છેડે સમષ્ટિ અથવા સમગ્ર માનવ સમાજ, એ બેની વચ્ચે ફેટલાક નાના નાના સમૂહો આ સમાજવ્યવસ્થાએ ઊભા કરેલા છે. એ સમૂહો સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ તો માનવજાતિની વિશાળ એકતા સધાવામાં મદદ કરવાનો છે; પણ વસ્તુતઃ એ સમૂહો ધણીવાર વિધ્નકર્તા થઈ પડે છે. માનવજાતિ આજના કરતાં વધારે ઐક્યમદ્ધ થાય તોપણ, સમગ્ર માનવકુટુંબમાં જે જાતજાતની વૃત્તિઓ છે તે સર્વના વિકાસને સારુ વચગાળાના નાના નાના સમૂહો તો રહેવાના જ. કુટુંબ, ગોત્ર, જાતિ, રાષ્ટ્ર એ બધાં વિશ્વકુટુંબભાવ સુધી પહોંચવાની આ મતત યાત્રામાં વચ્ચે એક પછી એક આર્વાચના મુકામો છે. આમ પ્રત્યેક મનુષ્ય આખા માનવ કુટુંબનો જ નહીં, પણ વર્ણ અથવા દેશનો, કોમ અથવા ધર્મનો, અવયવ પણ છે. આવા નાના સમૂહો, જે વ્યક્તિ અને માનવકુળ બેની વચગાળાના પ્રદેશમાં ગોઠવાયેલા છે, તેમનું કામ પોતપોતા

ખરા, પણ તેનો બદલો તો તમારે એકલાએ જ ભરવો પડશે.' એકની અવેજીમાં બીજા પાસે પુરુષાર્થ કરાવીને મોક્ષ નથી મેળવાતો તેમજ એકસામટા ટોળાને પણ મોક્ષ નથી મળતો. અતિ પ્રાચીન સમાજોમાં પાપપુણ્યને માટે આખા સમુદાય સામટા જવાબદાર મનાય છે. પણ પુનર્જન્મ વિષેની માન્યતા ખરી હોય, તો કર્મનો દોષ ને કર્મ કરનાર માણસને જ ચોંટે છે. પાપકર્મની સજા માણસે પોતે જ — આ ભવે નહીં તો આવતે ભવે, કે તે પછીને ભવે — ભોગવવી રહી. વ્યક્તિના આત્માનું ઔરવ અને તેની જવાબદારી બંનેનો હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં સ્વીકાર કરેલો છે.

૪. આતુર્વણ્ય

ધર્મનો ઉદ્દેશ એ છે કે મનુષ્યનું વાસનામય જીવન લઈને તેના પર અંકુશ મૂકવો; માત્ર તેમ કરતાં તેની વિશાળતા, સ્વતંત્રતા ને વિવિધતા પર કાપ ન પડવા દેવો. ધર્મની એ બાબતો છે — સામાજિક અને વ્યક્તિગત. મનુષ્યોના ગુણકર્મ અનુસાર સમાજમાં તેમને અપાયેલા સ્થાનને માટે નિર્માયેલા કર્તવ્યોની યોજના કરનાર વર્ણધર્મ તે સામાજિક બાબત. અને બાળપણ, યૌવન અને ઘડપણ વગેરે અવસ્થાઓને અંગે નિયત થયેલાં કર્તવ્યોની યોજના કરનાર આશ્રમધર્મ તે વ્યક્તિગત બાબત. આતુર્વણ્યવ્યવસ્થાની ચર્ચા ત્રણ શુદ્ધાં શુદ્ધાં દષ્ટિબિંદુથી કરી શકાય એમ છે. એ ત્રણ દષ્ટિબિંદુ તે આધ્યાત્મિક — સામાજિક, નૈતિક-માનસિક, અને શૈલિક.

૧. ચાર વર્ણોનો પહેલવહેલો ઉદ્દેશજ્ઞ ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં આવે છે. સૃષ્ટિના સર્જક પુરુષના શરીરમાંથી — તેના મુખ, બાહુ, સાથળ અને પગમાંથી — ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન થયા એમ તેમાં કહ્યું છે. આ કાવ્યમય રૂપક દ્વારા એમ જતાવવાનો આશય છે કે આખો સમાજ

૮૪. પ્રાક્ષણોઽસ્ય મુલમાસીદ વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઉરુ તદસ્ય યદ્વેદ્યઃ પદમ્યા દ્વિતોઽનાયત । ઋગ્વેદ ૧૦; ૧૦; ૧૨.

મળીને એક સજીવ દેહ છે, ને જુદા જુદા વર્ણો એ દેહના અવયવો જેવા છે. જગતમાં માણસ એકથો નથી, ને તેણે પોતાના જ સ્વાર્થ માટે મહેનત કરવાની નથી, પણ તે મનુષ્યમાત્રની સાથે ઐક્યનો સંબંધ ધરાવે છે, ને તે સર્વની સેવા તેણે કરવાની છે. મનુષ્યનો આત્મા વિશ્વના અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે સતત પ્રયાણ અને પ્રગતિ કરે છે, એને લીધે જ તેને સર્વ માનવ જીવો પ્રત્યે ઐક્ય અને સમ-ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે મનુષ્યમાત્રને પ્રેમપાશમાં બીડવા મથે છે. સમાજ એ મનુષ્યથી પરાઈ કાઢી વસ્તુ છે; તેનો બોલો મનુષ્ય પર પરાણે લાદવામાં આવ્યો છે; એ બેઈની નીચે તે કચડાઈ રહ્યો છે; ને તેની સામે પોતાના જ્ઞાન અને કર્મ વડે બળવો કરે છે; એવી સ્થિતિ હરગિજ નથી. વિશ્વનો પરમાત્માએ નિર્મેશો જે હેતુ પ્રાકૃતિક અને અતિપ્રાકૃતિક ક્ષેત્રમાં ખીજી રીતે પ્રગટ થાય છે તેને સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રગટ કરવાનો જે પ્રયત્ન, તેમાંથી જ માનવ સમાજની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

/ એક છેડે વ્યક્તિ, અને બીજે છેડે સમષ્ટિ અથવા સમગ્ર માનવ સમાજ, એ બેની વચ્ચે ફેટલાક નાના નાના સમૂહો આ સમાજવ્યવસ્થાએ બિભા કરેલા છે. એ સમૂહો રચાપવાનો ઉદ્દેશ તો માનવજાતિની વિશાળ એકતા સધાવામાં મદદ કરવાનો છે; પણ વસ્તુતઃ એ સમૂહો ધણીવાર વિધ્નકર્તા થઈ પડે છે. માનવજાતિ આજના કરતાં વધારે ઐક્યમદ્ધ થાય તોપણ, સમગ્ર માનવકુટુંબમાં જે જાતજાતની વૃત્તિઓ છે તે સર્વના વિકાસને સારુ વચગાળાના નાના નાના સમૂહો તો રહેવાના જ. કુટુંબ, ગોત્ર, જાતિ, રાષ્ટ્ર એ બધાં વિશ્વકુટુંબભાવ સુધી પહોંચવાની આ સતત યાત્રામાં વચ્ચે એક પછી એક આવનારા મુકામો છે. આમ પ્રત્યેક મનુષ્ય આખા માનવ કુટુંબનો જ નહીં, પણ વર્ણ અથવા દેશનો, કામ અથવા ધર્મનો, અવયવ પણ છે. આવા નાના સમૂહો, જે વ્યક્તિ અને માનવકુળ બેની વચગાળાના પ્રદેશમાં ગોઠવાયેલા છે, તેમનું કામ પોતપોતાને

સ્વાર્થ સાધી લેવાનું નથી, પણ એકબીજાની સેવા કરવાનું, ને એકબીજાના ધ્યેયની સિદ્ધિમાં મદદ કરવાનું છે.

આવેા કોઈ ધાર્મિક, રાજકીય, કે આર્થિક સમૂહ પોતાને સાવ સ્વતંત્ર ને નિરંકુશ ગણે, પોતાને કોઈની કશી ગરજ નથી એમ માને, અને દરેક માણસને ફરમાવે કે તેણે આ સમૂહની જ સેવા કરવી ને તેના વિકાસમાં જ બધી શક્તિ વાપરવી,—તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે આવી માગણી કરવાનો હક એ સમૂહને નથી. “જન્મત મારે માટે નિર્માયું છે; મને મારે પોતાને જ ખાતર જીવવાનો અધિકાર છે; અને સમાજની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લેવાને હું બંધાયેલો નથી;” એમ કહેવાનો અધિકાર જેમ વ્યક્તિને નથી, તેમ વ્યક્તિને તેના “વ” હકો જતા કરવાનું કહેવાનો હક સમાજના કોઈ સમૂહને પણ પી. વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર ને અકુંઠિત વિકાસ, અને સમાજની નીરોગી મલવણી, એ બે સિદ્ધાન્તોને આધારે જ બહુ સમૂહજીવન ચાલવું ઇચ્છે. વ્યક્તિ અને સમાજ એકબીજા પર આધાર રાખનારા છે. કિતનો સંગીન વિકાસ સધાતો હોય તો જ સમાજ ખીલે ને ફૂલે. તે જ પ્રમાણે સમાજ નીરોગી હોય તો જ વ્યક્તિના વિકાસને ટે પણ સારામાં સારું વાતાવરણ મળે. કીડીનો રાફડો કે મધમાખીનો પૂડો એ કંઈ માનવી સમાજતંત્રને માટે આદર્શરૂપ નથી. વ્યક્તિને માત્ર બનાવવાથી સમાજમાં એકરાગ કદી સ્થપાવાનો નથી.

મનુષ્ય કંઈ એકાકી વ્યક્તિ નથી. તેને પોતાના સ્વભાવ, વર્તન, ને સામાજિક કર્તવ્યને લીધે કોઈ ને કોઈ સામાજિક સમૂહનું જ બનવું પડે છે. આતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા ઇશ્વરે સરજેલી છે, એમ ત્રામાં આવે છે તેનો અર્થ એટલો જ છે કે આત્મજ્ઞાન, માર ચલાવવાની શક્તિ, હિંમતની કુશળતા, અને વફાદાર સેવા ગુણો કોઈ પણ સમાજવ્યવસ્થાનાં અતિ આવશ્યક અંગ છે. આ માણસોનું કામ સમાજવ્યવસ્થાની યોજના ઘડવાનું, જળવાનું કુસોનું કામ એ યોજનાને મંજૂર રાખવાનું એટલે કે સચ્ચળતા

ટકાવાળા સત્તા વડે તેને ટકાવવાનું, અને કુશળ માણસોનું કામ વધારાર મજૂર કારીગરોની મદદ વડે તેને અમલમાં ઉતારવાનું છે. આપુર્વર્ણની યોજના જગતની પ્રગતિને માટે કરેલી છે. તે ખાસ હિંદુઓને માટે જ ઘડેલી છે એમ પણ નથી. તે તો સમગ્ર માનવ-જાતિને માટે નિર્મેલી છે; કેમકે આખી માનવજાતિ એક જ આખરી મુકામે પહોંચવા નીકળેલી છે, અને ઇતિહાસની અગ્રણિત સદસ્યાન્ધિઓ વટાવતી એ દિશામાં ઉત્તરોત્તર આગળ વધતી જાય છે. મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નનો માયો-ઉદ્દેશ છે લોકસંગ્રહ, એટલે કે માનવજાતિને તેના વિકાસને પથે દઢાવી રાખવી તે. આ જ ઉદ્દેશ મનમાં રાખીને હિંદુ નેતાઓએ આદિવાસી કોમોને તથા ઓકો ને મિથિયાનો જેવા પરદેશી વસાહતીઓને અપનાવી હિંદુ પરિવારમાં લીધા હતા; અને તેમના પૂજારીવર્ગને બ્રાહ્મણ તરીકે તથા લડવૈયાઓને ક્ષત્રિય તરીકે સ્વીકાર્યો હતા.

૨. વ્યક્તિ સમાજમાં રહે છે ને સમાજને આધારે નભે છે; તેથી તે પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સમાજ મારફતે જ સાધી શકે. એને સમાજમાં સુગૃહિત જગા કરી આપવી જોઈએ, જેથી તે સમાજ પાસેથી વધારેમાં વધારે મદદ મેળવી શકે. સ્વભાવમેદ પ્રમાણે વહેચણી કરતાં માણસોના ચાર વિભાગ પડે છે — વિદ્યા અને જ્ઞાન મેળવવાનું કરનાર; સત્તા અને ઠાગ્યાર ચલાવનાર; કુશળ કારીગર; અને શ્રમજીવી મજૂર. માણસના સ્વભાવમાં જે જે ગુણ આગળ-પડતા દેખાઈ આવે તે પ્રમાણે તેને કયા વિભાગમાં મૂકવો તે નક્કી થાય છે.

જેમનામાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય તેઓ બ્રાહ્મણ છે. પ્રયત્નપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું, તે જ્ઞાન ખીજોને આપવું, ને જમતમાં તેનો પ્રચાર કરવો, એ આ બ્રાહ્મણોનું કામ છે. જેને મકુચિત અર્થમાં વહેવાર પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે તેવી પ્રવૃત્તિમાં રોકાવાનું કામ તેમનું

નથી. તેઓ ઠાઈ એકાદ કલા, વિજ્ઞાન કે-શિલ્પસૂત્રીના અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં આનંદ માને છે; અને મનની અનાસક્ત પ્રવૃત્તિમાં રમ્યાપમ્યા કેમ રહેવું તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. આ વર્ણના ગુણોમાં જ્યારે વિકૃતિ થવા પામે ત્યારે બ્રાહ્મણોમાં નયો બુદ્ધિવાદ કે કલ્પના-વિલાસ આવે, પણ તેની સાથે જોયા પ્રકારનું ચારિત્ર કે ધર્મબુદ્ધિ ન હોય; એકાદ નાનકડા વિષયમાં પારંગત થવાની ઇચ્છા હોય, પણ મનનાં દ્વાર નવા નવા વિચારોને ખાટે ખુલ્લાં રાખવાની તૈયારી ન હોય; જે કંઈ નવું જોયું તેની પાછળ પડવાની ઘેલછા હોય; સમાજમાં પ્રચલિત રીતિના ગાડરિયા પ્રવાદમાં ચાલવાની વૃત્તિ હોય; મોજો આદર્શવાદ હોય, પણ તે આદર્શો આચરણમાં ઉતારવા ખાટે જે પુરુષાર્થ જોઈએ તે ન હોય. “આત્માનુ અપરોક્ષ દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર કરે, અને તેના વડે કૃતાર્થ થયાના જ્ઞાનથી વર્તે તે સાચો બ્રાહ્મણ,” એમ કહ્યું છે.^{૧૦} અવિધ્યની જે માનવજાતિમાં દ્રેષ, હિંસા ને ધર્મોધતાનું નામ નહીં હોય તે માનવજાતિની જોયા પ્રકારની સેવા તે ઉદારતાથી, ને હિંમતભરે કરે; તેમ કરવામાં જે સ્વાર્પણમય પ્રેમ જોઈએ તે કેળવે; અને એવી સેવા કરીના જ્ઞાનમાંથી જે પ્રસન્નતા ને આનંદ મળે છે તે અનુભવે, એટલું જ નહીં પણ એ પ્રસન્નતા ને આનંદની મૂર્તિ બની રહે; એવી અપેક્ષા બ્રાહ્મણ પાસેથી રખાયેલી છે. બ્રાહ્મણો નીતિનો માર્ગ જતાવે છે. તેઓ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે ખરો, પણ બળાત્કારે તેનું આચરણ કરાવતા નથી. સમાજનો કારભાર ચલાવવાનું કામ તેમનું નથી. તેઓ સત્તાપ્રેમ તેમજ તાત્કાલિક જરૂરિયાતોનું દબાણ બંનેથી અળગા રહે છે. ધોરો કહે છે કે રાજાઓ-શિલ્પસૂત્ર પણ હોવા જોઈએ. તેણે ગુફાનું રૂપક આપ્યું છે, તેમાં કહ્યું છે કે જે યાની પુરુષ ગુફાના અંધકારમાંથી નાસીને બહારના પ્રકાશમાં જતો રહ્યો હોય તેણે, એ પ્રકાશમાં ન રહેતાં;

૧૦૪. ય: કથિદાત્માનમપરોક્ષીકૃત્ય કૃતાર્થતયા વર્તતે. છ એવ
બ્રાહ્મણ: । વસ્તુચિદ્વોપનિપત્ત.

બીજાઓને શિક્ષણ આપવા માટે ગુફમાં પાછા જવું જોઈએ. "એને અન્યાય બહે થાય, છતાં અમે એને પાછા જવાની ફરજ પાડીશું જ." હિંદુ તત્ત્વજ્ઞો માને છે કે જેમને ડગલે ડગલે સત્તા વાપરવી પડતી હોય, ને જેઓ એવા કામમાં રોકાયેલા ને ઊંડા ખૂંપી ગયેલા હોય, તેઓ સાવ તટસ્થ કે રાગદ્વેષથી મુક્ત હોઈ ન શકે. રાજ્યકર્તાનું કામ રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાનું, અને વિચારકોનું કામ તત્ત્વચિંતન કરવાનું, રહેશે. સમાજની આગેવાની આધિજ્ઞાઓના હાથમાં ન સોંપી દેવી હોય, તો આપણે તત્ત્વચિંતક ઋષિમુનિઓને સમાજમાં અગ્રપદ આપવું જોઈએ. દરેક સમાજમાં એક વર્ગ એવો હોવો જોઈએ જેને આર્થિક સુખસગવડની ચિંતા ભોગવવાની ન હોય, હરીદાષ્ટમાં ઊતરવાનું ન હોય, અને સમાજ પ્રત્યે કોઈ જાતની જવાબદારી ન હોય. સ્વતંત્રતા એ ઉચ્ચતર જીવનનું આવશ્યક અંગ છે; અને માણસોને ધોઈપરોણા કરીને કે કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવીને કંઈ સર્વોચ્ચ તત્ત્વોની શોધ કે તેનો સાક્ષાત્કાર ન કરાવી શકાય, એ કામ તો અંતરના હિસાબ અને હિમજાથી જ થતી શકે.

જે માણસો સત્યપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોય તેમણે આસપાસના વાતાવરણથી અલિપ્ત ને અનાસક્ત રહેવું આવશ્યક હોય છે. અખૂટ ધીરજ, સર્વ પ્રકારના ક્ષુલ્લક ને દુશ્મ બોગવિલાસ માટેનો તિરસ્કાર, દંબના જરા પણ અંશ વિનાની નમ્રતા, અમર આશા, અને અડગ નિર્ભયતા એ સત્યના ઉપાસકનાં લક્ષણ છે.^{૧૧} એમનું જે નિયત કર્મ છે તેને માટે આ ગુણો તેમને લાયક બનાવે છે ખરા; પણ સાથે જીવનના વહેવારમાં સફળતા મેળવવાને નાણાયક બનાવે છે. સમાજ પાસેથી તેમને આજીવિકા મેળવવાનો જે હક છે

૧૧૪. યોગસ્તપો દમો દાન સત્યં શૌચં દયા ધૃતમ્ ।

વિદ્યા વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યમેતદ્ બ્રાહ્મણલ્લજ્ઞમ્ ॥ વસિષ્ઠ

(યાગ, તપ, દમ, દાન, સત્ય, શૌચ, દયા, અભ્યાસ, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, અને આસ્તિકતા એ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ છે.)

તેની જો પૂરતી રક્ષા કરવામાં ન આવે તો તેઓ એકલા અદુક્ષી પડી જાય, ને કદાચ તેમને જૂએ ખરવા વારો પણ આવે, જે વસ્તુઓ પ્રત્યે તેમને તિરસ્કાર હોય તેની સાથે માડવાળ કરતાં તેમનું આત્મ-બળ જ તેમને રોકશે. નિઃસ્વાર્થ સત્યશોધકોનો એક નોખો વર્ગ હોય, સમાજ તેનો નિર્વાહ ચલાવતો હોય, સમાજ પર તેનો પ્રભાવ પડતો હોય, અને સત્તા ભોગવવાની જૂરી લાલચ એ વર્ગને રપશી શકતી ન હોય, તો જ સમાજ સ્થિર રહે ને વિકાસ પામી શકે. જોડા જીતરીને જોઈએ તો, માનવ સંસ્કૃતિની ઈમારત તત્ત્વદર્શનના પાયા પર જ રચાયેલી દેખાય છે.

એ સાદા, ને ઓછા સંગઠન ને જંગલવાળા જમાનામાં પણ જો નોખો બ્રાહ્મણવર્ગ આવસ્યક ગણાતો, તો આજે તો એની જરૂર ઘણી વધારે છે; કેમકે આજે રાષ્ટ્રીય હિતને જ શુદ્ધ સત્ય માની લેવાની વૃત્તિ ચોખ્ખે રેલાયેલી છે. આપણા યુદ્ધિમાન સોફા, વિરલ અપવાદો બાદ કરતાં, આજે રાજકીય શાસકવર્ગના કલ્લાગરા ચાકર બની ગયા છે. નેપોલિયનને એની સેનાને મોખરે ઘોડા પર બેઠેલો જોઈને હેગલે કહેલું. “એ વિશ્વાત્માને અશ્વારૂઢ થયેલો જોયો.” તત્ત્વચિન્તકો બ્યારે કામ, વર્ગ કે રાષ્ટ્રના રાગદ્રેવને પોષવા સારુ બજારમાં જીતરી આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકે છે. તેઓ પોતાના આત્માને રાજ્યપ્રકરણી માનસરૂપી દિવાલોમાં પુરાવા દે, અને સમાજની આગળ સમગ્ર માનવજાતિ ને માનવ સંસ્કૃતિનો ચિતાર ખડો કરવામાં ચૂકે, તો સમાજનું આખું મંડાણ હાલી જાય. સમાજને આત્મજ્ઞાન આપવાનું કામ જેમના હાથમાં છે તેમણે, મનની પ્રામાણિકતાને એક પવિત્ર સંપત્તિ માની, આત્મજય કરી પોતાના રાજ બનવું ધટે છે; અને “જગતનાં સર્વ નગરો, સર્વ રાજ્યો, સર્વ સામ્રાજ્યો નશ્વર છે, અને અનશ્વર તો એકલો મનુષ્યનો આત્મા જ છે,” એ સત્ય હિમ્મત સ્વરે પોકારવું ધટે છે. યુસીડીડીસે - એવા જગતનો ચિતાર કર્યોજો જેમાં આથો-સર્નાઈ હતી નાખૂદ મર્ધ

ગઈ હોય. પોલીસિયસે એવું શબ્દચિત્ર આપેલું જેમાં કાર્યજનો રોમન વિજેતા અગ્નિની જ્વાળાઓમાં ળળી રહેલા એ નગરને નિહાળી ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો; અને તેણે કહેલું: “રોમને પણ એના વિનાશની ધડી જોવી પડશે.”

અત્યારે તો બ્રાહ્મણોને કદાચ મક્કતનું ખાનારા કક્ષીને નિંદવામાં આવશે. શાળાકોક્ષેત્રે, સંગ્રહાલયો ને ચિત્રસંગ્રહોને ઉત્તેજન આપવાનું જેમ રાજ્યનું કામ છે, તેમ તેણે એક કુરસદ ભોગવનારા વર્ગને પણ નમાવવો જોઈએ. આજની દુનિયામાં તો જેમને વારસામાં ધન મળ્યું હોય તેમને જ કુરસદ મળે છે. પણ શ્રીમંત માઆપની સંતતિમાં અસાધારણ સુધ્ધિ ને સમજશક્તિ હોય છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. મીનમાં આ વર્ગને માટે દરીકાઈવાળી પરીક્ષાઓ લાઇને પસંદગી કરવામાં આવતી. પણ આ વર્ગને માટે જે ખાસ તાલીમ જોઈએ તે છોકરાઓ પરીક્ષા આપવા લાયક ઉમરના થાય ત્યાં લગી મુક્તતવી ન રાખી શકાય. એ તાલીમ ઠીકઠીક વહેલી શરૂ કરવી હોય તો એને માટે આપણે છોકરાઓને જન્મ પછી થોડા વખતની અંદર જ પસંદ કરવા જોઈએ. એ પસંદગી ચિહ્નોના નાખીને કરી શકાય શું? હિંદુઓએ એમ માની લીધેલું કે જે કુટુંબમાં કુરસદવાળા વર્ગના જેવા સંસ્કારો પરાપૂર્વથી આપ્યા આવતા હોય તે કુટુંબમાં જન્મ લેનાર છોકરાઓને આ કામ માટે પસંદ કરવાથી કદાચ આ કોયડાનો સારામાં સારો ઉકેલ મળી રહે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર રચવું, સમાજની નવરચના માટે યોજનાઓ ધડવી, અને જગતને જીવનના સર્વોચ્ચ આદર્શોનો સ્વીકાર કરવાને સમજવવું, એ બ્રાહ્મણનું કામ છે; જ્યારે ક્ષત્રિયનું કામ એ આદર્શો સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો યોજવાનું છે. રામાયણ મહાભારત આદિ ગ્રાંથીન મહાકાવ્યોમાં જ નહીં, પણ રાજપૂત શરાતનના મધ્યયુગીન ઇતિહાસમાં પણ આપણે એવા ક્ષત્રિય રાજાઓ જોઈએ છીએ જેઓ વીરત્વની મૂર્તિ હતા, જેમની કીર્તિ આકાશના તારા સં

પહોંચી હતી, જેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય ડરાવી શકતો નહોતો, જેમને કોઈ મુસીબત હંફાવી શકતી નહોતી, ને જેમને યુદ્ધમાં પાછી પાતી કરવામાં રહેલી નામોશીના કરતાં તો મરવું સારું લાગતું. કોઈ પણ જાતનાં જોખમ કે મુશ્કેલીથી ન ડરે એવો વીરતાભર્યો નિધોર, કંઈ પણ હીણું કે અધમ કામ કદી ન કરે એવું આત્માનું આર્યત્વ, તથા અન્યાય ને જીલમનો અડગ ને અણનમ પ્રતિકાર, એ ગુણો તે ક્ષત્રિયનાં લક્ષણ છે.^{૧૨} સત્તાના ઉપાસકો, પશુખળ વાપરનાર માણસો, ને સ્વાર્થી જાલિમો એ આ વર્ણની વિકૃતિનાં નમૂના છે. મનુષ્યસ્વભાવની પૂર્ણતા માટે બ્રાહ્મણના જેટલા જ ક્ષત્રિયના ગુણ પણ જરૂરના છે.

રાજ્યપ્રકરણ એ કંઈ જીવનની એક પ્રવૃત્તિ નથી. રાજ્યની હસ્તી એટલા માટે છે કે એના પ્રજાજનો સારી ને સુખી જિંદગી ગાળી શકે. રાજ્ય પોતાના વર્તનની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય ન કરી શકે. સમાજમાં પુણ્ય શસ્ત્રખળને આધારે ટકે છે એ ખરું, પણ 'ધર્મ' ખળવાનની છત્રા પર આધાર રાખે છે,^{૧૩} એમ કહેવું ખરાબ નથી. રાજ્ય નીતિધર્મના નિયમોથી પર નથી. રાજ્યની હસ્તી ખસસ વ્યક્તિના હિતને અર્થે જ છે; અને તેથી વ્યક્તિનું ખલિહાન માગવાનો રાજ્યને કશો અધિકાર નથી. માત્ર પોતાનું કામ નિર્વિધ્ને

૧૨. શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દક્ષિણં યુદ્ધે વાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરમાનસ્ય ક્ષાત્રં કર્મ સ્વમાવજમ્ ॥ ગીતા ૧૮:૪૩.

(શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં પાછા ન હોવું, દાન, રાજ્ય-કર્તાપણું એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે.)

શૌર્યં વીર્યં ધૃતિસ્તેજસ્ત્યાગ આત્મજયઃ ક્ષમા ।

મદ્ધાન્યતા પ્રસાદશ્ચ રક્ષા ક્ષત્રલક્ષણમ્ ॥ માગવત ૭; ૧૧; ૨૨.

(શૌર્ય, વીર્ય, ધૃતિ, તેજ, ત્યાગ, આત્મજય, ક્ષમા, વેદાભ્યાસ, પ્રસન્નતા, અને પ્રભાવી રક્ષા, એ ક્ષત્રિયનાં લક્ષણ છે.)

૧૩*. વશે યલ્લવતાં ધર્મઃ । મહાભારત-શાન્તિપર્વ ૧૩૪; ૮.

ચાહે એને માટે જે પરિસ્થિતિ ને વાતાવરણ જોઈએ તે માગવાનો પૂરો અધિકાર તેને છે ખરો. આજે આપણે રાજ્યને ઇશ્વરરૂપે પૂજતું જોઈએ છીએ. ધર્માધર્મનો, કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર રાજ્યનો છે; રાજ્યની ઇચ્છા તુલ્ય કરવાને ગમે તેવો યુદ્ધ કરેલે વાજબી ગણાય; નીતિનિયમ તો કેવળ વ્યક્તિઓને જ માટે છે; એ જાતના વિચારો ફેલાયેલા જોઈએ છીએ. પણ એ વસ્તુઓ હિંદુ ધર્મના વિચારથી છેક જ ભલટી છે. રામ લક્ષ્મણને કહે છે: "હું સત્યને કાળે શસ્ત્ર ધારણ કરું છું. સાગરરૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરનારી આ પૃથ્વી મારે માટે દુર્લભ નથી. પણ હું તો અધર્મ વડે ઇલાસન પણ મેળવવા ઇચ્છતો નથી." ૧૪ રાજ્ય જોડેલે અંશે વ્યક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ સાધવામાં સદાયક અને રક્ષક હોય તેટલે અંશે જ તેની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય અને સાર્થક ગણાય. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ને તેનું સુખ એ ધ્યેય છે; અને સર્વ પ્રકારનાં સરકારી તંત્ર એ તો એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિને માટે અનુકૂળ સાધન માત્ર છે.

જે ઠંઠ આજે હસ્તીમાં છે તે સાચું ને વાજબી છે, અને પ્રશિયન ઢળતું લશ્કરી રાજ્ય એ પૃથ્વી પર પ્રખટ. યતું પરમાત્માનું સર્વોત્તમ રૂપ છે, એવો સિદ્ધાન્ત હેમચંદ્રે ચલાવ્યો છે. વ્યવહારમાં એનો અર્થ એ થયો કે નીતિધર્મની કશી સત્તા છે જ નહીં. જે ઠંઠ હસ્તીમાં છે તે બધું સારું છે એમ તે બ્રમથી માની લે છે; અને સજળ નિર્જાળનો બેદ તે જ સાચાખોટાનો બેદ છે એમ પોતાના મનને તથા લોકોને સમજાવે છે. એ મત પ્રમાણે, ન્યાય નહીં પણ પશુખળ યા શસ્ત્રખળ એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે; અને ન્યાય એ પણ ચડિયાતા પશુખળનું જ બીજું નામ છે. એટલે ઠાંઠ પણ સરકારની

૧૪૪. ....સત્યેનાયુધમાલમે ।

નેયં મમ મહી સૌમ્ય દુર્લભા સામર્થ્ય ।

ન હીચ્છેયમધર્મેણ શાસ્ત્રવમપિ લક્ષમણ ॥

રાનાયન-સયોધ્યાકાંડ ૧૭; ૬-૭.

પાસે કશી નૈતિક સત્તા તો રહી જ નહીં; અને વર્ગો ને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના કલહોનો નિકાલ રાષ્ટ્રગણથી જ લાવી શકાય. રાષ્ટ્રમંથ એ પણ અસુક રાષ્ટ્રોની સત્તા જાળવી રાખવાનું એક સાધન છે; એ શસ્ત્રયુદ્ધને શમાવી તેનું સ્થાન લેનાર વસ્તુ નથી, પણ ક્યારેક જોઈએ પોકારવી હોય તો તેને માટે એક સારા ઓદારૂપ છે; એવી આશંકા ધણાનાં મનમાં છે. રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ ગયો છે એનું કારણ એ નથી કે તેની પાસે રાષ્ટ્રગણ નહોતું; તેનું કારણ તો એ છે કે તેની પાસે કશી નૈતિક સત્તા નહોતી. રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેના સંમન્ધમાં ખરા જિગરથી શોધશાસનના સિદ્ધાંતોનો અમલ થાય, અને એ ધોરણે જગતની પુનર્વટના થાય, તો જ રાષ્ટ્રમંથને જરૂરનોગી નૈતિક સત્તા મળી રહે. આપણી સંસ્કૃતિના આર્થિક ને રાજકીય તન્ત્રમાં શોધશાસન દાખલ કરવું, મનુષ્યમાનને જેમાં સંસ્કારો મેળવવાની તક આપના કરતાં ધણી વધારે મળે, અને જેમાં બાહ્યવારો આજના કરતાં ધણો વધારે હોય, એવું વિશ્વકુટુંબ સ્થાપવા માટે મહેનત કરવી, એ મહાકાર્ય કંવાનું આપણી પેઢીની સામે પડેલું છે.

શાન્તિ ટકાવી રાખવા ને કાયદાનો અમલ કરાવવા સારું પદ્ધતિ કે રાષ્ટ્રગણનો ઉપયોગ કરવાની, ને તેમ કરતાં માણસનો છવ્વે હોવા પડે તો તેની પણ, છૂટ દિંદુ સમાજબંધવરચાએ આપેલી છે. જે સમાજ મંપૂર્ણતાની દશાએ પહોંચ્યો હોય, એટલે કે જેમાં સત્યયુગ પ્રવર્તતો હોય, તેમાં તો દરેક જણ સ્વાભાવિક રીતે નિઃસ્વાર્થી ને પ્રેમાળ હોય. એટલે એવા સમાજમાં સરકારની કે રાષ્ટ્રગણની જરૂર ન રહે. પણ એવી મંપૂર્ણતાની સ્થિતિ સાચી મામૂલી માણસોને માટે દેહાવ અનુકૂળ ન હોય. અત્યારે જે અપૂર્ણતાની સ્થિતિ વર્તે છે તેમાં તો રાજ્યને જરૂરી કે અટિયલ માણસોની સામે પદ્ધતિનો પ્રયોગ કર્યા વિના છૂટકો નહીં થાય. છતાં પદ્ધતિ યા રાષ્ટ્રગણની જરૂર પડે એ અપૂર્ણતાની નિશાની તો છે જ. મહાભારત કહે છે કે જે કામમાં દિંમ્મા કે જગજગરીની મંથ હોય તે ક્ષમ,

સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ, તેટલે અંશે અધર્મરૂપ જ ગણાય. ૧૫ દુષ્કર્મ કરનારને રોકવામાં પશુબળનો પ્રયોગ કરવો વાજબી ગણાય એમ કદાચ આપણને લાગે. પણ એ જરૂરી દેખાતી હિંસા કરવાથી જે ગેરલાભ થાય છે. હિંસા કરનારને ગેરવાજબી કામ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની લાલચ થઈ આવે છે; ને જે માણસોની સામે હિંસા થાય છે તેમના મનમાં રોષ અને વેરભાવ જાગે છે. પાપી મહત્વાકાંક્ષા, ગર્વ, વિપયવાસના, અને લોભ એ દોષો જ્યાં લગી મનુષ્ય સ્વભાવમાં જન્મતા પછી છે ત્યાં લગી રાજકાળમાં હિંસા કે બળ-જબરીની જરૂરિયાતને આપણે ટાળી શકવાના નથી, એ વાત સાચી. પણ હિંસાના દુરુપયોગની સામે સાવચેતી રાખવી જોઈએ; અને હિંસા કરતાં જીવો એવો પ્રેમધર્મ પણ જન્મતમાં છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. નર્યો ન્યાય કુકર્મના પદલામાં સજ્જ કરાવે છે; પણ પ્રેમધર્મ એવા ન્યાયથી સન્તોષ ન પામતાં આગળ જાય છે. એટલું જ નહીં પણ ન્યાયના નિયમો ને કાયદાઓની કસોટી પણ આ પ્રેમધર્મના ગળથી જ થવી ધટે છે. આદ્યજ્ઞનો અહિંસાધર્મ એ સર્વોત્તમ આદર્શ રિચિતિ છે; કેમકે સાધ્ય નેટલું અમત્યનું છે તેટલાં જ એને માટે યોગ્યતાં સાધન પણ અમત્યનાં છે. ૧૬ પણ આ અપૂર્ણ જન્મતમાં અહિંસાવાદીઓ પોતાની શ્રદ્ધાને આચરણમાં ઉતારી શકે છે એનું કારણ એ જ છે કે તેઓ જે સિદ્ધાન્તોનો અસ્વીકાર કરે છે તે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તન

૧૫*. હિંસ્યા સંયુતં ધર્મમધર્મ ચ વિદુર્યુધાઃ । મહાભારત

અરોહ ૧૩મા સિંહાલેખમાં કહે છે: “મારા પુત્રો ને પૌત્રો એમ ન માને કે નવો દેશ જીતવો એ તેમનું કર્તવ્ય છે.....તેમણે ધીરજ ને સૌમ્યતામાં જ આનન્દ માનવો જોઈએ, અને ધર્મ વડે મજેલા વિજયને જ સાચો વિજય માનવો જોઈએ.”

૧૬*. અહિંસાં સર્વમૂતેષુ ધર્મ જ્યાયસ્તરં વિદુઃ ।

તસ્યાથ વ્રાદાળો મૂલં..... ।

યદ્યુદ્ધેન લભ્યેત તત્તે વહુમતં ભવેત ॥ મહાભારત

કરીને બીજા લોકો તેમનું રક્ષણ કરે છે ને તેમને સુરક્ષિત દશામાં રાખે છે.

પણ હિંસા કે બળબળાવવાના પ્રયોગને કેટલીક મર્યાદાઓ છે. જે પ્રસંગોમાં હિંસા સિવાય બીજો રસ્તો જ ન હોય, અને ધર્મ-ચરણને માટે અધિક અનુકૂળ વાતાવરણ પેદા કરવા માટે જ તેનો ઉપયોગ થવાનો હોય, તે પ્રસંગોમાં જ હિંસા કરવાની છૂટ રાખી છે. સમાજમાં અંધાધૂંધી ઉપજાવે એવી પ્રવૃત્તિઓ માટે હિંસાનો પ્રયોગ નિષિદ્ધ મનાયો છે. વળી હિંસા કર્યા વિના છૂટકો ન થાય ત્યારે પણ એનો પ્રયોગ ધર્મશુદ્ધિપૂર્વક કરવો જોઈએ. હિંસાનો પ્રયોગ ધર્મની સ્થાપના માટે કે ધર્મચરણને અનુકૂળ સંજોગો પેદા કરવા માટે કરવાનો હોય એટલા જ કારણસર કંઈ તે ધર્મ નથી બની જતો.^{૧૭} તે પ્રયોગ કરતાં ધર્મે હરાવેલી મર્યાદા પણ પળાવી જોઈએ.^{૧૮} હિંસા યા પશુબળનો પ્રયોગ કયા સંજોગોમાં વિહિત

ब्राह्मणो दारुणो नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

મહાભારત-અનુશાસનપર્વ ૩; ૧૨.

(ભૂતભાવને વિષે અહિંસા રાખવી એને મોટો ધર્મ માનેલો છે. બ્રાહ્મણ એ અહિંસાનું મૂળ છે... જે વસ્તુ યુદ્ધ વિના મળે તેને પ્રથમ ગણવી...બ્રાહ્મણ દારુણ હોતો નથી. સર્વની પ્રત્યે મૈત્રી રાખે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.)

૧૭. યુદ્ધમાં પણ ધર્મની મર્યાદા પાળવાને લગતા નિયમો છે, તે રાત્રિએ પાળવા જોઈએ. પોતાની ધારણા પાર પાડવા સારુ રાત્રીય શસ્ત્રો વાપરવામાં આવે છે ખરાં, પણ રાત્રિએએ વેર કે બદલો લેવાની વૃત્તિ તેમાં બળવા ન દેવી જોઈએ. કોટિલયના મત અનુસાર રાત્રિની રક્ષા એ રાત્રિનો પરમ ધર્મ છે, ને જે વર્તનથી રાત્રિ બચે તે વર્તન યોગ્ય ગણાય.

૧૮. ધર્મયુદ્ધ — એટલે કે યુદ્ધની મર્યાદાઓ સાચવીને કરેલા યુદ્ધ — વિષે કેટકેટલા ભાર દીધો છે. દાખલા તરીકે:

॥ कृत्रयुर्वेदन्याद् युयमानो रणे रिपून् ।

न कर्णमिर्नापि दिग्धैर्मિज्जिततेजैः ॥

ગણાય એનો નિર્ણય હિંસા કરનારાઓ ન કરી શકે. ક્ષત્રિયો કેવળ ધર્મના એટલે કે કાયદાના રક્ષક અને સેવક તરીકે જ રાજ્ય કરે છે. સમાજનો કારભાર ચલાવવાની જે સત્તા તેમને છે તે તેઓ ધર્મના નિયમોને અનુસરે ત્યાં સુધી જ ટકી શકે. ૧૯ ધર્મ અથવા કાયદાના

ન વ હન્યાત્થલાઠ્ઠં ન ક્લીવં ન કૃતાંજલિમ્ ।

ન મુષ્કેયં નાસીનં ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥

ન મુસં ન વિસગ્રાહં ન મનં ન નિરાયુધમ્ ।

નયુધ્યમાને પદ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥

નાયુધ્યસનપ્રાપ્તં નાર્ત નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન મીતં ન પરાયુક્તં ચતાં ધમમનુસ્સરન્ ॥

મનુસ્મૃતિ ૭; ૧૦-૧૩.

(રજુમાં શત્રુઓની સાથે લડનારે કુદ આયુરો વડે ન લડવું; વાંકી છમવાળાં, ઝેર લગાડેલાં, કે સળગાવેલાં રૂખોવાળાં ખાણુ વડે ન લડવું. ૧૫ ઊડીને જમીન પર ડોબેલાની સાથે, નપુંસકની સાથે, દાય નેડીને આવેલા, છૂટા વાળવાળા, ખેડેલા, ‘તમારો હું’ એમ કહેનારા, સૂતેલા, બખર ઉતારીને જોએલા, નાખા, આયુધ વિનાના, લડાઈમાં ન ડોતરેલા, નેવા ડોભા રહેલા, ખીલ કોઈ સાથે લડતા, બાંગી ખેડેલા આયુધ-વાળા, રોગી, ધણા ધવાયેલા, ડરેલા, પાછી પાની કરીને ભાગતા માણસની સાથે, સત્તજનોના ધર્મને યાદ કરીને, લડવું નહીં.)

૫૫૦ બુદ્ધો વૃદ્ધહારીતસ્મૃતિ ૭; ૨૨૪-૨૨૭; તથા દાન્તિપર્વ ૧૫; ૧૧-૨૦. ૧૬; ૨૪. ૧૮; ૭૦.

૧૧. હન્દ્રિયાણાં જયે યોગ સનાતિષ્ઠેદિવાનિશમ્ ।

જિનેન્દ્રિયો હિ દામોતિ વરો સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥

દારીરકર્ષણપ્રાગ્નાઃ શીયન્તે પ્રાણિનાં યથા ।

તથા રાદામપિ પ્રાગ્નાઃ શીયન્તે રાષ્ટ્રકર્ષણાત્ ॥

મનુસ્મૃતિ ૭; ૪૪, ૧૧૨.

(રાત્રીએ દિવસરાત્ર હન્દ્રિયોને યતનથી પ્રયત્ન કરેલા જિતેન્દ્રિય, રાત્ર ન પ્રભને વશ રાખી શકે છે. એમ દારીરના ચોખ્ખા પ્રાણી

નિયમોમાં ફેરફાર કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત છે. અથવા કાપિઓના હાથમાં રાખેલો છે; તેને લીધે રાજકીય કે આર્થિક સત્તા — એટલે કે ક્ષત્રિયો યા વૈશ્યો — તેમાં દબાવ કરી શકતા નથી. કાપદાનો અમલ કરવો ને કરાવવો, ને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એટલું જ કામ રાજ-સત્તાને માટે રાખેલું છે. પ્રજાજનોને તેમની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રીતિઓ ને પ્રણાલિકાઓ અનુસાર પોતાનો કારભાર ચલાવવાની છૂટ હતી. તેમના પોતાના જીવનવ્યવહારમાં ખસેલ ન પડે ત્યાં લગી રાજ કોણ છે એ જાણવાની પરવા તેમને ન હતી. સમાજનું જીવન એકધારું ને અખંડિત આસ્થા કરે એટલું લોકોને તો ખસ હતું; પછી બહેને ગમે તે રાજ રાજ્ય કરતો હોય. પ્રજાના આવા માનસને લીધે દેશ ત્રણ લાખનારોનો શિકાર થઈ પડ્યો છે. રાજ પ્રજાની પાસે નીતિનિયમોનું પાલન કરાવે તો જ તેની નામના થાય. એના પુરાવા રૂપે ઉપનિષદકાળના એક રાજાએ કહેલું: “મારા મુલકમાં કોઈ જોર નથી, કંજાસ નથી, દારૂડિયો નથી. કોઈ અગ્નિહોત્ર વિનાનો નથી, કોઈ અમિદાન નથી, ને કોઈ સ્વેચ્છાચારી પુરુષ કે સ્ત્રી નથી.” ૨૦

પ્રાણુ ક્ષીણુ થાય છે, તેમ રાજાઓના પ્રાણુ પણ રાષ્ટ્રના રોપણુથી ક્ષીણુ થાય છે.)

આત્મા જ્ઞેયઃ સદા રાજા તતો જ્ઞેયાથ જ્ઞાનવઃ ।

મહાભારત-શાન્તિપર્વ ૬૮; ૪.

(રાજાએ હંમેશાં પહેલો આત્માને જાણવો, ને પછી શત્રુઓને જાણવા.)

૨૦*. ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદયો ન મદપો નાનાદિતામ્નિ-
વિદ્વાન્ સ્વૈરી સ્વૈરિણી કુતઃ । છાદોગ્યોપનિષત્ ૫; ૧૧; ૫.

[સરખાવો :

તદિમન્સુરવરે હૃદ્યા ધર્માત્માનો ધનુમુતાઃ ।

નરાસ્તુથા ધનૈઃ સ્વૈઃ સ્વૈસ્લુષ્પાઃ સત્યવાદિનઃ ॥

કામી યા ન કદયો વા નૃસંસઃ પુરુષઃ કચિત્ ।

પ્રાચીન કાળના સર્વ સમાજોમાં જનતું તેમ, ભારતવર્ષમાં પણ એકલા લડવૈયા ક્ષત્રિયો જ યુદ્ધમાં ભાગ લેતા. તેઓ લડવા જતા તે પછુ દેશાભિમાનથી પ્રેરાઈને નહીં પણ રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીને ખાતર. મોટા જાતિસમૂહો આંહોમાંહે લડતા ત્યારે પણ નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને આગે જ કંઈ હાનિ ભોગવવી પડતી. મેગેસ્થીનીસ લખે છે: " હિંદી લોકો એકબીજા સામે લડતા હોય ત્યારે જમીન ખેડનાર ખેડૂતોને હેરાન કરવાનો તેમનો રિવાજ નથી. પ્રજાનો એક ભાગ લડતો હોય, ને બીજો ભાગ પાસે જ શાંતિપૂર્વક હજારો વધવાનું, અથવા કાપણી, લણણી કે નીંદણ કરવાનું કામ કર્યા કરે છે. " જે કાળમાં નાનાં ધંધાદારી લશ્કરો ઠડકે નિયમોની અપોદર્ભા રહીને લડતાં તે કાળમાં, ધર્મયુદ્ધના આ સિદ્ધાન્તો ઠરાવવામાં આવ્યા હતા. આધુનિક યુદ્ધોમાં તો દેશની આખી વસ્તીઓ સંડોવાય છે, ને યુદ્ધના ત્રાસ અને સંહાર-માંથી કોઈ બચી શકતું નથી. આત્યારે તો લશ્કરો કુશળતાથી વિનાશ કરે ને સંહાર કરવામાં નાનાં મોટાં, સ્ત્રી પુરુષ, બાળક ધરડાં કોઈની

દ્રષ્ટુ શયમયોગ્યાયાં નાવિદ્વાન્ન ચ નાસ્તિકઃ ॥

ઇર્વે નરાધ નાર્યધ ધર્મશીલાઃ મુસયતાઃ ।

મુદિતાઃ ધીલવૃત્તાભ્યાં મહર્પય દ્વામલાઃ ॥

રામાયણ-ભયોગ્યાર્કાંઢ ૬; ૬-૯.

એ નગરમાં આનંદી, ધર્માત્મા, બહુશ્રુત માણસો રહેતા હતા. તેઓ પોતપોતાના ધનથી સતોષ માનતા; તથા લોકરહિત ને સત્યવાદી હતા. ક્યાંકે કામી કે કંનૂસ કે નકારો માણસ અથોઆમાં ભેવામાં આવતો નહોતો. કોઈ અવિદ્વાન કે નાસ્તિક પણ નહોતા. સહુ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, નિષ્પાપ મહર્ષિઓની પેઠે, ધર્મશીલ, સંયમી, અને શીલ તથા ચારિત્રને લીધે હર્ષ અનુભવનારાં હતાં.

ન વાત્સ્ય વિપયે ક્રુષા રોગેણ દિમાતપાભ્યાં વાવસીદેદમાવાદ ઘુદિપૂર્વ ઘા કલિત । આપસ્તવર્ધ્મસૂત્ર ૨; ૧૦; ૨૫; ૧૧.

એવા સભના મુલકમાં કોઈ પણ માણસ, તંબીને લીધે કે ભણી બુદ્ધિને, ભૂખ, રોગ કે ટાલતડકાથી પીડાતો નથી. ૩

વચ્ચે બેઠાવા ન રાખે, એ જરૂરનું ગણાય છે. સાવ નિર્દોષ ને નિરપરાધી એવાં કરોડો માનવીઓના જીવ લેવાની, તેમનાં અંગ કાપવાની, તેમને બૂંચે મારવાની ને પાવમાલ કરવાની તેમને છૂટ છે. કરોડો સ્ત્રી પુરુષ બાળકોનો સામટો સંહાર થાય એથી આખા માનવ સમાજની પાવમાલી ચવાની. એથી સમાજના હિતની રક્ષા થશે એવી દલીલ ઠાંઠ પછી રીતે કરી શકાય એમ નથી. જેઓ મનુષ્યમાત્રને 'એકપિતાપરિવાર' માને છે તેમને માટે તો આધુનિક યુદ્ધો પ્રત્યે એક જ પ્રકારનું વલણ રાખવું શક્ય છે, ને તે સંપૂર્ણ આહસા ધારણ કરવાનું — એમ જેઓ માને છે તેમના પક્ષમાં ધણું ટકી શકાય એમ છે. છતાં આપણે ઠંઠ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં નથી રહેતા; વિશ્વ ઉત્તરોત્તર સુધરતું જાય છે એટલું જ બહુ બહુ તો ટકી શકાય.

ત્રીજો વર્ણુ વૈશ્યોનો. ધન સંધરવા ને ભોજવવાની, દેવાની ને લેવાની, જે વૃત્તિ માણસના જીવનમાં છે તે આ વર્ણુમાં પ્રધાનપણે દેખાય છે. કાર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, આ વૃત્તિવાળા માણસો વેપાર ઉદ્યોગના વ્યવસાય કરે છે; અને તેઓ જગતની દરેક વસ્તુને તેની ઉપયોગિતાના મજાથી માપે છે ને વહેવારમાં રમ્યાપરમ્યા રહે છે. કુદરતની સાધનસામગ્રીનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરી લેવાનો આ વર્ગનો નિશ્ચય હોય છે ખરો; છતાં તેનામાં સાથેસાથે દયાભાવ અને વ્યવ-રિયત પરોપકાર પણ હોય છે. જે ધંધાઓમાં ધનના ઢગલા વાળવાની લાલચ ખરેખરી ભારે છે એવા ધંધામાં આ વર્ણુના લોકો રોકાયેલા હોય છે ખરા; છતાં તેઓ દયાભાવ ડેળવે અને પડોશી-ઓની સેવા કરે એવી અપેક્ષા તેમની પાસેથી રખાય છે. તેઓ ધનને ખાતર જ ધન મેળવવાની લાલસા રાખે તો નિંદાપાત્ર બને છે. ૨૧

૨૧*. સરખાવો :

દ્વેષ્યો મવત્યર્થપતો દિ સ્ત્રોકે । રામાયણ—અયોધ્યાકાંડ, ૨૧; ૫૮.
વળે આપણે ભોજનિલાસમાં ફળી જઈએ તોપણ નિર્મળ નીવડીએ-
શમારમતા સદ્યપિ ન પ્રગ્નસ્તા ।

નફા લઇને વેચી ન શકાતો હોય એટલા જ ખાતર એનો નાશ કરવો એ માનવજાતિ સામે અત્યાચાર છે.

મનુષ્યસ્વભાવની એકે ચોથી શ્રેણી શરીરશ્રમ અને સેવા વાટે પોતાનું હીર પ્રગટ કરે છે. શરીરશ્રમ એ માણસ માણસ વચ્ચેના સર્વ સંગ-ધોનો પાયો છે. પહેલા ત્રણ વર્ણો દ્વિજ એટલે બેવાર જન્મેલા કહેવાય છે; પણ આ ચોથો વર્ણ એકવાર જન્મેલો ને તેથી હલકો ગણાય છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે આ ચોથા વર્ણના લોકોની પ્રવૃત્તિઓ કુદરતી વૃત્તિઓની ત્રેરણાથી થાય છે ને તેની પાછળ જ્ઞાન, બળ કે પરસ્પર સેવાના આદર્શોના નિયમન કે અંકુશ નથી હોતાં. જ્ઞાતિય સત્યની શોધ કરે તે કેવળ એ શોધમાં રહેલા આનંદને ખાતર. દ્વિત્રિય લડવા નીકળે છે તે ટેકને ખાતર. કલાકાર અને ટારીગર કામ કરે છે તે પોતાની કલા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર. હલકામાં હલકા મજૂરને પણ શરીરશ્રમના ગૌરવનું કંઈક જ્ઞાન હોય છે. સમાજધર્મની સ્મૃતિએ આ સર્વનાં મનમાં તેમની સામાજિક ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન પેદા કર્યું હોય છે ખરું; પણ એક નીચલી શ્રેણીના વર્ગોને સામાન્યપણે સમાજવ્યવસ્થાની યોજનાની ને તેમાં પોતાને માટે રખાયેલા સ્થાનની જાણ નથી હોતી. તેઓ અજ્ઞ, વજ્ર ને આશ્રયની મૂલ્યહીન જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને ખાતર પોતાનાં કર્તવ્યો કરે છે; અને એ હાજતો મંત્રોપાધિ જાય એટલે પાછા આગમન ને એવી જાની જાય છે. ઉપરીઓના દુકમ ઉદાપવાની અને ચીધર્મ કામ યંત્રવત્ કયે જવાની ટેવ, એ આ વર્ગનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

આ ચારમાંના દરેક વર્ણમાં જે ગુણો પ્રાધાન્ય લેખે તે ગુણો એકબીજાના વિરોધી છે, અથવા એમાંનો એક ગુણ હોય ત્યાં બીજો ન જ હોઈ શકે, એમ માની લેવાનું નથી. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ માણસ નથી જેનામાં આ સર્વ આવશ્યક ગુણો જોડાવતા પ્રમાણમાં ન હોય. તેમાંનો જે ગુણ આગળપડતો હોય તે અનુસાર એ માણસને દ્વિત્રિય કે ત્રિત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર વર્ણનો ગણવામાં આવે છે.

એમાંનો એકે ગુણ સંપૂર્ણ ન ગણી શકાય, ને તેને બીજા ગુણોની પૂર્તિ વિના ન જ આવે. બ્રાહ્મણમાં જો નૈતિક હિંમત અને શરાતન ન હોય, સર્વોચ્ચ સત્યને અમલમાં ઉતારતી વેળા વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અને સમાજના જુદા જુદા વર્ગોની જરૂરિયાતો અનુસાર તેમાં બાંધઝોડ કરી લેવા જોઈએ વહેવાર કહાય ન હોય, માનવજાતિની સેવા કરવાની વૃત્તિ ન હોય, તો તેનાથી અગાધિતપણે સત્યની આરાધના ન કરી શકાય. કર્મપરાયણ ક્ષત્રિય જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિમાં પડેલો નથી હોતો એ ખરું; છતાં સમાજને કષ્ટ દિશામાં લક્ષ જવાનો છે, તેના આદર્શો શા છે, ને એ આદર્શોની સિદ્ધિ માટે તેણે કેવી યોજનાઓને રાજસત્તાની મજૂરી આપવી, તેનું જ્ઞાન તેને પણ હોય છે. તે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ સમાજની સેવાને અર્થે કરે છે. વહેવારકુશળતાવાળા વૈશ્યને પોતાની આવડત અને સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજને અર્થે કરવાનું કહેવામાં આવે છે. સમાજનું હિત શામાં રહેલું છે એની સામાન્ય કલ્પના તેને હોય છે; કુદરતી સાધનસંપત્તિનો સદુપયોગ કરી લેવા માટે જે હિંમત અને સાહસ જોઈએ તે તેનામાં હોય છે, અને જોઈએ રીતે બની શકે તે બધી રીતે સમાજની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ને તેની સુખસગવડો વધારવાને તે આગ્રહ હોય છે. શ્રમજીવી શૂદ્ર પણ વગરસમજ્યે મહેનત કરનાર વૈતરો નથી હોતો. તે સમાજવ્યવસ્થાનું એક અંગ હોય, જ્ઞાન, એકનિષ્ઠા ને કુશળતાપૂર્વક પોતાની ખાસ ફરજ અદા કરે છે; ને એ દ્વારા સમાજની સેવા કરવા મથે છે. ચતુર્વિધ ગુણસમુચ્ચય સમાજના દરેક માણસમાં હોય છે; અને જોઈએ બીજા એનો સફળ વિકાસ થાય તેટલે અર્થે તે માણસ ઓછોવત્તો કુશળ ગણાય છે. સત્યની શોધ કરવી, આંતર તથા બાહ્ય બંને સામેની લડાઈ ચલાવવી, જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જોઈ તે અનુસાર સત્યના અમલમાં બાંધઝોડ કરવી, અને સમાજની સેવા કરવી, એ બધા ગુણો જેનામાં ઓછેવત્તે અર્થે એક સાથે મોજૂદ ન હોય એવું કોઈ પણ માણસ માનવ સમાજમાં હોતું

નથી. દરેક જણ પોતપોતાની વૃત્તિ અને શક્તિ અનુસાર ઋષિ, વીર, કારીગર કે સેવક બનવાની નેમ રાખે છે. પણ સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એવી છે કે અમુક માણસો અમુક વિષયમાં ઊંડા ઊતરે ને તેમાં નિષ્ણાત બને એ અમુક હદ સુધી જરૂરનું છે. દરેક માણસથી એક જ જિંદગીમાં જુદા જુદા વિષયમાં પારંગત બની શકાય નહીં. સામાન્યપણે એક વિષયમાં નૈપુણ્ય કે પૂર્ણતા મેળવવું હોય તો બીજા કોઈ વિષય તરફ દુર્લક્ષ કરવું જ પડે. ગ્રીક ટાગનું દેવળ અને ગ્રીક ટાગનું ગિરમધર બંનેને એક જ સ્થાન પર ઊભાં કરી શકાય નહીં; જોકે સુંદર તો બંને છે. ડિક્સન નામનો લેખક કહે છે: "માણસ ગૃહસ્થ અને સંસારીને શોભે એવા શુભોની સાથેસાથે જ સંન્યાસીના શુભો પણ કેળવી શકે એ શક્ય નથી. તમે પરિવ્રાજક થવાનું પસંદ કરો તો સાથે મુત્સદ્દી પણ ન થઈ શકો." માણસ માણસ વચ્ચેનો ગ્રેમ કેવો હોય એની અરણ્યવાસી સાધુને ખગર નથી હોતી. સમાજસેવક પોતાની શક્તિને જ્ઞાનવૃદ્ધિના કામમાં વાપરી શકે તો નથી. પણ આપણે શરૂઆત બસે કોઈ પણ જગાએથી કરીએ, તોપણ પૂર્ણતાના પરમ પદ લગી પહોંચવાની છૂટ આપણને રહે જ છે. અને દરેક માણસ પોતપોતાના કર્મમાં મંડ્યો રહીને સંસિદ્ધિ એટલે કે મોક્ષ પામે છે. ૨૪ સર્વ વર્ણના માણસો સ્વધર્મનું પાલન કરે તો પરમ અને અપરિમિત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે." ૨૪

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રકારના કામમાં માણસને મોક્ષ સુખી પહોંચાડવાની શક્તિ છે ખરી; છતાં વ્યક્તિના મંડકારોને વિદામ, અને મમાજમાં તેનું સ્થાન, એ બેની વચ્ચે અમુક મંડ્ય

૨૧*. સ્વે સ્વે ધર્મવ્યવિરતઃ સંચિદ્ધિ લભતે નરઃ । મીતા ૧૮; ૪૫.

૨૪*. સર્વવર્ણાનાં સ્વધર્મનિરૂપણે પરમપરિદિતં સુખમ્ । આપ્તસંદીપન-સૂત્ર ૩; ૧; ૨; ૩.

રહેલો છે, ને તેને લીધે જુદા જુદા વર્ગોનો ચડતો ઊતરતો ક્રમ સ્વાભાવિક રીતે જ રચાય છે. જીવન એક સીડી છે. તેનાં પગથિયાં માણસને એક ધારેલે મુકામે પહોંચાડે છે. અને ઠાંધ પથ માણસ સીડીને છેક ઉપલે પગથિયે પહોંચે ત્યાં સુધી તે જાંપીને બેસી શકતો નથી. માણસ કેટલાં પગથિયાં ચડ્યો એ નહીં, પણ તેણે ઉપર ચડવું માત્ર રાખ્યું છે કે નહીં, એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વિસામો ખાવા બેસવું એના કરતાં રસતો કાપતા રહેવું સારું છે. ૨૫ વર્ષોનો ચડતો ઊતરતો ક્રમ બળજબરીથી ઠાંધી બેસાડેલો નથી, પણ કુદરતના નિયમ અનુસાર ઠરાવેલો છે. ચાર વર્ષો તે આપણા મનુષ્યત્વના વિકાસમાં આવતી ચાર અવસ્થાઓ છે. ફરેક મનુષ્ય અગ્નિ અને જડતાનો ભારે બોજે લઇને અવતરે છે. તેની પ્રથમ અવસ્થા શરીર-શ્રમ અને મહેનતમજૂરીની છે. શરીરની હાજતો, જીવતા રહેવાની ઝંખના, અને સમાજનો નિયમ તેની પાસે એ મજૂરી કરાવે છે. મનુ કહે છે કે મનુષ્યમાત્ર શદ્ર જન્મે છે, અને નૈતિક ને આધ્યાત્મિક સંસ્કારો વડે દ્વિજત્વ પામીને બ્રાહ્મણ બને છે. કંઈક ઉપયોગી વસ્તુનું સર્જન કરવાની શક્તિથી પ્રેરાઈને આપણે કામ કરીએ ત્યારે છેક નીચલા ગણાતા વર્ણમાંથી ઉપરના વર્ણમાં ચડીએ છીએ. એ વર્ણુ પ્રાણવાન મનુષ્યોનો બનેલો છે. એથી ઉપરની કક્ષાએ આપણે કર્મરત મનુષ્ય જોઈએ છીએ; તે મહત્ત્વાકાંક્ષા ને સંકલ્પબળથી ભરેલો હોય છે. બ્રાહ્મણ સૌથી જિયો છે, કેમકે તે આત્માની પ્રેરણા અનુસાર જીવનનું નાવ ચલાવે છે. આ ચારેય શુણોનું કંઈક ને કંઈક પ્રમાણ તો વિકાસની જુદી જુદી અવસ્થાએ પહોંચેલા સર્વ મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે. છતાં આત્મા પોતાના નિવાસસ્થી શરીર જોડે જે વ્યવહાર ચલાવે છે તેમાં આમાંથી ઠાંધ એક શુણનું પ્રાધાન્ય દેખાઈ આવે છે; અને એ શુણના પાયા પર

૨૫*. सर्वे चोत्तरोत्तर परिवरेयुः । गौतमधर्मसूत्र २; ६८.

(સર્વ વર્ણોએ પોતાથી ઉપલા વર્ણોની સેવા કરવી.)

તેના આગળ પરના વિકાસની ધમારત રચાય છે. માણસના શરીર અને મનનો વિકાસ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેનો દરજ્જો ને તેનો વર્ણ બદલાતા જાય છે. ૨૨ સામાન્યપણે વિકાસનો વેગ ધીમે ધીમે પ્રકૃતિને જોરજુલમથી આગળ હડસેલી શકાતી નથી. ઈર્ષરત માણસને માટે દ્રષ્ટા ઋષિનું તત્ત્વદર્શન એક આદર્શરૂપ હોય છે, ને ત્યાં સુધી પહોંચવા તે મથામણુ કરે છે. એ પોતે તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણુ યા ઋષિ પર વિશ્વાસ રાખી શકે છે; પણ એનાથી નીચલા વર્ણના લોકો એવો વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી. તેઓ તો બ્યવહારકુશળ માણસ તરફ જ નજર રાખે છે. આપણા કરતાં એકાદ ડમહું આગળ હોય તેમને જ આપણે સમજી ને અનુસરી શકીએ છીએ. દૂરનો દેખાવ આપણી નજર બહાર જ રહે છે એમ ઠીકીએ તો ચાહે. માણસો બધે અમુક વર્ણમાં જન્મે, પણ તેમને પોતાનો વિકાસ સાધીને એથી ઉપલા વર્ણમાં ચડવાની છૂટ હોવી જોઈએ, એ આશય આ સમાજબ્યવસ્થાની પાછળ રહેલો છે.

નીચલી ઠાટિના સ્વભાવવાળો માણસ જો ઉપલા વર્ણને લાયક થયું અને શક્તિ મેળવ્યા વિના જ તે વર્ણને માટે ઠરાવેલા સામા-

૧૬૪. પ્રાદ્યપ્યં દેવિ દુષ્પ્રાપ નિસર્ગાદ પ્રાદ્યજઃ શ્રુતે ।

શત્રિયો વૈદ્યઘ્નો વા નિઘર્ગાદિતિ મે વતિઃ ॥

કર્મણા દુષ્ટતેનેહ સ્વાન્નાદ્ બ્રહ્મવતિ વૈ દ્વિજઃ ।

સ્પિતો પ્રાદ્યજઘર્મેણ પ્રાદ્યજ્યમુપતીવતિ ।

શત્રિયો વાડ્ય વૈદ્યો વા પ્રદ્યમૂર્ય વા શષ્ટતિ ॥

મહાભારત-અનુશાસનપર્વ-૧૪૩; ૬.

(હે દેવી, જાણજીતુ દુર્લભ છે. બ્રાહ્મણુ સ્વભાવે કરીને થવાય છે. તેમજ શત્રિય કે વૈદ્ય કે શૂદ્ર પણ સ્વભાવે કરીને જ થવાય છે. દુષ્કર્મ કરવાથી દિવસ પોતાના રચાનથી જાદ થાય છે. બ્રાહ્મણુધર્મનું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણુ પ્રાદ્ય કરે છે; અને તે જો શત્રિય કે વૈદ્ય હોય તો બ્રાહ્મણુપદ પામે છે.)

નિક કામો કરવા ધારે, તો સમાજની વ્યવસ્થામાં વિશેષ આવે. શસ્ત્ર લઈને લડવું એ વ્યાજ્ઞાણને માટે પાપરૂપ છે, ક્ષત્રિયને મુઠિ નહીં. ક્ષત્રિયનું તો કામ જ એ છે કે સત્કાર્યને માટે, બીજો કોઈ રસ્તો ન રહે ત્યારે, મનમાં દ્વેષ કે વેરભાવ રાખ્યા વિના લડવું.^{૨૭} ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તું સ્વધર્મનું જ પાલન કર. પરધર્મને અનુસરવામાં જોખમ રહેલું છે.^{૨૮} અર્જુનનો સ્વભાવ લડવાનો હોય એવું તેને માટે સ્વધર્મરૂપ હતું; તે રણક્ષેત્ર પરથી પલાયન કરત તો તેણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો કહેવાત. ધૃત્વરે માણસને મન, બુદ્ધિ વગેરેની જે સામગ્રી જન્મથી આપી હોય તેને વટાવી પાર જવાનું માણસથી સામાન્યપણે બની શકતું નથી. સમાજની વ્યવસ્થામાં કેટલાક લોકો એવા હોય જેમને લડવું એ ધર્મરૂપ લાગે; ને બીજા કેટલાક એવા પણ હોય જેમને લડાઈથી અજાણ રહેવામાં ધર્મ દેખાય. બંને વર્ગના વિચાર ખરા છે. અત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં ફરજિયાત લશ્કરભરતી થાય છે તેમાં દરેક માણસને, મરજી હોય કે ન હોય તોપણ, સામેલ થવું પડે છે; તેમજ દરેક માણસને મતાધિકાર અપાય છે તેમાં રાજસત્તા સમાજના સર્વ સભ્યોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. આ બંને કલ્પનાઓ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થાને રચતી નથી. માણસોના ગુણ અને સ્વભાવ જોઈને રચેલી વર્ણ-વ્યવસ્થામાં સહુને માટે એક જ નીતિનિયમ ન હોઈ શકે. સમાજની ક્રમબદ્ધ રચનામાં માણસનું સ્થાન નેટલું ઊંચું તેટલાં તેનાં કર્તવ્યો વધારે. બીજા માણસોને આપણા પોતાના ગળથી માપવાની વૃત્તિ આપણ સહુમાં હોય છે. પણ આપણે જો દરેક માણસને માટે નક્કી

૨૭*. अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ गीता २; ३३.

(જો તુ આ ધર્મપ્રાપ્તિ સંગ્રામ નહીં કરે તો સ્વધર્મ અને જોઈ પાપ વહોરી લઈશ.)

૨૮. स्वधर्मो विपणं श्रेयः परधर्मो भयावहः । गीता ३; ३५.

યથેક્ષુ ખાસ કામ અને સમાજમાં તેનું યોગ્ય સ્થાન એ બેતો વિચાર કરીએ, તો એ વૃત્તિ જરૂર હળવી પડે.

હિંદુ સમાજમાં વ્યક્તિઓ ને વણી એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં રહે છે તે ધર્મશુદ્ધિથી પ્રેરણાને. તેમની વચ્ચે એવો ઢાંધ કરાર નથી હોતો જે મને ત્યારે સ્વીકારી કે તોડી શકાય. દરેક માણસને સમાજમાં તેનું નિયત સ્થાન છે, ને એ સ્થાનને અંગે ચોક્કસ કર્તવ્યો હરાવેલાં છે. સમાજવ્યવસ્થા દરેક માણસની પાસે તેનાં કર્તવ્યોના પાલનની અપેક્ષા રાખતી ખરી; પણ સાથેસાથે દરેક માણસને આશુવિકા પણ પૂરી પાડતી, અને તેના આત્મવિકાસને માટે અનુકૂળતા કરી આપતી. હરીશ્ચંદ્ર કે સ્પર્ધાની વૃત્તિને સર્વથા અમાવ હતો. અશુક નિયમોને આધારે ચાત્રતા અંકુશમાં બળજબરી બસે હોય; છતાં આંધળા હરીશ્ચંદ્ર કરતાં એવા અંકુશમાં વ્યુથ્થ એછો હોય છે. આર્થિક વિષયો બાદ કરતાં બીજા વિષયોમાં, તેમજ સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં, આ નિયમિત અંકુશને લીધે, વધારેમાં વધારે માણસોને સાચી સ્વતંત્રતા મળી રહે છે. માણસોને વધારે સ્વતંત્રતા આપવાના હેતુથી મૂંઝેલું નિયમન, અને વ્યક્તિઓ પર ઢાંચી બેસાડેલી રાજ્યની પૂરેપૂરી તાબેદારી, એ બે એક જ વસ્તુ નથી; બેમાં ફરક ધણો મોટો છે.

ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થામાં સાચું લોકશાસન રહેલું છે, પંડેલી વાત તો એ કે મનુષ્યમાત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમાન છે એમ એ વ્યવસ્થા આગ્રહપૂર્વક કહે છે. તે એમ પણ માને છે કે દરેક મનુષ્યના અંતરમાં અનર્વાગી આત્મા બેઠેલો છે; અને પોતાની દબે વિકાસ સ્થપવાનો, પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો, ને પોતાના જીવનને પોતાના સ્વરૂપનું સાચું ને મેલુટ પ્રતિબિંબ અને સાધન બનાવવાનો, અધિકાર એ આત્માને છે. ખીન્નું, એ વ્યવસ્થા - માણસને તેનું વ્યક્તિત્વ ખોલવવાની પૂરેપૂરી છૂટ અને તક આપે છે. માણસ સમાજના નિયમો ને તેની મર્યાદાઓને જાણી હોયને નહીં, પણ

સમાજ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોનું સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલન કરીને જ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે છે. આડે ગ્રસ્તે ચાલનારા કે સ્વચ્છદે વર્તનારા માણસો જ ખરા વ્યક્તિત્વવાળા કહેવાય, એમ માનવું એ બૂલ છે. 'ત્રીભું,' આ વર્ણવ્યવસ્થા બતાવે છે કે સર્વ પ્રકારનું કામ સમાજને ઉપયોગી છે, અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સરખું અગત્યનું છે. 'ચોથું,' માણસોને અમુક હક આપવા એમાં નહીં, પણ તેને આગળ વધવાની તક આપવી, તેને માટે પ્રગતિનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાં એમાં સામાજિક ન્યાય રહેલો છે. માણસમાત્ર સરખાં હોવાં જોઈએ એવો લોકશાસનનો સિદ્ધાન્ત છે એમ માનવું બૂલભરેલું છે. સમાજ એક તન્ત્ર છે, અથવા કહો કે એક સજીવ દેહ છે, ને તેમાં જુદા જુદા અવયવો જુદાં જુદાં કામ કરે છે. અમુક કામ કરવાની કુશળતા અમુક જ માણસોમાં હોય એ સામાન્ય નિયમ છે. બધાં માણસોને બધાં જ કામ કરતાં આવડે એ બનવાજોગ નથી. સહુ માણસોમાં સરખી શક્તિ કે આવડત હોય એવું નથી. સહુને સરખી તક મળવી જોઈએ એનું નામ ખરી સમાનતા છે. એવી સમાનતા એમ તો કબૂલ કરે છે કે માણસોનો વિકાસ ને તેમના ગુણ એ બાબતમાં તેમની વચ્ચે અસમાનતા હોય છે. છતાં તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે દરેક માણસમાં જોટલી શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને માનવજાતિના પુરુષાર્થમાં ફાળો આપવાનો હક, અને તેમ કરવાની તક, મળશે. સમાજની વ્યવસ્થા એવી રીતે થવી જોઈએ કે માણસોને તેમની ધર્મરક્ષક શક્તિઓ વાપરવાનો પૂરતો અવકાશ મળે, અને તેમ કરવામાં ખીજ માણસો તેમને આડખીલી ન કરે. માણસમાત્ર સરખા જન્મે છે, ને સમાજે પેદા કરેલી ચીજોમાં સરખો હિસ્સો મેળવવાનો તેમનો જન્મસિદ્ધ હક છે, એવો મત તો માર્ક્સે પણ કબૂલ રાખ્યો નથી. દરેક માણસ પાસેથી તેની શક્તિ અનુસાર કામ લેવું ને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેને પૈસા આપવા એ વ્યવહારમાં મૂકવાનો નિયમ, અને માણસમાત્ર સમાન છે એવો તાત્ત્વિક

સિદ્ધાન્ત; એ એ એક નથી. પહેલા પ્રકારની વ્યવસ્થામાં માણસોની શક્તિ કે આવડતને સરખી જનાવવાનો કે માણસોની જરૂરિયાતો વધારીને એકસરખી કરી મૂકવાનો જરા પણ પ્રયત્ન થતો નથી. ૨૯ ત્રીજું, પોતા સિવાયના ખીજાઓનાં સુખદુઃખનો ખ્યાલ રાખવો એ શોકશાસનનું સારથૂત તત્ત્વ છે. વ્યક્તિની નિરંકુશ સત્તા પર મર્યાદા મુકાય એમાં એની સ્વતંત્રતા રહેલી છે. ઠાઠ પણ એક વર્ગને અમર્યાદ માગણી કરવાનો અધિકાર નથી. રાજ્ય, ધર્મસંપત્તિ, અને ખીજી સંસ્થાઓએ પોતાની સત્તાને અમુક હદ ખાંધી જોડ્યો; અને જો એ તમના જેવાં વિચાર ને લાગેણી ન ધરાવતા હોય તોમને માટે પણ જગા રાખવી જોઈએ. સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં ધાર્મિક સત્તા, રાજકીય સત્તા ને આર્થિક સત્તા વચ્ચે પૂરેપૂરો મેળ સધાવો જોઈએ.

૨૯*. હમ્બુનિરંક પક્ષની ૧૭મી મહાસભા સમક્ષ બાપલુ કરતાં રહેલીને આ પ્રમાણે ખુલાસો કરેલો:

“સમાનતાનો અર્થ માર્ક્સવાદમાં અંગત જરૂરિયાતો ને અંગત જીવનમાં સમાનતા તો જ ન, પણ તે ઉપરાંત સર્વ વર્ગોને પણ નાબૂદ કરવાના છે; એટલે કે (૧) મૂડીવાદીઓની સત્તા ને મિલકત સંતૃપ્તી લીધા પછી સર્વ અમજીવીઓને સોપલુમાંથી સરખે અંશે મુક્ત કરવાના છે; (૨) ઉત્પાદનનાં સાધનોને આખા સમાજની મિલકત બનાવ્યા પછી તેમના પરની ખાનગી માલિકી સહુને માટે સરખા પ્રમાણમાં રદ કરવી; (૩) પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર કામ કરવાની ફરજ સહુને માથે સરખી નાખવી, અને પોતે જોઈતું કામ કર્યું હોય તેના પ્રમાણમાં પેસા મેળવવાનો સહુ અમજીવીઓનો સરખો હક સ્વીકારવો (સમાજવાદી વ્યવસ્થા); (૪) પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર કામ કરવાની ફરજ સહુને માથે સરખી નાખવી, અને પોતાની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં પેસા મેળવવાનો સહુ અમજીવીઓનો સરખો હક સ્વીકારવો (સામ્યવાદી વ્યવસ્થા). અને માર્ક્સવાદ છેક આરંભમાં જ રહે છે કે, સમાજવાદના યુગમાં શું કે સામ્યવાદના યુગમાં શું, માણસોની શક્તિ અને જરૂરિયાતોમાં શુન્ય અને પ્રમાણનું સરખાપણું દોઢું નથી, ને દોઢું શકે પણ નહીં. ” (વેબ: ‘સોવિયેટ રશિયા’, વો. ૨, પૃ. ૭૦૨)

એકબીજા સાથેની હરીદાઈ ને હંસાતૂંસી એ લોકશાસનનું લક્ષણ નથી. રાજ્ય અને વ્યક્તિ બંને પોતાનાં કર્તવ્યો પાળે ને તેમના અધિકારો સચવાય તે માટે 'સામાજિક કરાર'નો જે સિદ્ધાન્ત રજૂ થાય છે તેની ચર્ચા કોટિલ્પના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં કરેલી છે. રાજ્ય ધર્મના નિયમો અનુસાર વર્તવાને બંધાયેલો હોય છે; અને રાજ્યને હાથે થતી રક્ષાના બદલામાં પ્રજાજનો કર આપે છે. રાજ્યનો અમલ એ શાસનનો એકમાત્ર પ્રકાર ન હતો. પ્રજાના કારભારવાળાં રાજ્ય-તન્ત્રો પણ પ્રસિદ્ધ હતાં. ગેજેથીનીસના કાળમાં પણ પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચાલતા કારભારવાળાં ને એ રીતનું સ્વરાજ ભોમવતી સંસ્થાઓ મોજૂદ હતી. સર્વ વર્ણુમાંથી ચૂંટી કાઢેલા ને સર્વ ધંધાદારીઓના પ્રતિનિધિ એવા વૃદ્ધો ગ્રામપંચાયતોમાં અગ્રસ્થાને બેસતા. એવી પંચાયતો શાંતિ ને સુખ્યવસ્થા જાળવતી, કરની વ્યવસ્થા કરતી, કનિયા પતવતી, ને દેશની આંતરિક વ્યવસ્થા અણીશુદ્ધ જાળવતી. વેપારીઓનાં ને કારીગરોનાં મદાજનો પણ એ જ ધોરણે ચાલતાં. તેઓ ધંધાદારીઓના હિતની રક્ષા કરતાં, અને કામના કડાકો ને મજૂરીના દર ઉપર અંકુશ રાખતાં. ખેડૂતો પોતાનું ને પોતાના કુટુંબનું પોપણ કરવા માટે અને સમાજના પોપણમાં થોડાક ફાળો આપવા માટે જમીન ખેડતા. કારીગરો સમાજને માટે જરૂરનાં ઓળરો ને કપડાં બનાવતા, અને બદલામાં સમાજ તેમને આવશ્યક અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડતો. અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયા પછી પણ આ વ્યવસ્થા ચાલુ હતી. સર વિલિયમ હંટરે કહેલું: "શહેરોમાં ધંધાદારીઓનાં મદાજનો, અને ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયતો, અને તે ઉપરાંત નાતો મળાને પરસ્પર સહાયકારી મંડળીઓની ગરજ સારે છે; અને સામાન્ય સંજોગોમાં તેમના કામ પણ સબ્યોને જૂબે મરવા દેતાં નથી. નાતો, અને તેની જોડાગોડ કામ કરતાં ખેડૂત કારીગરનાં મદાજનો, હિંદુસ્તાનમાં ગરીબોની રક્ષાના કાવદાનું રથાન છે." ૪૦

યત પદ્ધતિ હિંદીઓના સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલાં છે. હિંદુ, સમાજના સર્વ વર્ગોનો સામાન્ય પ્રયત્ન શિખર તરફ જવાનો હોય છે; તેનું કારણ તેમના મનમાં રહેલો એક એવો ખ્યાલ છે કે છેક ઉપરના વર્ગને મોજશોખ, સંપત્તિ ને સત્તા જ મેળવવાનાં હોય છે. એ વસ્તુઓ મેળવવાને દરેક જણ સમાજની સીડીમાં ઉપર ને ઉપર ચડવા ઇચ્છે છે. પણ હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં તો આપણે જેમ જેમ જીવે ચડતા જઈએ તેમ તેમ જિંદગી કઠણ બનતી જાય છે. બ્રાહ્મણથી કંઈ પણ કામ મોજશોખને ખાતર ન કરાય એવો નિયમ છે. આપણે જેમ જેમ સમાજની સીડીએ ઉપર ચડતા જઈએ તેમ તેમ સમાજ પ્રત્યેની આપણી જવાબદારી વધે છે અને અંત મોજમગ્ન ઓછી થાય છે; એ વાત સમજીએ, તો સમાજમાં આપણને જે સ્થાન અને કામ મળ્યાં હોય તેનાથી આજના કરતાં વધારે મંતોષ પામીએ. જેઓ હિંચતર સ્થાન મેળવવા અર્થતા હશે તેઓ સાદાર્થ અને ત્યાગનું શુભન માળશે.

આ માતૃવંશની વ્યવસ્થામાં દરેક વ્યક્તિએ પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સ્વધર્મનું પાલન કરવાનું, અને આત્માનો વિકાસ સાધતાં સાધતાં પુર્ણત્વ લગી પહોંચવાનું છે. ૨૨ વ્યક્તિ એ માત્ર શરીરનો એકાદ શ્વાલ્ય કે ઈમારતનો એકાદ પથરો નથી; સમાજના હાથમાંનું એકાદ નિર્જીવ સાધન નથી કે સમાજ તેનો ધારે તે ઉપયોગ કરી શકે. મનુષ્ય એ કાંઈ વસ્તુ નથી કે સંચો નથી કે તેના પર ત્રણવાર વંચાણું ભેઈએ, એ આપણી પાલખિન્દના જેવી પ્રથા એ લોકોએ પણ પાડી દીધી. ચર્ચા દરમ્યાન એ મતભેદ જણાઈ આવે તો તે બાબતનો નિર્ણય બહુમતીના મતથી થતો; ને મત 'બેલટ'થી લેવાતા. "

૩૨. स्वर्गमेवा समभ्यर्च्य सिद्धिं विदन्ति मानवः । गीता ૧૮; ૪૬.
(માણસ પોતાના કર્મ વડે એ પરમાત્માની પૂજા કરે છે ને મોક્ષ પામે છે.)

स्वगृष्टस्य धर्मस्य संस्तिर्द्विदितोपनम् । भागवत ૧; ૨; ૧૨.
(સારી રીતે પાલેલા ધર્મથી દરિ સંતુષ્ટ થાય એ એની સફળતા છે)

બીજું કેઈ પોતાની માલિકી જમાવી શકે. સ્ત્રી પર પુરુષની, બાળક પર પિતાની, વ્યક્તિ પર રાજ્યની, માલિકીનો સવાલ જ છોડી દેવો જોઈએ. વ્યક્તિ પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને તે પ્રમાણે જ કર્મ કર્યા કરે. પોતાના સ્વભાવ અનુસાર નિયત કર્મ કરીને તે સમાજના કલ્યાણમાં ફાળો આપે છે; પછી બધે તેમ કરવાનો ધરોહો તેણે ન રાખ્યો હોય. કેટલાક પાદરીઓ આપણી પાસે દરિયાનાં ઊંડાં પાણીમાં જઈને માછલાં પકડનાર માછીઓ માટે મદદ માગે છે, તે તેના કારણરૂપે કહે છે કે એ માછીઓ દરરોજ પોતાના શુભ જોખમમાં નાખે છે, એટલા સારુ કે બીજા લોકોને સવારના નાસ્તામાં માછલી ખાવા મળે, એવું કશું પેલા માછી કરતા નથી. તેઓ દરિયા પર જાય છે તે આપણને સવારસાંજ ખાવાનું મળે તે માટે નહીં, પણ પોતાની ને પોતાનાં કુટુંબોની આશુવિકાને અર્થે. આપણી સમગ્ર સમવાય છે એ તો સદ્ભાગ્યે એમના શ્રમનું એક આકર્ષક પરિણામ છે.

સાચો કાયદો મનુષ્યના અંતરમાંથી નીપજતો હોઈ, તે મનુષ્યની સ્વતંત્રતા પર અંકુશરૂપ નથી, પણ એ સ્વતંત્રતાની બાલ મૂર્તિ છે, તેનું નરી આંખે દેખાતું પ્રગટ રૂપ છે. કાયદો ન્યારે સમાજની સ્વતંત્રતાનું પ્રગટ રૂપ હોય, એટલે કે કાયદો ન્યારે સમાજને સ્વેચ્છાએ ધડપો ને સ્ત્રીકાયો હોય, ત્યારે જ માનવ સમાજની સાચી ને ચેતન-દાયી પ્રગતિ થવા પામે છે. મનુષ્ય ન્યારે જ્ઞાન મેળવી જૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને જૂતમાત્રમાં જોતો થયે ત્યારે સમાજ પૂર્ણદયાએ પહોંચે. સમાજનો કાયદો શા ધર્મ સમાજના આત્માની બાળ પ્રતિકૃતિરૂપ હોય તો જ ચોખ્ખો. સાચો માણસ એ ધર્મને અનુસરે છે કેમકે તેનું અંતર જ તેને તેમ કરવાને પ્રેરે છે. ૯૪

૧૧૦. ન ધર્માર્થ યજ્ઞોર્ધ્વં શા ધર્મસ્તેતી મુષિષ્ઠિર ।

મનસ્યં ધર્મ્યં દત્તેન દરિસ્ય મિત્રાત્તવા ॥

મહાભારત-સાન્તિપર્વ ૧૫૮; ૧૧.

ધર્મને અનુસરવાથી માથે આકૃત આવી પડવા છતાં એ ધર્મને ન છોડવા માટે દ્રાપદી ધર્મરાજને કપડો આપે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે: "હે રાજપુત્રી, હું કશા કળની આકાંક્ષા રાખીને ધર્મનું આચરણ કરતો નથી. પણ, હે કૃષ્ણ, મારું મન સ્વભાવતઃ જ ધર્મમાં ચોંટેલું છે." ૩૪ માણસ પોતે જોડેલો વધારે વિમુક્ત બની શકે, અને રસ્તે દેખાતાં આદર્શો ને તકોનો સદુપયોગ કરતો જાય, તેટલે અંશે જ તે જમતને પોતાનાં જીવન અને વિકાસથી મદદ કરી શકે છે. એ આદર્શો ને તકોનો સદુપયોગ તે તો જ કરી શકે જો એ તેના માથા પર બોજારૂપ ન હોય પણ તેના વિકાસમાં હિપકારક સાધનરૂપ હોય. પોતાના માનવમંદુઓનાં ચિંતન અને જીવનમાંથી સામગ્રી ભેગી કરીને, અને માનવજાતિના જૂતકાળના અનુભવનો સારામાં સારો લાભ હાંપીને, તે પોતાના મનનો વિકાસ સાધે છે અને સમાજને આગળ ધપાવે છે. એ રીતે સમાજની સુવ્યવસ્થા (શેમ) અને પ્રગતિ (યોગ) સુરક્ષિત રહે છે.

૩. જન્મને જ્યારે વધારે મહત્ત્વ અપાયું ત્યારે વર્ણો અવનતિ પામીને જાતિઓ બંધાઇ. જાતિવ્યવસ્થાનાં મુખ્ય અંગો આટલાં છે: (૧) વંશપરંપરા. માણસ પોતાની જાતિ બદલી શકે નહીં. (૨) સંજાતિવિવાહ. દરેક માણસે પોતાની જાતિમાં જ લગ્ન કરવું જોઇએ. જાતિ બદલાર લગ્નમંત્રંધ ન બાંધી શકાય. (૩) જાનપાનના પ્રતિબંધ. પરજાતિના માણસોની સાથે જાનપાન કરવાને અંગે અમુક નિયેધો કરવામાં આવે છે. જાતિવ્યવસ્થામાં જાતિસમૂહના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરેલો છે. આદિવાસી લોકોનાં દેવદેવીઓને જ્યારે હિંદુ દેવ-

(હે યુધિષ્ઠિર, તેઓ ધર્મનું પાલન કરે તો તે ધર્મને ખાતર કે યશને ખાતર નહીં, પણ જેમ શરીરની ક્રિયાઓ તેમ ધર્મનું પાલન પણ અવરય કરવું જ જોઈએ એમ માનીને, કરે છે.)

૩૪*. નાહં ધર્મકલ્પકાંદી રાજપુત્રિ ચરામ્યુત ।

ધર્મ એવ મનઃ કૃષ્ણે સ્વમાવાચેવ મે પૂતમ્ ॥ મહામરચ

મંડળમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું ત્યારે એ દેવદેવીઓનાં પૂજારી-ગણને બ્રાહ્મણ તરીકે અપનાવી લેવામાં આવેલા. તે જ પ્રમાણે તે કોમોનાં રાજ્યકર્તા કુટુંબોને ક્ષત્રિય ગણી તેમનો સમાસ હિંદુ સમાજમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો. એને લીધે અસંખ્ય પેટાજાતિઓ પેદા થઈ. જુદા જુદા જાતિસમૂહોએ જમાનાઓ દરમ્યાન જે આચારવિચાર ખીલવ્યા હતા તે માન્ય રખાયા, અને જાતિસમૂહોના મંદિરોમાંહેનો વહેવાર એ આચારવિચારને અનુસરીને ચલાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

વૈદિક સૂક્તોના કાળમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી) વર્ણો હતા, જાતિઓ નહોતી. રાટ્ટીભેટીવહેવારને અંગેના પ્રતિબંધોનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ વેદમાં મળતો નથી. દરેક માણસે બાપદાદાનો ધંધો જ કરવો જોઈએ એવો નિયમ નહોતો. છતાં ગૌર વર્ણના આર્યો ને કાળી ચામડીવાળા દ્રશ્યુઓની વચ્ચે દેખાતો ફરક હતો. ખૌદ કાળના આરંભમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધી) આ જાતિભેદ ગોચર બની ગયો. જાતકોમાં ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ છે, અને ક્ષત્રિય વર્ણને સુવૈત્તમ કહેલો છે. બળ્યું ને બણાવું, ચણ કરવા ને કરાવવા, દાન લેવું ને આપવું, એ કામો કરનાર કોઈ પણ માણસ બ્રાહ્મણ ગણાતો. માણસથી પોતાની જાતિ બહાર ન જ પરણાય એવો નિષેધ નહોતો. જાતકમાં કહ્યું છે કે શુદ્ધ પોતે ક્ષત્રિય હોવા છતાં ગરીબ ખેડૂતની દીકરીને પરણ્યા હતા. સર્વજીવિવાહને ઉત્તેજન અપાતું ખરું, પણ વર્ણાન્તર વિવાહ અસાધારણ અથવા નિષિદ્ધ નહોતો. ધંધાદારીઓનાં મહાજન બંધાર્યા, એટલે ધંધા થોડા વખતમાં પેટીકિતાર થઈ ગયા. જાતિઓ સાત હતી, તેમની વચ્ચે પરસ્પર વિવાહની બંધી હતી, અને ધંધો પેટીકિતાર ચાલ્યો આવતો, છતાં બ્રાહ્મણ તત્ત્વચિન્તકોને એ પ્રતિબંધની મર્યાદા નહોતી, એમ મેગિસ્ટ્રાનીસે કહ્યું છે. પણ એનું વર્ણન સાત ખરું માનતાં સાતવેલી રાખવા જેવી છે, ચન્દ્રગુપ્ત પોતે મિત્ર-

વિવાહની સંતતિ હતો. છતાં મેગેસ્થીનીસના હેવાલ પરથી એટલું તો જણાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે એથા સૈકામાં પણ મિશ્રવિવાહો વિરલ હતા ને કન્યિત જ થતા, જોકે પાછળના યુગમાં તે યવા ચાલુ રહ્યા હતા.^{૩૫} મનુસ્મૃતિ અને પુરાણોના કાળમાં—એટલે કે ગ્રામ રાજ્યોના સમયમાં (ઇ. સ. ૪૩૦ થી ૪૫૦) જાતિભેદની કડક દિવાલો રચાઈ ગઈ હતી. શક, યવન, પલ્લવ અને કુશાન આદિ મહાન વિજેતાઓને હિંદુ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા હતા. ‘મુદ્રારાક્ષસ’ નાટકમાં કહ્યું છે કે ચન્દ્રગુપ્તની સામે થયેલી આવેલા લશ્કરનો સેનાપતિ ‘મહાન મ્લેચ્છરાજ’ હતો, ને તેની ફોજમાં વિદેશી લોકો પણ હતા. લોકીતરસ્યા ને જુલમગાર હજુ સરદાર મિહિર-ગુળનું ને વર્ણન હુએનસંગે આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે હજુ એ મધ્ય એશિયાનાં મેદાનોમાંથી ઊતરી આવેલા જંગલી લોકો હતા. આ કામોનો જ્યારે હિંદુ ધર્મના પરિવારમાં સમાસ કરી લેવામાં આવ્યો ત્યારે મિશ્રજાતિવિવાહની સામે લોકોનાં મનમાં સખત અણગમો પેદા થયો. જાતિની અંદર જ વિવાહ કરવાનો રિવાજ, જેને યૌદ્ધ યુગમાં ઉત્તેજન અપાતું હતું અને ને મેગેસ્થીનીસના સમયમાં સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો, તેને મનુએ સાર્વત્રિક નિયમ બનાવ્યો, અને તેમાં ને અપવાદો હતા તેના પર કડક નિયમન મૂક્યું. ને સમાજમાં જુદી જુદી કામો ભેળસેળ થઈ એક બનવા ન માગતી હોય એવા સમાજે રજૂ કરેલી સમસ્યાના ઉકેલરૂપે હિંદુઓએ જાતિ-ભેદની વ્યવસ્થા કરી હતી.^{૩૬} ગુણુ અને સ્વભાવ જોઈને જાતિનો નિશ્ચય કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું, એટલે જન્મ પરથી જાતિ નક્કી કર-

૩૫*. હાલિદાસના નાટક ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં કહ્યું છે કે ગુંગ વંશનો રાજા અગ્નિમિત્ર (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) ઊતરતી જાતિની એક સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. ‘મુચ્છકટિક’ નાટકનો નાયક ચાક્રદત્ત, જન્મે બ્રાહ્મણ ને ધર્મે વેપારી હોવા છતાં, ગણિતને પરણ્યો હતો.

૩૬*. જુઓ ‘હિંદુ અવનદર્શન’, પૃ. ૯૫ થી આગળ.

વાનો રિવાજ પડ્યો. સમાજ એ તો સંચો રહ્યો, એટલે બહારથી દેખાય એવું કંઈક ચિહ્ન કે એવી કંઈક કસોટી સ્વીકારવા તરફ તેનું મન ઝૂકે છે. જે સમાજ રૂઢિગત હોય તેનામાં ચડતા ઊતરતા ક્રમવાળા વ્યવસ્થા રચવાની ને કાયમ કરવાની શક્તિ હોય છે. ધણી વર્ષો કે જાતિઓ નહીં થઈ જાય એટલે પછી તેમને શિક્ષણ અને પ્રશ્નાલિકા વડે ટકાવી રાખવાં પડે છે; અને તેમ કરતાં વંશપરંપરા અનુસાર રચાયેલા કાયમના વિભાગ બંધાઈ જાય છે.

વર્ષો ચાર જ છે, પણ જાતિઓ તો ગણી ન ગણાય એટલી છે. લોકોના સંબંધો પર રચાયેલી, કામ કે ધંધાને ધોરણે રચાયેલી, ને ધાર્મિક સંપ્રદાયને અંગે રચાયેલી, એમ અનેક પ્રકારની જાતિઓ મળે છે. એ ઉપરાંત કેટલાક જાતિખાણ, બહિષ્કૃત સોડો પણ હોય છે. જાતકોમાં અરપૃસ્થ વર્ગના ઉલ્લેખ આવે છે. ૭૭ ચંડાળને ગ્રામ બહાર રહેવું પડતું, ને ગામમાં આવતાં લોકોને કહડો ઠોકાને તેના અવાજથી પીતાના આખાની ઝાણ લોકોને કરવી પડતી, એ રિવાજો વર્ણુન ચીની યાત્રી શહિયાને (ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૪૧૨) કરેલું છે. એ અરપૃસ્થોમાં સુખ્યત્વે કેટલાક એવા હતા જેઓ સંસ્કૃતિની કક્ષામાં પૂરેપૂરા ન આવતાં તેની કાર પર જ રહી ગયા હતા ને જેમનો હિંદુ ધર્મમાં સમાસ કરવામાં આવ્યો નહોતો; તે ઉપરાંત તેમાં બીજા કેટલાક એવા હતા જેઓ હલકાં મથાતાં કામો કરતા હતા. વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં અરપૃસ્થોનો પાંચમો વર્ણુ નહોતો. ૪૮

શુદ્ધકર્મને બદલે જન્મ પ્રમાણે વર્ણુ નહીં થવા લાગ્યો એ વસ્તુએ સમાજની પ્રગતિ રોકવામાં ને વર્ણુ અને જાતિઓ વચ્ચે ભેદભાવ કાયમ કરવામાં સુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. જન્મ અનુસાર

૩૭. જુઓ સેતકેતુભતક, ચાવંગભતક, અને ચિત્તસંજ્ઞાભતક.

૨૮. ત્રિપુ વર્ણેષુ જાતો હિ પ્રાક્ષણપ્રાક્ષણો મવેત્ ।

સ્થિતાય વર્ણાયત્વારઃ પચમો નાધિગમ્યતે ॥

મહાભારત-અનુશાસનપર્વ ૪૪.

વર્ણુ માનનારા કહે છે કે જન્મ ઉપરથી માણસોનાં માનસમાં રહેલા ખરેખરા, કાયમતા ભેદ જોઈ શકાય છે; માત્ર એ ભેદ આજના માનવવંશશાસ્ત્રીઓની સાદી ને ઉપલક્ષ્યા કસોટીથી માપી શકાય એવા નથી એટલું જ. મનુષ્યને જન્મથી કેવો સ્વભાવ મળે છે ને તેના જીવનનો પ્રવાહ કેવી રીતે વહે છે તેનો નિશ્ચય તેના પોતાના પાછલા જન્મો પરથી થાય છે, એમ પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનું કહેવું છે. મનુષ્યને તેના સ્વભાવ અનુસાર જે સામાજિક કાર્ય અનુકૂળ હોય તે કાર્ય કરનાર વર્ણુમાં જ તે જન્મે છે, એમ માનનારા શોકેને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ટેકા આપે છે. પૂર્વજો, માતૃપિતા, અને શારીરિક જન્મ, એ બધું જોઈને માણસનો સ્વભાવ કેવો હશે એનો નિશ્ચય હંમેશાં કરી શકાતો નથી, એ વાત આ શોકે ભૂલી જાય છે. વર્ણુધર્મને અંગેનાં નિયત કર્મો કરવાનો હિમગઠો માણસને તેના અંતરમાંથી જ ન થતો હોય, તો એ કામો તે કેવળ દેખા-દેખીથી કે પરાપૂર્વથી થતાં આવ્યાં છે એટલા માટે જ કરે છે. એમ બને ત્યારે, વર્ણુવ્યવસ્થાની પાછળ જે ધર્મભાવના રહેલી છે તે સચવાતી નથી. બ્રાહ્મણના દીકરામાં બ્રાહ્મણત્વનો જરા પણ અંશ ન હોય તોયે તે હંમેશાં બ્રાહ્મણ જ ગહે છે. દરેક માણસનું સમાજમાં જે યોગ્ય સ્થાન હોય તેમાં તે સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાઈ જતો નથી, પણ બહારની કોઈ શક્તિ તેને પરાણે તે જગ્યાએ ખસાડે છે. જે વ્યવસ્થામાં કોઈ સૂક્ષ્મ શક્તિ, જનિ કે ધર્મમંત્ર માણસોના ધંધા ને તેમનાં સ્થાન નક્કી કરી આપતાં હોય તે વ્યવસ્થા કુદરતના નિયમો અનુસાર ચલાયેલી નથી એમ જ કહેવું જોઈએ. માણસો તેમની ઓછીવત્તી સમાજસેવા અનુસાર નહીં, પણ તેમનાં ધંધા, ધન કે સત્તા અનુસાર, જિંયા કે નીચા ગણાવા લાગે ત્યારે વર્ગ વર્ગ વચ્ચે વિગ્રહ જામે છે, અને દરેક વર્ગ સત્તા ને અધિકાર માટે પડાપડી કરે છે. વર્ણુવ્યવસ્થામાં માણસના દર ઉપર નહીં પણ તેનાં સામાજિક કર્તવ્યો પર બાર દેવામાં આવ્યો છે.

જાતિવ્યવસ્થામાં હકને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. વર્ણ-
વ્યવસ્થામાં જે માણસમાં તપ કરવાની હિંમત હોય, જીવનના મુખ્ય-
પ્રભોગ જતા કરવા જેટલું આત્મખર્ચ હોય, અને પોતાની શક્તિઓ
ખીલવવાનું સામર્થ્ય હોય, તેને ઉપર ચડતા ચડતા છેક બ્રાહ્મણત્વ
લગી પહોંચવાની છૂટ રહે છે. જાતિવ્યવસ્થામાં એમ બનતું નથી, કેમકે
તેમાં માણસની સર્જનશક્તિનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો
નથી. એક તરફ ઉપલી જાતિનો માણસ તેનાં કર્તવ્યભાવના ને અંતર-
નાદથી પ્રેરાઈને ધર્માચરણ કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે; પણ
બીજી બાજુ નખળા સોડોમાં બ્યારે સમાજને હાનિ કરવાની વૃત્તિ દેખાય
ત્યારે તેમને સજા કરીને ઠેકાણે લાવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં
જુદી જુદી જાતિઓના ગુનેગારોને માટે સખનાં જુદાં જુદાં ધોરણ
કરાવેલાં હતાં, એ આ જાતિવ્યવસ્થાનો નખળામાં નખળો ભાગ છે.
સ્મૃતિકારોને ન્યાય કરવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે જોયી જાતિનો માણસ
નીતિનિયમનો ભંગ કરે ત્યારે તેનો ગુનો એટલો વધારે ગણાય. ૪૯

પેઢીકિતાર ચાલતો આવેલો વ્યવસાય, અને વ્યક્તિનો પોતાનો
સ્વભાવ, એ બેની વચ્ચેનો બેદ કંઈક અંશે શિક્ષણ અને તાલીમ

૩૧*. દ્વિગુણોત્તરાણીતરેણ પ્રતિવર્ગમ્ । વિદુષોઽતિક્રમે દઢમૂલ્યવત્ ।
ગૌતમધર્મસૂત્ર ૩; ૧૩-૪.

(ખીલ્યોને ચડતા વર્ણ પ્રમાણે બમણી બમણી સખ કરવી વિદ્વાન
ગુનો કરે તો તેને વધારે સખ થવી પટે છે.)

કાર્પાષળ મવેદ્ દઢયો ચત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તત્ર રાજા મવેદ્ દઢયઃ સહસ્રમિતિ ધારણા ॥ મનુસ્મૃતિ ૮; ૩૨૬.

(જે ગુનાને માટે સાધારણ માણસનો એક કાર્પાષળ દંડ કરવામાં
આવે તે જ ગુનાને માટે સખનો હબર કાર્પાષળ દંડ કરશે જોઈએ.)

મહાસારથ તો એથી પણ દડક નિયમ સૂચવે છે, જે કહે છે :
બ્રાહ્મણોને પણ સખ થવી જોઈએ. માણસ જેમ ઉપલા વર્ણના તેમ તેમાં
સખ વધારે.

વડે ધટાડવામાં આવતો. અને તેથી, ધર્મશાસ્ત્રો વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા રિવાજને માન્ય રાખે છે ખરાં, છતાં સાથેસાથે આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે ચારિત્ર અને આવડત એ જ ખરી કસોટી છે, અને એ બે જો ન હોય તો પેઢીઉતાર મળેલો દરજ્જો કશા કામનો નથી.

બ્રાહ્મણો તપોમય ને ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવાનું પોતાનું કર્તવ્ય જૂલો ગયા, અને પોતાને સુખચેન કરવાનો ને માન મેળવવાનો અધિકાર છે એમ માનવા લાગ્યા, ત્યારે તેની સામે વિરોધના પોકારો ઊઠ્યા હતા. મનુ અને બીજા રમૃતિકારોએ ધર્મનિષ્ઠ ને ગુણવાન આદર્શ બ્રાહ્મણ, અને જન્મને કારણે જ પોતાને ઊંચા ગણાવનાર બ્રાહ્મણ, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે. ૪૦ શુદ્ધાર્થચિન્તામણિમાં કહ્યું છે કે “તપ, વિદ્યા અને જન્મ એ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ છે. જેનામાં તપ અને વિદ્યા ન હોય તે કેવળ જન્મે બ્રાહ્મણ છે.” ૪૧ વળા બ્રાહ્મણ કૌશિકે માંસ વેચવાનો પ્રયત્ન કરનાર ધર્મવ્યાધ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું ત્યારે તેને કહેલું : “હું તો માનું છું કે તમે આ જન્મે જ બ્રાહ્મણ છો. જે બ્રાહ્મણ ઉદ્ધત હોય, ને જેને અવનતિકારક દુર્યુષો વળગેલા હોય, તે ચદ્ર કરતાં અડિયાતો નથી; અને જે ચદ્ર

૪૦*. જપ્યેનૈવ તુ સંસિધ્યેદ્ બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ ।

કુર્યાદન્યન્ન વા કુર્યાન્મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ મનુસ્મૃતિ ૨; ૮૭.

(બ્રાહ્મણને જપ વડે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ॥ એમાં શંકા નથી; તે બીજું કંઈ કર્મ કરે ચા ન કરે. પ્રાણીમાત્રને વિષે મૈત્રી રાખનારને જ બ્રાહ્મણ કહે છે.)

“સાઘઈ કરનારા, ખુશામતખોર, છેતરપિંડી કરનારા, દોહારતાથી વર્તનારા, ને લોણી — આ પાંચ પ્રકારના બ્રાહ્મણો, વિદ્યામાં બૃહરપતિની તોલે આવે એવા હોય તોપણ, — તેમની પૂજા કદી કરવી ન જોઈએ.” — અત્રિ, ૩૭૬.

૪૧*. તપઃ ધૃતં ॥ યોવિદ્ય ગ્રયં બ્રાહ્મણ્યકારણમ્ ।

તપઃપ્રુતામ્યાં યો હીનો જાતિબ્રાહ્મણ એવ સઃ ॥

પોતાના વિકારો પર સંયમ રાખતો હોય ને સત્ય તથા સદાચાર વિશે નિષ્ઠા ધરાવતો હોય તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું, કેમકે ચારિત્ર એ બ્રાહ્મણ-ત્વનો પાયો છે." છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સત્યકામ જળાલાની વાત આપેલી છે. જળાલાના પુત્ર સત્યકામે હારિદ્રુમત ગૌતમની પાસે જઈને કહ્યું: "હું આપની પાસે બ્રહ્મચારી તરીકે રહેવા માગું છું. મને રાખશો?" ગૌતમે પૂછ્યું: "તું કયા ગોત્રનો છે, બાઈ?" સત્યકામે કહ્યું: "હું કયા ગોત્રનો છું એની તો મને ખબર નથી. મેં માને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે 'જીવાનીમાં મારે પરિચારિણી તરીકે ધણું ફરવું પડતું તે વખતમાં મેં તને જન્મ આપેલો. એટલે તું કયા ગોત્રનો છે તે હું જાણતી નથી. મારું નામ જળાલા છે, ન તારું નામ સત્યકામ છે.' એટલે, ભગવન્, મારું નામ સત્યકામ જળાલ છે." ગૌતમે કહ્યું: "ખરો બ્રાહ્મણ ન હોય તે આવું બોલી ન શકે. મારે, હે બાઈ, તું સમિધો લઈ આવ. હું તને ઉપનયન આપીશ. તું સત્યથી ચાલેશ નથી." ૪૨ જાતિભેદ ૩૯ થઈ ગયો ત્યારપછી પણ દાસીપુત્ર કવય ઐલુપને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. ૪૭ જાતિભેદની કડકાઈ ઓછી કરવાને સારુ ધણીવાર બાર દહને કહેવામાં આવે છે કે જાતિવ્યવસ્થામાં દેશકાળ પરત્વે ફેરફાર થયાં કરે છે. રામાયણમાં કહ્યું છે કે પ્રજાપતિએ જે માણસોને પહેલવહેલા પેદા કર્યાં તે બધા

૪૧*. સત્યકામો હ જાવાલો...હારિદ્રુમતં ગૌતમમેત્યોવાચ પ્રદ્યૌર્ચયે
ભગવતિ વત્સ્યામ્યુપેયાં ભગવન્તમિતિ । તં હોવાચ કિંપોત્રો જુ સોમ્યાસીતિ
સ હોવાચ નાહમેતદ્વેદ મો યદગોત્રોડહમસ્મ્યપૃચ્છં માતરં સા મા પ્રત્યવ્રવીદ્
યદ્વદં ચરન્તી પરિચારિણી ચૌવને ત્વામલમે સાહમેતન્ન વેદ યદગોત્રસ્ત્વમસિ
જવાલા જુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ સ્વમસીતિ સોડહં સત્યકામો જાવા-
લોડસ્મિ મો હિતિ । તં હોવાચ નૈતદ્વાદ્વાણો વિષ્વત્તુમર્હતિ સમિધં સોમ્યા-
દરોપ ત્વા નેષ્યે ન સલાદગા હિતિ । છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૪; ૪; ૧-૫.

૪૩*. એતરેયબ્રાહ્મણ ૨; ૧૯.

એક વર્ણના, એક ભાષા બોલનારા, ને એક પ્રકારના રૂપવાળા હતા. ૪૪

આળવારો અને રામાનુજના સમયથી શરૂ થયેલી, ને રામાનંદ અને કબીર, નાનક અને ચૈતન્ય, નામદેવ અને એકનાથે ચાલુ રાખેલી, ભક્તિમાર્ગની હિલચાલોએ જાતિભેદની અસમાનતા સામે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, છતાં એ અસમાનતા હજી દૂર થઈ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મસંધો પણ પોતાના સંપ્રદાયનો ફેલાવો કરવાની આતુરતામાં એની સાથે માંડવાળ કરે છે. પોપ ગ્રેગરી ૧૫માએ, એક ફરમાન કાઢીને, હિંદુસ્તાનના ખ્રિસ્તી ધર્મમંદિરોમાં જાતિભેદ ચાલવા દેવાની મંજૂરી આપી હતી. પશ્ચિમ સાથેના સંસર્ગની અસરને લીધે આ પ્રથામાં કંઈક ઉદારતાના અંશો દાખલ થવા લાગ્યા છે. દેશના આચારવિચારમાં પશ્ચિમના આદર્શોનું જે સંમિશ્રણ થયું તેના સીધા પરિણામરૂપે રાષ્ટ્રવાદની ઉત્પત્તિ થવા પામી છે. હિંદુઓના ખ્રિસ્તિય અમલ સામે થતી વિરોધી ટીકાના મૂળમાં ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની જે કલ્પનાઓ છે તેનો પ્રચાર પણ મુખ્યત્વે અંગ્રેજોને આભારી છે. અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં જે કાયમનો સ્વાર્થ છે તેને હિંદી સમાજના સુધારાની સાથે સંબંધ છે તેના કરતાં વધારે સંબંધ અંગ્રેજી અમલ ચિરકાળ ટકવાની સાથે છે. અંગ્રેજોનાં માનસ અને નીતિનું સારામાં સારું

૪૪૪. ઇમરેન્દ્ર મયા પુદ્ગા પ્રજાઃ સદાસ્તથા પ્રભો ।

एकवर्णाः समाभावा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ उत्तरकांड ૩૦; ૧૯.

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां द्वैव इति स्मृतः ।

कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ भागवत ૧૧; ૧૭; ૧૦

(આરંભમાં સત્યયુગમાં માણસોનો એક જ વર્ણ 'હંસ' નામે ઓળખાતો હતો. પ્રભ જન્મથી જ કૃતકૃત્ય થતી, તેથી તેને 'કૃતયુગ' કહ્યો છે.)

[न विप्रोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मनिर्वर्णता गतम् ॥ महाभारत-शान्तिपर्व

(વલ્લભીમાં કરો ભેદ નથી. આ આખું જગત બ્રહ્માનું છે. બ્રહ્માએ જ તેને પૂર્વે સરજેલું છે. તેમા કર્મ વડે કરીને વલ્લભીના ભેદ પડ્યા.)]

વર્ણન કલકત્તાની હિંદુ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ જોમ્સ ફેરનાં વચનોમાં મળે છે. તેમણે છેક ૧૮૬૫માં કહેલું: " જાતિભેદની હરતી એકંદરે આપણા અમલને કાયમ કરવામાં આડે આવે છે કે કેમ એ શંકા-પડતી વાત છે. આપણે જો હઠાપણુ અને ક્ષમાવૃત્તિ રાખીને વર્તીએ તો જાતિભેદ એમાં મદદગાર પણ ગણી શકાય. જાતિભેદની ભાવના રાષ્ટ્રીય એકતાની વિરોધી છે. "૪૫ હમણાંનાં વરસોમાં થયેલા રાજ્ય-બંધારણના ફેરફારોએ ઠેકાઠી કુસંપ અને જાતિભેદના પાયા પાકા બનાવ્યા છે. પ્રજાના અમુક વર્ગોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાને લગતી કલમે સામાજિક ન્યાયને નામે ઘડવા ને સ્વીકારવામાં આવે છે ખરી; પણ એનો આશય તો રાષ્ટ્રીય એકતાની સ્થાપનામાં વિધન નાખવાનો છે. હિંદુઓએ ચલાવેલી સુધારાની હિલચાલોના મૂળમાં એવી દૃઢ પ્રતીતિ રહેલી છે કે આપણી આજની પરિસ્થિતિમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી, અને નરી જડતાને લીધે જ તે ટકી રહી છે.

નાતજાતને લગતા નિયમો તોડનારને નાતબંધાર મૂકવામાં આવે છે; અને આ સગને લીધે હજુ હમણાં સુધી જાતિભેદની સામે માયું બચકવાની ઠેકાણી હિંમત ચાલતી નહોતી. છતાં વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતાનો છેક જ લોપ થઈ ગયો નહોતો. નાતજાતના નિયમોમાં બાંધેલાંને પૂરા અવકાશ હતો. નીતિનિયમો સ્થિરરચાવર બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહોતો. જેઓ ધરમૂળથી સુધારો કરાવવા માગતા હોય તેમને પોતાની નવી નાત બનાવવાની છૂટ છે. નિયમો હતા તો ખરા, પણ તેમાં ફેરફાર પરત્વે ફેરફારને અવકાશ છે એમ ઠપ્પૂક કરવામાં આવતું. સ્મૃતિગ્રંથો કહે છે કે ધર્મનાં મૂળ ચાર છે—આખો વેદ, એ વેદ જાણનારનાં સ્મૃતિ અને આચરણ, સંજ્ઞનોનો આચાર, અને અંતરાત્માનો સંતોષ. ૪૬ સ્મૃતિવચનો

૪૫*. પુર્યે: 'કાર્ટ ઝંદુ રેસ ઈન ઇન્ડિયા', પૃ. ૧૬૪.

૪૬*. વેદોડક્ષિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

આચારથૈવ સાધુતામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ મનુસ્મૃતિ ૨; ૬.

તો માત્ર આચારની રૂપરેખા આપે છે, અને એ રૂપરેખાની મર્યાદામાં રહીને શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ કરવાની બાબતમાં પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપેલી છે. શાસ્ત્રવચનો પોતે જ ધણીવાર એકબીજાનાં વિરોધી હોય છે, ૪૭. એટલે માણસને પોતાની જુદીનો ને અંતરનાદનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. જ્ઞાનવાન ને સદાચારી માણસો ચાલુ રૂઠિ છોડીને બીજો બીજો જઈ શકતા ને પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા રિવાજોમાં ફેરફાર કરી શકતા. આપસ્તંબ કહે છે: “ધર્મ અને અધર્મ ‘આ રહ્યા અમે’ એમ કહેતા ફરતા નથી. દેવો, ગંધર્વો ને પિતરો પણ એમ કહેતા નથી કે ‘આ ધર્મ’ છે ને આ અધર્મ’ છે.’ ને કામ થાય ત્યારે આર્થ પુરુષો પ્રશંસા કરે તે ધર્મ; અને જોની નિંદા કરે તે અધર્મ.” ૪૮ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં, વેદાભ્યાસ પૂરો થયા પછી આચાર્ય અન્તેવાસી શિષ્યને અનુશાસન આપતાં કહે છે: “સત્ય બોલજો. ધર્મ આચરજો. સ્વાધ્યાયમાં આળસ કરીશ નહીં. આચાર્યને મનંગમતું ધન આપીને પ્રજારૂપી તંત્રને છેદીશ નહીં. સત્યથી ચળાશ નહીં. ધર્મથી ચળાશ નહીં.....દેવો અને પિતૃઓના કામમાં પ્રમાદ કરીશ નહીં. માતાને દેવ માનજો, પિતાને દેવ માનજો, આચાર્યને દેવ માનજો, અતિથિને દેવ માનજો. જે કામો અર્નિષ હોય તે કરજો, બીજાં નહીં. અમારાં જે સુચરિત હોય તેનું જ અનુકરણ કરજો, બીજાંનું નહીં. જે કંઈ આપે તે શ્રદ્ધાથી આપજો, છૂટે હાથે આપજો, વિનયપૂર્વક આપજો, માનપૂર્વક આપજો, સમભાવપૂર્વક આપજો.” ૪૯

૪૭*. યુતિષ મિથા સ્મૃતયથ મિથા

મહાકૃપીર્ણા મતયથ મિથા: ।

૪૮*. ॥ ધર્માધર્મો ચરત આર્વા સ્વ ઇતિ । ન દેવગંધર્વા ન પિતર
દૃત્યાદ્યસદેયં ધર્મોયમધર્મ ઇતિ । ચત્વાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રસંગન્તિ સ ધર્મો યદ્
ગર્હન્તે સોડધર્મઃ । આપસ્તંવીયધર્મસૂત્ર ૧; ૭; ૨૦; ૬-૭.

૪૯*. સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ ।

પ્રિયં ધનમાદાય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાગ્ર નમોરત્ન

સત્કર્મ કયું ગણાય એ સ્નાતકે કેવી રીતે જાણવું? સામાન્ય રીતે તો ચાલતી આવેલી રીતને અનુસરવું યોગ્ય ગણાય; પણ જ્યાં સંકો પડે ત્યાં "વિચારશીલ, જિતેન્દ્રિય, કુશળ, ક્રોધાળ હૃદયના, ને ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો જેવી રીતે વર્તતા હોય તેવી રીતે તારે વર્તવું." ૫૦ વિદ્વાન ધર્મશાસ્ત્રીઓમાં મતભેદ પડે તો માણસે પોતાના અંતરાત્માને પૂછી જોવું. ૫૧ આચારના નિયમો માણસને મારે જનાવેલા છે; અને બીડ કે સંકટને પ્રસંગે રૂઢિઓનું ઉક્ત્સંધન કરી શકાય, નીતિનિયમોનું નહીં. ૫૨ એક સંતપુરુષે કહેલું કે "મને ઠીક લાગે તો હું ગોમાંસ પણ ખાઉં." બીજા એક સંતપુરુષે અશુદ્ધ ગણાતા ચંડાળ પાસેથી લીધેલું ફૂતરાનું માંસ ખાધેલું, તેણે કહ્યું: "સંતપુરુષ ગમે તે ખાઈ શકે; અને માણસને મારા જેટલી બૂખ લાગી હોય ત્યારે એક

ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।.....દેવપિતૃકાર્યામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો મવ । પિતૃદેવો મવ । આત્મ્યદેવો મવ । અતિયિદેવો મવ । યાન્યનવશાન્નિ કર્માન્નિ । તાન્નિ સેવિતવ્યાન્નિ । નો જ્ઞરાન્નિ । યાન્યસ્માકં સુચરિતાન્નિ । તાન્નિ સ્વયોપાસ્યાન્નિ । નો જ્ઞરાન્નિ । ધૃદ્યા દેયમ્ । પ્રિયા, દેયમ્ । હિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ । તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૧; ૧૧; ૧-૨.

૫૦* અથ ચદિ તે કર્મવિચિકિત્સા ઘા વૃત્તવિચિકિત્સા ઘા સ્યાદ । યે તત્ર પ્રાન્નનાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અદ્યક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યથા તે તત્ર વર્તેન્ । તથા તત્ર વર્તેયાઃ । તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૧; ૧૧; ૨-૪.

૫૧*. કાલિદાસના 'શાકુન્તલ'માં નાયક દુષ્યંત શકુન્તલા સાથે પ્રેમમાં પડે છે ને દહે છે કે એ કામ અવોગ્ય ન દોઈ શકે, કેમકે જ્યાં સંશય હોય ત્યાં અંતરાત્માના અવાજને પ્રમાણભૂત ગણવો જોઈએ.

અસંશય સુગ્રપરિગ્રહસ્થમા

યશર્યમસ્યામનિત્યાપિ મે મનઃ ।

ચત્તાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ

પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥ 'શાકુન્તલ' અંક ૧.

૫૨*. મદામારત-શાન્તિપર્વ ૨૧૮; ૭.

પ્રકારનું માંસ ને બીજા પ્રકારનું માંસ એની વચ્ચે ફરક પડતો નથી.” તેણે એવો નિયમ બતાવ્યો કે “ માણસ અશુદ્ધ આહાર ખાય તો એ ગંભીર વસ્તુ નથી; માત્ર તેને વિષે તેણે જૂઠું ન બોલવું જોઈએ.” ખાદ્યાખાદ્યનો નિયમ એ માણસે ચલાવેલી રીત છે, જ્યારે સાચું બોલવું એ અવિચળ નીતિનિયમ છે, આ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થાને જ્યારે કાયદાનું રૂપ અપાયું ને તેમાં ફેરફાર કરવા માટે ધારાસભાની મંજૂરી આવશ્યક ગણાવા લાગી ત્યારે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય પર અંકુશ મુકાયો.

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળમાં કયું સત્ય રહેલું છે એ જોવા બેસીએ, તો તેમાં એ કલ્પના મળે છે કે વ્યક્તિનો કુદરતે આપેલો સ્વભાવ જ તેને સત્કર્મ કરવા ગ્રેરે છે. આપણા જન્મસિદ્ધ ગુણ, અને જેમાં આપણા આત્માનું તેજ પ્રગટ થઈ શકે એવું કર્મ, એ બે અનુસાર કુદરતે આપણને સંસારમાં આપણું કર્તવ્ય નક્કી કરી આપે છે, ને તે કર્તવ્ય માળવા માટે મોઠબોસ પથ આપે છે. ૫૩ જાતિભેદ એ વર્ણધર્મનું અવનતિ પામેલું રૂપ છે. વ્યક્તિને પોતાનું ભાવિ નક્કી કરવાનો ને પોતાને જેમાં રસ હોય તેવાં કામ કરવાનો હક છે, એમ જાતિવ્યવસ્થા કબૂલ રાખતી નથી. એ વ્યવસ્થાના મૂળમાં આદર્શવાદ

૫૩. પ્રાયઃ સ્વમાવવિહિતો નૃણાં ધર્મો યુગે યુગે ।

વેદદૃશિઃ સ્મૃતો રાજન્ત્રેત્ય ચેહ ચ ધર્મકૃત્ ॥

ઘૃત્યા સ્વમાવકૃતયા વર્તમાનઃ સ્વધર્મકૃત્ ।

હિત્વા સ્વમાવજં ધર્મં શનૈર્નિર્ગુણતામિયાત્ ॥

માગવત ૭; ૧૧; ૩૧-૨.

(યુગે યુગે મોટે ભાગે માણસોનો ધર્મ તેમના સ્વભાવ અનુસાર બેદના જ્ઞાનવાળા લોકો કરાવી આપે છે. ધર્મ ઇલેલોક તેમજ પરલોકમાં તેમનું કલ્યાણ કરે છે. જે માણસ સ્વભાવથી બેદની રૂત્તિ અનુસાર કામ કરે તે સ્વધર્મ કરે છે. જે માણસ સ્વભાવથી નક્કી થયેલું કામ ઇચ્છે તે ધીરેધીરે ગુણદીન બની જાય છે.)

હતો; ઇતિહાસના અનેક ક્ષાંખા યુગોમાં તેણે પ્રજાનું ઠણાણું પણ કરેલું; હજી પણ તે કેટલીક રીતે મદદગાર છે; છતાં તેની પ્રમતિ અટકા ગઈ છે ને તે સમય અનુસાર ગદલાતી નથી, તેથી તેના આપણા આજના સંજોગો સાથે મેળ રહ્યો નથી. માનવજાતિના મોટા ભાગને પરાણે જે દર્શિત દશામાં રાખવામાં આવે છે તે જોઈને સંસ્કારી માણસોનાં દિલ દુભાય છે, કેમકે તેઓ મનુષ્યનું ગૌરવ સમજે છે ને માનવજીવનને મોંઘામૂઠું ગણી તેના પ્રત્યે આદર ધરાવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય આત્માને પોતાની પ્રજાના સંસ્કાર અને આત્મજ્ઞાનનો વારસો પૂરેપૂરો મેળવવાનો અધિકાર છે, એ વાત ઠબૂલ રખાવી જોઈએ. જાતિભેદ એ વિખવાદનું મૂળ હોઈ ક્ષાનિકતાં છે; અને તે જો તેના આજના રૂપમાં કાયમ રહેશે તો તેને વળગી રહેનાર લોકોને તે નિર્જાતા ને અસત્યનો ગ્રેષ્ઠ લગાડના વિના નહીં રહે.

૫. ચાર આશ્રમ

હિંદુ સમાજવ્યવસ્થા વ્યક્તિનો વિકાસ સાધવાનું કામ તે વ્યક્તિની મરજી પર નથી છોડી દેતી, પણ તેને રસ્તો બતાવવા તેની આગળ ચોકસાઈ યોજના રજૂ કરે છે. માનવજીવનમાં એક પછી એક એમ ચાર અવસ્થાઓ આવતી ગણાવી છે. એ અવસ્થાને 'આશ્રમ' કહે છે. એમાંના પહેલા ત્રણ આશ્રમને વર્ણ કે જાતિના નિયમો લાગુ પડે છે. ૧૪

૧. બ્રહ્મચારી. મનુષ્યનાં જાણકો એ સર્વ પ્રાણીઓમાં સૌથી

૧૪*. મદ્ગર્ભ પરિણમણ્ય યદી મયેત્ । છરી મૂલા યની મયેત્ ।
યની મૂલા પ્રજેત્ । યદિ વેતરયા મદ્ગર્ભાદેવ પ્રજેત્ યદ્વાદા યનાદા ।
યદ્દહેવ વિરજેત્તદ્દહેવ પ્રજેત્ । જાણાલોપવિવત્ ૪.

(માનસે બ્રહ્મચર્યં પૂર્વં કરીને ચૃદરથ જનનું. ચૃદરથાશ્રમ પૂરો કરીને વાનપ્રસ્થ મનું. વાનપ્રસ્થ પૂર્વં કરીને પ્રજન્ન—સંન્યાસ—લેવી. અથવા: તો, બ્રહ્મચર્યમાંથી, ચૃદમાંથી કે વનમાંથી પણ સંન્યાસ લેવાય. દિવસે વૈશાખ ૮૫૭૭ તે દિવસે જ સંન્યાસ લેવા.)

વધારે અસહાય હોય છે. માત્રાપ તેમની સંભાળ ન લે તો તેમનો જીવવાનો સંભવ ધણો ઓછો રહે છે. એ ઉછેરનું કામ લાંબા વખત સુધી—ખાળક પુરુષ કે સ્ત્રીની ગણતરીમાં આવે ત્યાં સુધી—ચાલવું જોઈએ. સંસ્કારનું ધોરણ જોઈએ જાયું તેટલો શિક્ષણનો કાળ લાંબો.

ખાળકના વિરોધ કરતા મગજમાં જ્ઞાન હાંસવું અને તેના તરફાટ કરતા માનસ પર જૂની ધરેડના આચારના નિયમો ઠોપી બેસાડવા, એ કંઈ જીવવણીનો ઉદ્દેશ નથી. જીવવણીનો ઉદ્દેશ તો એ છે કે ખાળકને તેનો સ્વભાવ ખીલવવામાં મદદ કરવી, ને તેને બહારથી કંઈક નાખવાને બદલે તેના અંતરનું જ પરિવર્તન કરાવવું. માણસને અપાતી જીવવણી તેને જીવનની દરજ્જે અદા કરવાની શક્તિ આપે છે, એટલું જ નહીં પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવી સાધના કરેલી જોઈએ તેના સામાન્ય ખ્યાલ આપે છે.

૨. ગૃહસ્થ. માણસ સમાજજીવનમાં પોતાને મળેલું સ્થાન શોધાવીને, તથા સમાજના ધોરણ અને પોષણમાં મદદ આપીને, પોતાના જીવનધર્મનું પાલન કરે છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજની સેવામાં ફાળો આપે છે. માણસ સમાજના ખીજ શોધો સાથે હળામળાને રહે ત્યારે જ તેનું જીવન સાર્થક થાય છે. સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ એ માણસના જીવનનું એક મામૂલી કામ છે, ને તેને લીધે તેનો વંશવેશ્રોચાલુ રહે છે. લગ્ન, પ્રણય અને માતૃપદને હિંદુ ધર્મમાં જાયું સ્થાન આપ્યું છે, ને તેનાં યશોમાન ગાંધાં છે. ધરસંસાર અને ધર્મને લગતી સર્વ ક્રિયાઓમાં સ્ત્રીને પુરુષની સમોવડી ગણવામાં આવી છે. દરેક સ્ત્રીને લગ્ન કરીને ધર માંડવાનો હક છે એમ મનાયું છે. અવિવાહિત અવસ્થા એ, બન્ને અતિશય વિરલ છતાં, કામવૃત્તિની એક વિકૃતિ જ છે. બન્ને દેહને તપસ્થાયી દમવા માટે પણ દેહની વાતમાં જ મન પરાવી રાખવું એ જૂરી વસ્તુ છે. આત્મા અને શરીર, ગમે તેટલાં ભિન્ન હોય છતાં, એકબીજાની સાથે નિકટના સંબંધથી મંડળા.

છે. શરીરને પ્રથમ ધર્મસાધન કહ્યું છે. ૫૫ આત્માનો વિકાસ અમુક અંશે દેહની તૃપ્તિ ને સુખાકારી પર આધાર રાખે છે. અર્થ અને કામ—ધનપ્રાપ્તિ અને વિષયસુખ—સ્વતંત્ર રીતે જોતાં બંને અગત્યના ન હોય, પણ ધર્મપરાયણ જીવનના સાધન તરીકે અગત્યના છે જ.

શરૂઆતના આશ્રમોમાં શીખવાના સામાજિક ને આધ્યાત્મિક પાઠો શીખ્યા પછી જ તે પછીના આગલા આશ્રમમાં જઈ શકાય. પહેલાં દરેક બનવાનું શીખ્યા પછી જ સાધુ બનાવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. બાળક, પતિ કે પિતા તરીકે પ્રેમ કેવી રીતે કરાય એની જોને ખચર ન હોય તે આખા જગત પ્રત્યે પ્રેમ થું કરી શકવાનો હોતો? સમાજના શ્રેષ્ઠ માણસોને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જેમ્ની સંન્યાસ તરફ વાળવા, એ પ્રાણીવિજ્ઞાન તેમજ સમાજશાસ્ત્ર બંનેની દૃષ્ટિએ હાનિકારક છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ સમાજજીવનનો પરમ આધાર છે. એક અન્યમાં કહ્યું છે કે ગૃહસ્થે બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું, તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણ બનવું, અને પોતે જે કંઈ કામ કરે તે બધું પરમાત્માને સમર્પણ કરવું. ૫૬ માણસે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સંસાર છોડી પહોંચના શિખર પર કે અંધારી ગુફામાં આત્મા જવું જ જોઈએ, એમ હિંદુ ધર્મ કહેતો નથી. ૫૭ સામાન્ય રીતે સંસારની અવસ્થાઓ વટાવીને જ પરમાત્મપ્રાપ્તિ તરફ જઈ શકાય છે.

૫૫. શરીરમાર્ગ ચલ્ય ધર્મસાધનમ્ । કુમારસંમવ ૫.

૫૬*. બ્રહ્મનિષ્ઠો ગૃહસ્થઃ સ્યાત્ તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણઃ ।

યયત્કર્મ પ્રકુર્વોત તદ્ બ્રહ્મણિ સમર્પયેત્ ॥

૫૭. ન્યાંયાર્જિતધનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠોઽતિથિપ્રિયઃ ।

શ્રાદ્ધકૃત્ સત્યવાદી ચ ગૃહસ્થોઽપિ વિમુચ્યતે ॥

આપસ્તંબીયધર્મસૂત્ર પરની દીકમાંથી.

(જે ગૃહસ્થ ન્યાયપૂર્વક ધન કમાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનમાં રમ્યાપમ્યો રહે છે, અતિથિનો સત્કાર કરે છે, શ્રાદ્ધ કરે છે, ને સત્ય બોલે છે, તે પણ મોક્ષ પામે છે.)

૩. વાનપ્રસ્થ જન્મવું, મોટા થવું, પરણવું, આજીવિકા મેળવવી, કુટુંબ સ્થાપવું, તેનું ભરણપોષણ કરવું, ને મરી જવું, એટલામાં જ 'કેષ' માણસનું જીવન સમાપ્ત થવું નથી. એ તો માત્ર પશુજીવનની માનવી આદૃત્તિ થઈ. શરૂઆતમાં પશુસમાન જીવન ભણે હોય, પણ તેને વટાવી બિંધ્વંભાગે જવું ને આત્માનો વિકાસ સાધવો એનું નામ મનુષ્યજીવન છે. માણસ સમાજમાં પોતાને ભાગે આવેલી ફરજ અદા કરે, એટલે તેને પ્રકૃતિરૂપી આચ્છાદનની પાછળ રહેલા આત્માના મહિમાની ઝાંખી થવા માંડે છે, અને સર્વાત્મભાવ એ જ તેનું સાચું સ્વરૂપ છે તે ગ્રાસ કરવા તે ઝંખે છે. બાળકો મોટા થઈ સંસારમાં ઠેકાણે પડે ને તેમને પિતાની કાળજીની જરૂર ન રહે એટલે પિતા, પછું કરીને ઓને સાથે લઈ, વસ્તીથી દૂર કોઈ શાન્ત સ્થળમાં જઈને વસે; તત્ત્વચિંતન અને નિદિધ્યાસનમાં સમય ગાળે; અને સામાજિક બંધનોના કલહોથી દૂર અનાસક્તિના વાતાવરણમાં અત્યુચ્ચ થઈ જીવનનું સત્ય ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે. જીવનની તેમજ મૃત્યુની ગૂઢતાનો હોલ દરેક જણે આપણે મેળવવાનો હોય છે. આપણે ગાવું ને ચાખવું હોય તો તે પારકી જીભ વડે ન બની શકે; એને માટે તો આપણે પોતાની જીભ જ વાપરવી પડે. દરેક માણસને પોતાના સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ વડે જીવનનું અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે એ ખરું, પણ એ પુરુષાર્થનું જો પરિણામ આવે છે તેનો લાભ તો આખા જગતને મળે છે.

૪. સંન્યાસી. સંન્યાસી સર્વ સંપત્તિનો, જાતિભેદનો, અને અગ્નિહોત્ર આદિ ઈર્ષ્યાકાંડનો ત્યાગ કરીને સંસારમાંથી ચાલી નીકળે છે. તે પોતે પૂર્ણત્વ પામેલો હોવાથી પોતાના આત્માને વિશાળ વ્યોમમાં વિહરવા દઈ શકે છે, પોતાની સર્વ શક્તિ જગતને મુક્ત કરવાની પ્રવૃત્તિમાં વાપરી શકે છે, અને જગતને કાયાપલટો કરવાની ફરજ પાડે છે. તે હિંચતર જીવનની માત્ર કલ્પના નથી આપતો, એવું જીવન ખરેખર ગાળે છે; અને 'જગત મારો દેસ છે ને સેવા મારો'

ધર્મ છે' એ પ્રસિદ્ધ સૂત્રને અનુસરે છે. "તેણે પ્રાણીમાત્રને સમાન દષ્ટિએ જોવા, ને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી રાખવી; અને ભક્તિપૂર્ણ થઈને તેણે ડાઘ પણ અનુભવ કે અનુભવેતર પ્રાણીને કર્મ, વચન કે મનથી ઈર્ષ્ય ન કરવી, ને આસક્તિમાત્રનો ત્યાગ કરી નિઃસંમળનીતે રહેવું." ૫૮ આત્માની વિમુક્તિ ને નિર્ભયતા; ગમે તેવા પરાજય કે સંકટમાં ન ડગે એવી અપાર હિંમત; વિશ્વને ચલાવી રહેલી શક્તિને વિશે શ્રદ્ધા; બદલાની કશી આશા કે માગણી વિના જીભરાનારો ને જીવનને સ્વેચ્છાએ પરમાત્માના દાસત્વમાં સમર્પણ કરનારો પ્રેમ; એ પૂર્ણ પુરુષના લક્ષણ છે. સંન્યાસી સંસારનાં મોહ અને બંધનોને વઢાવી ગયેલો પુરુષ છે; તે પરિણામક — પરિશ્રમથી કરનારો શિક્ષક હોઈ, સમાજથી અળગો રહેવા છતાં સમાજના આધ્યાત્મિક આદર્શો પર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસી બેની વચ્ચે ભેદ એ છે કે બ્રાહ્મણ એ સમાજનો પૂરેપૂરો સભ્ય છે, બેરીછોકરાં ને કુટુંબકબીલો લઈને વ્યવસ્થિત પણ સાદા ધરમાં રહે છે, અને શાસ્ત્રમાં બતાવેલા કર્મકાંડના વિધિઓ કરે છે; જ્યારે સંન્યાસીએ જીવે તો ને ધરખારનો ત્યાગ કર્યો હોઈ તે અનિદેત હોય છે; ડાઘ મહત્ત્માં ન રહેતો હોય તો નિરંતર પરિશ્રમથી કરે છે; અને તેણે કર્મકાંડનાં સર્વ વિધિઓ ને ક્રિયાઓને તિર્લાંજલિ આપેલી હોય છે. ૫૯ તે નથી ડાઘ બાવાનો કે નથી ડાઈ દેશનો હોતો. તે કેવળ પોતાના

૫૮. વિષ્ણુપુરાણ ૩; ૧.

૫૯. અનમિરનિકેતઃ સ્વાદશર્માશરણો મુનિઃ । આપસ્તંબીયધર્મસૂત્ર ૨; ૧; ૨૧; ૧૦.

(મુનિએ અગ્નિ ન રાખવો, એક જગ્યાએ ઝાઝો લાળ ન રહેવું, મુખની કે આંધયરયાનની ચોખ ન ઢાંચાં કરવી.)

સત્યાનૃતે મુસદુઃચે વેદાનિમં લોકમમું ચ પરિત્યજ્યાત્માનમન્વિષ્ટેઽ ।
આપસ્તંબીયધર્મસૂત્ર ૨; ૧; ૨૧; ૧૧.

(તેણે સત્ય અને અસત્ય, મુખ અને દુઃખ, વેદ, અને દંડટોક ને પરથોહની વૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને આત્માની ચોખ કરવી.)

આત્માને ને તેથી આપ્તા જન્મતો હોય છે.^{૧૦} આ આશ્રમમાં, દાખલ થવાની સર્વ વર્ણના માણસોને, તેમજ પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ, છૂટ છે. સંન્યાસીનું જીવન એ મનુષ્યનો અન્તિમ આદર્શ હોવાથી એવું જીવન ગાળનારા પ્રત્યે સમાજ ભાર આદરની નજરે જુએ છે. મહાકવિ કાલિદાસે જીવનના આ પરમ આદર્શનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે તે “ શિવજી પોતે જન્મતના એકેશ્વર હોવા છતાં, ને ભક્તને ધણું ફળ આપનારા હોવા છતાં, પોતે તો અક્રિયન રહી હાથીનું ચામડું જ ઓઢે છે.”^{૧૧}

હિંદુ ધર્મે આપણને સંન્યાસીના રૂપમાં આદર્શ મનુષ્યનો ચિતાર આપ્યો છે. તે પોતાના અંતરમાં આત્માનો પ્રજ્વળ વેગ, તેની અગ્નિશિખા સમી અવિરત ગતિ, લાઇને ફરે છે. તેને કોઇ એકસ રહેઠાણ હોતું નથી, ને કશી સ્થાયી આજીવિકા હોતી નથી. તે વ્યક્તિગત, સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય એમ સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થમાંથી છૂટી ગયો હોય છે. તે પોતાને માટે કે કોઇ સમૂહને માટે સત્તા મેળવવાને ખાતર પોતાના સિદ્ધાન્તોનો ત્યાગ કરતો નથી કે તેમાં માંડવાળ કરતો નથી. તેના વર્તનને વિષે કોઇ કશી આગાહી કરી શકતું નથી, કેમકે તે કોઈ સામાજિક સમૂહના કે રાજ્યના કાયદાને અનુસરીને ચાલતો નથી. તે સ્વૈર્સવહારી હોય છે. તે કોઈ નિયમોને વશ વર્તતો નથી; કેમકે જે વિશ્વજીવનમાંથી નિયમમાત્ર ઉદ્ભવે છે ને જે પોતે કોઇ નિયમને તાણે હોતું નથી તે જીવનનો તેણે પોતાના હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય છે. તેના આત્માની શાન્તિ અનન્ય હોય છે; કેમકે જ્યારે આસપાસનું આખું જગત અશાન્તિથી

૧૦*. ઐતિરથેનીસની આગળ તેના સાથીઓએ બડાઈ હાંપી કે ‘અમે તો આ દેશના વતનીઓ છીએ,’ ત્યારે તેણે કહેલું કે “એ માનવ તમારી સાથે ભાગ પડાવનાર તો અજાણ્યાં અને તીડ જ છે.”

૬૧*. एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः ।

માલવિકામિમિત્ર ૧; ૧.

ઉપરતળે થઈ રહ્યું હોય છે ત્યારે પણ તેના અંતરની શાન્તિ ચળવા પામતી નથી. તેને ઉપમા આપવી હોય તો કુતાશનની આપી શકાય. અવિરત ગતિ એ તેનું લક્ષણ છે.

ભારતવર્ષનો આદર્શ પુરુષ તે ગ્રીસનો ઉદાર પુરુષ નથી કે મધ્યયુગીન યુરોપનો ચરો સુખટ નથી, પણ આત્મજ્ઞાન પામેલો સુખ પ્રરુપ છે. તેણે ઠઠણ તપસ્યા વડે, ને શમદ્વંદ્વાની સાધના વડે, પરંપરાનું સમ્બંધર્યન કરેલું હોય છે. તે પોતાના દેશના ને પોતાના જમાનાના વહેરો ને ભ્રમોના પાશમાંથી છૂટી ગયેલો હોય છે. ભારતવર્ષે આ આદર્શને મક્કમપણે પકડી રાખ્યો છે; અને ઉપનિષદના ઋષિઓ ને બુદ્ધના ઠાળથી માંડીને સમકુળે ને ગાંધીના જમાના સુધી, દરેક પેઢીમાં ને દેશના દરેક ભાગમાં, આ આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાનો સફળ પ્રયાસ કરનાર અનેક પુરુષો ઉત્પન્ન થયાં છે; એ એને સારુ ગૌરવની વાત છે.

સંન્યાસીનો આદર્શ હિંદી માનસને હજી પણ રચે છે. માંધીજી રાજકીય નેતાઓને સંસારની સાથે જોડી રાખનારા બંધનમાત્ર તોડી નાખવાનું અને અહિંચન ને અલસ્યારી તપસ્વી બનવાનું કહે છે. તેઓ એ નેતાઓને કહે છે કે કારામૃદ તેમનો મઠ બનવો જોઈએ; જાડા ખડખડાં જેસનાં કપડાં તેમનાં ચીવર બનવાં જોઈએ; બેઠીઓ ને હાથકડીઓને તેમણે દેહદમનના સાધનરૂપ વાળનાં પડેરણ ને ચાગખા જેવાં ગણવાં જોઈએ. આમ કહેવામાં તેઓ સંન્યાસના એ સંનાતન આદર્શનો રાજકોજના ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરે છે, એમ જ કહેવું જોઈએ.

વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા અંતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં મદદગાર છે, પણ અનિવાર્ય નથી. મંડન કહે છે ૧૧૨ એ વ્યવસ્થા ધોગના નેત્રી

૧૧૨. 'सर्वापेक्षा यथादिष्टोत्पत्त्यवत्' । एतदर्थः—'यदेन दानेन इति धनमाप्तमपेक्ष्यन्ते विद्याभ्यासेष्वभ्यासमपि । ययान्तरेणान्यथं प्रान-
माप्ते विद्वत्पन्थां स्तुत्यापात्रेणाय बाधोऽपेक्ष्यते । प्रह्लादिदि

છે. ઘોડા પર બેસીને માણસ સહેલાઈથી ને જલદી પરગામ જઈ શકે છે એ ખરું, પણ ઘોડા વિનાયે ત્યાં જઈ તો શકાય જ છે. જીવન એ એક યાત્રા છે, ને તેમાં એક પછી એક મુકામ વટાવતા આગળ ને આગળ ચાલ્યા જવાનું છે. પંથ લાંબો કાપવાનો છે. એટલે સમાજ કોઈ પણ માણસને માથે તેના અગ્ર કરતાં વધારે બોજે ન નાખે એ જ હિચિત છે. પહાડની નીચલી કેડીઓ વટાવી મથા વિના તેનાં ઉપલાં શિખરોએ પહોંચવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. છતાં સદાને માટે એ નીચલી કેડીઓ પર જ રહી પડી, એટલેથી જ સંતોષ માનવામાં સાર નથી. એમ કરીએ તો, જે આદર્શને પહોંચવાની અપેક્ષા આપણી પાસેથી રખાય છે તે આદર્શને આપણે શોભાવ્યો ન ગણાય. આપણે આખરી મુકામ તો પરમાત્માનું દર્શન, તેનો સાક્ષાત્કાર છે; ને ત્યાં જવાનાં દાર સફળે માટે ખુલ્લાં છે. સંસાર અને તેની પ્રવૃત્તિઓ એ યાત્રામાં અંતરાયરૂપ નથી પણ તેની તાલીમ મેળવવાનું મેદાન છે.

૬. મુક્ત પુરુષનું કર્તવ્ય

મનુષ્યના આત્માનો વિકાસ સાધવો એ પુરુષાર્થ, વર્ણ અને આશ્રમની આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. તેના જીવનને એકબીજાની વિરોધી એવી કામનાઓનું કુરુક્ષેત્ર રહેવા દેવાને બદલે એ યોજના તેને પ્રોત્સાહન જીવન નિયમિત ને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં મદદ કરે છે. માણસ પ્રાણીસંપ્રદાયમાં રાખેલાં જનવરનો એક નમૂનો નથી, પણ એક સામાજિક સમૂહનો સભ્ય છે, એમ આ ત્રિવિધ યોજનામાં કલ્પેલું છે; અને જે આદર્શની સિદ્ધિને માટે એ સમૂહ હસતી ધરાવે છે તે આદર્શની સાધનામાં આ યોજનાથી મદદ થાય છે. સમાજના અંતર્ગત માણસોનાં અંતરમાં અમુક પ્રતીતિ દબાવે હોય તો જ તે સમાજ રચિત બનવા પામે. એવી પ્રતીતિ ઠેળવવામાં શિક્ષણ તથા સામાજિક નિયમન તેને મદદ કરે છે. પણ હમેશાં આગ્રહપૂર્વક એમ શીખવવામાં આવે છે કે જિંદગીમાં જિંદગી આદર્શી એ કોઈ એક રાજ્યની મિલકત નથી, પણ ખરેખર આખા જગતની.

મિલકત છે. કલા અને વિજ્ઞાનની, નીતિ અને ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ ને સિદ્ધિઓમાં લોહીના ને નાતજાતના બોદ હોતા નથી, ને એનો વિનિમય આખા જગતની સાથે થઈ શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે કોઈ એક સમૂહ કે દેશનું જીવન અગત્યનું નથી. પણ, સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જોતાં, કલા અને સાહિત્યનાં, વિજ્ઞાન અને દ્વિલસૂક્ષ્મના જગ્યામાં જગ્યાં વિચારો, આદર્શો ને બાવનાઓ આખા જગતના મન અને હૃદયને સ્પર્શે છે. માણસ નેટલી જેવી કક્ષાએ ચડેલો તેટલો તે સમાજની ધરેડાથી વધારે મુક્ત. સમાજનો સર્વોત્તમ પુરુષ જાતિ અને દેશની મર્યાદાઓ વટાવી આખી વસુધાને કુંડળ માને છે; તેને સમાજના — વર્ણોશ્રમના — નિયમનની જરૂર નથી રહેતી. તે ‘અતિવર્ણોશ્રમી’ બનેલો હોય છે. તે મનુષ્યોમાં રાજા છે, કેમકે તે પોતાનો રાજા બનેલો હોય છે — સ્વયમેવ રાજા. તે આખા જગતનો નાગરિક છે; અને તે જે બાપા બોલે છે તે મનુષ્યમાત્ર સમજી શકે છે. ચાર પુરુષાર્થમાં મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે. ચાર વર્ણમાં આત્મજ્ઞાન માટે મથનારો બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. ચાર આશ્રમમાં સંન્યાસ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭ મનુષ્ય પોતાની ચેતનાનો વિસ્તાર કરે, હૃદયને વિશાળ બનાવી આખા જગતને પ્રેમપાશમાં બીડે એમાં એના જીવનની કૃતાર્થતા રહેલી છે. ચેતના ને હૃદયનો આવો વિસ્તાર, માણસ ત્યાં લગી તેના વ્યક્તિત્વરૂપી કોટકિલ્લામાં બસાઈ બેસે ત્યાં લગી શક્ય નથી. પોતાની દૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર વિશાળ બનાવતા રહેવું ને જીવમાત્રની સાથે એકતા સાધવી, એ આત્માનું મુખ્ય ધ્યેય છે. કૌટુંબિક જીવનની જવાબદારી અને સામાજિક રૂઢિઓની તાબેદારી એ ધ્યેયની સિદ્ધિના માર્ગમાં અંતરાય નાખે છે. સંસારત્યાગનો માર્ગ જીવન-વિમુખ્ત દોષ, એ માર્ગે જનાર માણસ તમામ ધનદોષતનો ત્યાગ કરે છે, અને મગાજ સાથેનો બધો ગ્રંથ તોડી નાખે છે. પણ હિંદુ ધર્મનો એવો મત નથી. તે તો આપણને ટકે છે કે આપણે

૬૩. સર્વેવામાશ્રમણાં ત્વ સંન્યાસી શુક્તમાશ્રમી । હરીતસ્મૃતિ

આપણા જીવનનું પ્રત્યેક અંગ ખીલવી, તેની મર્યાદા વટાવી, પાર જવાય ત્યાં સુધી આગળ વધવું જોઈએ; અને એમ ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી, જેમાં વ્યક્તિત્વની મર્યાદા વટાવી અનંતત્વરૂપી સમુદ્રમાં બળી જવાય છે એવી આત્માની વિમુક્તિ સાધવી જોઈએ. અત્યારે યુગ-સંધ્યાની વિનાશક ધડી ચાલે છે; ને તેજ અને તિમિર વચ્ચે દારુણ સંગ્રામ જામ્યો છે; એવે વખતે, જે મુક્તાત્માઓએ તિમિરનાં પંડો ભેદી તેની પાર રહેલા સત્યસૂર્યનાં દર્શન કર્યાં છે તેમનો ધર્મ એ છે કે તેમણે તિમિરનાં પૂરને આવતાં રોકવાનો બનતો પ્રયત્ન કરી છૂટવું; અને એમ ન બને તો પોતાના હાવડા સળગાવી રાત પડે આપણને રસ્તો ખોળવામાં મદદ કરવા તૈયાર થવું.

૭. એ સુદિન ક્યારે હોગ ?

આપણી સામે ઇતિહાસની મહાવિપમ અને ગદ્દાનિજનક ધડી આવી પડેલી છે. ભાવિ જોટકું અઠળ આજે દેખાય છે તેટલું ઠઠી દેખાયું નહોતું. જાણે વિનાશના ગર્તમાં જઈ ને અટકવાનું હોય એમ જન્મતનું ઠરુણ નાટક ચાલી રહ્યું છે, ને તેનો એક પછી એક અંક ભજવાતો જાય છે. અનેક રાષ્ટ્રોની બનેલી આ દુનિયા અવળચડાં, તોફાની, રિસાળ છોકરાનો ભરેલો બાળનિવાસ હોય, અને એ બાળકો એકબીજાની જોડે વઢતાં હોય, પોતાની દુન્યવી ધનદોલત ને માલમતા-રૂપી રમકડાંની નરી વિચાળતા જોઈને જ રાજ ચર્તા હોય ને ખીજની આગળ તે બતાવી બડાઈ મારતાં હોય, એના જેવો આજની દુનિયાનો દેખાવ છે. આ વાત બધા જ દેશોને વિષે સાચી છે. એ પૂર્વ કે પશ્ચિમનો, એશિયા કે યુરોપનો સવાલ નથી. જે મહાપ્રભુઓ યુરોપમાં વસે છે, ને જેમણે અનેક ક્ષેત્રમાં ઉદાત્ત અને જ્વલંત સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેને વિષે કાંઈ પણ બુદ્ધિશાળી એશિયાવાસીના મનમાં પ્રશંસા ને આદરનો ભાવ જીવન્યા વિના રહે એમ નથી. ક્ષિતિજ પર કાળાં વાદળ ઘેરાતાં જોઈને તેનું દેખું વસોવાઈ જાય છે. આપણી સંસ્કૃતિના અંતસ્તત્ત્વમાં જ એવું કંઈક અભદ્ર

પડેલું છે જેને લીધે તે ફરીફરીને પછડાય છે. સંપત્તિ, શ્રમ અને કુરસદની અસમાન વહેંચણીને લીધે સમાજના કેટલાક વર્ગોમાં જે શોષ ફેલાય છે તે વર્ગ વર્ગ વચ્ચે જે વિગ્રહ જામે છે તેની સામે જામે તેવી બબ્બે ને તેજસ્વી સંસ્કૃતિ ટકર ઝીલી ન શકે. જન્મત એક અને અખંડ છે, ને પરસ્પરાશ્રયથી સંકળાયેલું છે, ૧૪ એ વાત આપણે ન સ્વીકારીએ તો સદાનો હોમજ આપણે કપાને લખાયેલો છે. આજની સમાજરચના અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા પશુખળ પર, અને નળણી વ્યક્તિઓ ને પછાત પ્રજાઓના શોષણ પર રચાયેલી છે. આપણે એનું મંડાણ જ ન બદલીએ તો વિશ્વશાન્તિ એક અપ્રાપ્ત સ્વપ્નરૂપ જ રહી જશે. આજની પ્રજા કશાનો ત્યાગ ન કરવાનો નિર્ધાર કરીને બેઠી છે, અને છતાં એ ત્યાગનાં ફળ તે ભોગવવા માગે છે.

‘ધસુનું અનુકરણ’ એ ગ્રન્થમાં એક અત્યંત અર્થવાહી વચન છે: “માણસમાત્ર શાન્તિ ઈચ્છે છે, પણ જે વસ્તુઓ શાન્તિ સ્થાપવામાં મદદગાર છે તે તો કોઈ વિરલાભ ઈચ્છે છે.” ૧૫ સામ્રાજ્યોનો ત્યાગ, આર્થિક રાષ્ટ્રવાદની નીતિનો ત્યાગ, જાતીય સમાનતા ને સ્વતંત્રતા તથા વિશ્વકુટુંબ પ્રત્યેની નિઃશાના પાયા પર જન્મતની પુનર્ધટના, એટલું થાય તો જ શાન્તિની સ્થાપના શક્ય બને. પણ શાન્તિની એ કિંમત આપવા આપણે તૈયાર નથી. ઉપર કહી તે વાતો સાવ સાદીસુતરી છે, પણ સમગ્ર માનવજાતિને જો તે ઊતરવા માટે માનસિક ને નૈતિક ક્રાન્તિ જરૂરની છે. શાન્તિ માત્ર છે ક્રાન્તિકારી ધર્મજ, નવી સાદાર્થ, ને નવો ત્યાગમાર્ગ. માણસો પોતાની અનર્મળ વાસનાઓને છોડે તો આ મનોવિજ્ઞ

૧૪. સંપાતવાન્મર્ત્યલોકઃ પરસ્પરમપાથિતઃ । મહામારત-શાન્તિર્વા ૨૧૮; ૧૭.

૧૫. સરખવોઃ પુણ્યસ્ય પટ્ટમિષ્ટન્તિ પુણ્યં નેષ્ટન્તિ દાનવઃ ।
(માનુસો સત્કર્મ કરવા દિશ્વંતા નથી, છતાં સત્કર્મનું ફળ મેળવવા દિષ્ટ છે)

તેમનો ખીજ સંબંધમાં પણ દેખાઈ આવશે. ઈસવી સન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં અશોકને વારસામાં જે સામ્રાજ્ય મળેલું તે આજના બ્રિટિશ હિંદ કરતાંયે વિશાળ હતું. જીવાનીમાં જ તેણે યુદ્ધ સુખદ અને સેનાપતિ તરીકે નામના મેળવી હતી. યુદ્ધથી ચતી ખુવારી અને પ્રાણહાનિ જોઈને તેનું હૃદય પશ્ચાત્તાપથી પ્રજ્વળી ઊઠ્યું, તે પછી તેણે અહિંસાનો માર્ગ લીધો ને તે જીવનો ઉત્સાહી ઉપાસક બન્યો. તેના હૃદયપલટાનું વર્ણન તેના પોતાના શબ્દોમાં આપી શકાય એમ છે, કેમકે એ વર્ણન તેણે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં અનેક દેશોએ ખડકો ને સ્તંભો પર ઠાતરાવ્યું છે. કલિંગ દેશ પર તેણે કરેલી યદાધમાં હાજરો માણસોનો સંહાર થયો અને નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને પારાવાર હાનિ વેઠવી પડી, તે જોઈ પોતાને થયેલા મર્મભેદી દુઃખનું વર્ણન તેણે એક શિલાલેખમાં કર્યું છે: "આના સોના કે હાજરમા ભાગ નેટલા માણસોની પણ એવી જ દશા હવે પછી થશે તો તેથી દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શીને પારાવાર દુઃખ થશે. તે હવે માને છે કે કોઈ માણસ તેને ઈન્દ્ર કરે તોપણ તેણે ધીરજ રાખીને, સહન કરી શકાય એટલી હદ સુધી, તે સહન કરી લેવી જોઈએ." ૧૧ અહીં આપણે એવા એક મહાન સમ્રાટનું દર્શન કરીએ છીએ જેણે પોતાના સામ્રાજ્યલોભને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો; એટલું જ નહીં પણ ભાવી પ્રજાને જોષ મળે તે માટે એ પશ્ચાત્તાપની ભાવનાને માપાણ્યમાં ઠાતરાવી રાખી હતી. વિજ્ઞાન અને યત્રો લગાયક સીઝરો ને જીલમગાર તૈમુરના હાથમાં છે તેને બદલે ખીજ જ માણસોના હાથમાં આવે, અને દરેક સમાજમાં એવાં સ્ત્રીપુરુષો પૂરતી સંખ્યામાં નીકળી આવે, જેઓ ધર્મ અને રાજકાજના અધિષ્ઠા ઝનૂન વિનાનાં હોય, જેઓ દરેક પ્રકારના માનસિક ને નૈતિક જીવનનો સામનો કરવા કટિબદ્ધ હોય, અને જેઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રીય ભાવનાને બદલે વિશાળ વિશ્વકુટુંબની ભાવના ખીલવે — આવો સુદિન ઊગે તો જગતમાં શા ચમત્કાર થવો બાકી રહે ?

હિંદુ ધર્મનો પ્રાણ

૧. હિંદુ ધર્મનો પ્રાણ

ઇતિહાસ એટલે કેવળ ઘટનાઓનો ક્રમજન્ય પ્રવાહ નથી; પણ જન્મ પામવા મથી રહેલા, ને સંસારની ઘટનાઓ દ્વારા પોતાનો સાક્ષાત્કાર સાધવા પ્રયત્ન કરી રહેલા, પ્રાણ અથવા આત્માની જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ ઇતિહાસ છે. છતાં એ આત્માનો પૂરેપૂરો સાક્ષાત્કાર કદી થતો નથી, ને થઈ શકે પણ નહીં. ગ્યોટ^૧ તેના સંવાદોમાં કહે છે: "કોઈ પણ સજીવ દેહ તેના અંતરતત્ત્વમાં રહેલા પ્રાણનું પ્રતિબિંબ પૂરેપૂરું પાડી શકતો નથી. દરેક દેહના અંતરમાં તેનો આત્મા ગૂઢ, નિગૂઢ પડેલો હોય છે. એ પરમાત્માને આપણે સહુ ખોળાએ છીએ ને તેના દર્શન કરવાની આશા તો રાખીએ છીએ; પણ તે દસ્તી ધરાવે છે એટલું જ્ઞાન જ આપણને થાય છે; આપણે તેને ભેંસી શકતા નથી." હિંદુ ધર્મના વિવિધ, અને કેટલીકવાર એકબીજાનો વિરોધ કરતા, સંપ્રદાયો તરફ નજર નાખીએ, તો આપણને વિભાસ થાય કે હિંદુ ધર્મ એ અનેક ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો શંભુમેળો તો નથી? પણ એ સંપ્રદાયોની પાછળ રહેલા આત્મપરાયણ જીવન, ધર્મનશા, અને પુરુષાર્થ તરફ ધ્યાન આપીએ, તો આપણને તેમાં એકસૂત્રતા જોવા મળે, ને કંઈક અકળ એવી એકરૂપતા જાડી આવે. અને છતાં એ એકરૂપતા કોઈ પણ રીતે રિથર અથવા મતિદીન નથી; અથવા તેમાં વિવિધતાનો છેદ જ અજાવ છે એનું પણ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિના આખા ઇતિહાસ દરમ્યાન, અમુક ત્રેરક આદર્શ, અમુક મતિત્રેરક શક્તિ, જીવન પ્રત્યે જોવાની અમુક દૃષ્ટિ, કામ કરી રહ્યા છે. એ સંસ્કૃતિની કોઈ પણ અવસ્થા યા તેનું કોઈ એકાદ અંગ લઈને જોવાથી તે ભણી શકાતાં નથી. એ સંસ્કૃતિનો, પ્રાણ જોવો હોય, તો તેનો

આખો પ્રવાહ ને તેનું આરંભથી આજ લગીનું જીવન તપાસવાં જોઈએ. અને તેથી એ પ્રાણરૂપ ભાવનાનું વર્ણન સાવ સંક્ષેપમાં, એકાદ સાદા સૂત્રથી, થઈ શકતું નથી. મનુષ્યની મનોગત કલ્પનાઓને વ્યવહારમાં પ્રગટ થતાં સેંકડો વરસ લાગે છે; અને ઠાઈ પણ સંસ્કૃતિની ગમે તે અવસ્થા હો, તોયે એ સંસ્કૃતિનો કંઈક અંશ તો હજી પ્રગટ થવો બાકી રહી જ ગયો હોય છે. ઠાઈ પણ કલ્પના તેના વિકાસક્રમની એક પણ અવસ્થાએ પૂરેપૂરી પ્રગટ થતી નથી.

હિંદુ ધર્મનો આ આત્મા કેવો છે? તેના પ્રાણરૂપ ભાવના કઈ છે? જે તત્ત્વ તેના આરંભકાળથી માંડીને છેક હમણાં સુધી, તેની છેક નીચલી દક્ષાથી માંડીને જાગ્યામાં જાગી રહ્યા સુધી ઐતિહાસિક છે, અને જે તત્ત્વ છેક નીચલી દક્ષામાં મોજાઈ હોવા છતાં છેક જાગી રહ્યામાં પણ વધારે પૂર્ણપણે ને વધારે બબઝંઝેર પ્રગટ થાય છે, તે તત્ત્વ કયું છે? વૃક્ષના વિકાસની અત્યેક અવસ્થામાં જીવનસ્રોત વહેતો હોય છે; નવી ફૂટતી કુંપળ કરતાં વિકાસ પામેલા વૃક્ષમાં તે અધિક અંશે પ્રગટ થાય છે એ ખરું; છતાં એ પ્રાણ તો એનો એ જ હોય છે. હિંદુ ધર્મમાં એવું ઠાઈ સર્વસામાન્ય તત્ત્વ હોવું જોઈએ જેને લીધે એની અત્યેક અવસ્થામાં ને અત્યેક ગતિમાં એ ધર્મનું હાઈ પ્રગટ થાય છે. હિંદુ ધર્મનાં જીવંત જીવંત અંગો ને તેની જીવંત જીવંત અવસ્થાઓમાં આ સામાન્ય તત્ત્વ જેટલે અંશે હોય તેટલે અંશે જ તેઓ આજના જમાનાને માટે સાર્યક ને ઉપયોગી છે. આદર્શરૂપી આખરી સુકામ સુધી પહોંચવાના લાંબા ચઢાણમાં ભૂલો ને નિષ્ફળતાઓ તો ઘણી થઈ છે, છતાં તેમાં જે ઐક્યનું તત્ત્વ રહેલું છે તે જોઈએ તો હિંદુ ધર્મના સમગ્ર પુરુષાર્થનું ને તેને મળેલી સફળતાનું યથાર્થ દર્શન થવા પામે. હિંદુ ધર્મના ઠાઈ પણ વિવેચનમાં તેની આ પ્રાણરૂપ ભાવનાનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આ ભાવના એ ધર્મની રીતો ને પ્રણાલિકાઓમાં અપૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે, અને આપણે

એ ભાવનાને અધિક માત્રામાં ને અધિક ઉલ્લેખતાથી ખીલવાએ તે પછી જ આજના કરતાં સારા યુગનો ને સારી સંસ્કૃતિનો ઉદય થવા પામે.^૨

૨. ઐતિહાસિક રૂપરેખા

આ ભાવના તે નિર્જીવ કલ્પના નથી પણ જાગતીજેત શક્તિ છે. એ ભાવના અતિથીલ અને વેગવાન છે, તેને લીધે જ હિંદુ સંસ્કૃતિ આટલો લાંબો કાળ ટકા છે, અને જીવનની વિવિધતા ને જટિલતાના વધવા સાથે પોતાના કલેવરમાં ફેરફારો કરી શકી છે. હિંદુ જીવનસંસ્કૃતિનો મહાપ્રવાહ સામાન્ય રીતે શાંતપણે વહી છે, છતાં તેમાં ક્યાંક ભેરદાર વહેણ અને મોટા ઘોષ પણ દેખાય છે. એ પ્રવાહનું મૂળ એટલા પ્રાચીન કાળમાં પડેલું છે કે એ શોધવા માટે, ને એનું અસલી સ્વરૂપ સમજવા માટે, ઘણું જ દુર સુધી જવું પડે એમ છે. ઇતિહાસનો આરંભ થયો તે પહેલાંથી જ કેટલાંક એવાં બળો કામ કરતાં આવ્યાં છે જેમણે એ ધર્મનું કલેવર ધડવામાં ફાળો આપ્યો છે. હરપ્પા અને મોહેન-જો-દારોમાં થયેલા ખોદકામને પરિણામે મળેલા અવશેષો પરથી આપણને જે સંસ્કૃતિનું દર્શન થાય છે તે વિકાસ પામીને ધણી જાગી ઢલાએ પહોંચેલી હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. સર જોન મારશલ કહે છે કે “ભારતવર્ષની જૂમિ પર એ સંસ્કૃતિનો લાંબો પૂર્વેતિહાસ મજબૂત ગયો હોવો જોઈએ; અને એનાં મૂળ જે અતિપ્રાચીન કાળ લગી પહોંચે છે તે કાળની આપણે તો ઝાંખી ઝાંખી અટકળ જ કરી શકીએ એમ છીએ.” વય અને પુરુષાર્થ એ બેની જાગૃતમાં સિંધુ-ઠાંઠાની સંસ્કૃતિને ગિસર અને સુમેરની સંસ્કૃતિ સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. એ સંસ્કૃતિની ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા એ છે કે તે રાજકીય સત્તારૂપે નહીં, પણ સંસ્કાર ફેલાવનાર ને દેશવતાર

૨. સરખાવો ‘ધર્મોનું મિલન’ (રાધાકૃષ્ણન), પૃ. ૨૪૫.

શક્તિરૂપે, પ્રાચીન કાળથી આજ લગી અખંડ ને એકધારી ચાલી આવી છે.^૩ સર જોન મારશલના કહેવા પ્રમાણે, સિંધુકાંઠાની એ પ્રાચીન પ્રજાના ધર્મમાં અને “હિંદુ ધર્મમાં ચાલતી પ્રાણીપૂજા તથા શિવ અને દેવીમાતાની પૂજામાં બાએ જ ઠંઈ ફરક દેખાય છે.” શિવ અને શક્તિની પૂજાના સંપ્રદાયો વૈદિક ધર્મમાં પહેલેથી હોય એમ લાગતું નથી. કુલિકામ્નાય અથવા કુળ્લિકામત તન્ત્રમાં એક શ્લોક છે, તેમાં કહ્યું છે: “તું ભારતવર્ષમાં જ ને તારી સત્તા આખા દેશ પર ખેસાડ. તું ત્યાં ઠરીલામ થશે ત્યાં સુધી હું તારી પાસે આવવાનો નથી.” શક્તિપૂજાને વૈદિક આર્યોએ પાછળથી અપનાવેલી એ ખરું, પણ એની સામે તેમનો જે મૂળનો વિરોધ હતો તે સાવ શમી ગયો નથી. વેદમાંના ઋતુ રથાન શિવે થોડાં જ વખતમાં લીધું લાગે છે. છતાં દક્ષ પ્રજાપતિએ કરેલા યજ્ઞમાં શિવ સિવાયના બીજા બધા વૈદિક દેવાને નિમંત્રણ અપાયેલું એમ કહેવાય છે. ભાગવત પુરાણ તો ઘણું પાછળનું છે, છતાં તેમાં પણ પાશુપત સંપ્રદાયનો વિરોધ કરેલો જોવામાં આવે છે. તેમાં કહ્યું છે: “જેઓ ભવ એટલે શિવની ઉપાસના કરે જ ને બીજા જે એમને અતુંસરે છે તેઓ પાખંડી થાઓ, ને સંઘાત્રથી વિરદ વર્તનારા થાઓ. શુચિતા શુભાવી ખેડેલા, મૂઠ ભુદ્ધિવાળા, ને જટા ભરમ હાડકાં આદિ ધારણ કરનારા લોકો શિવદીક્ષામાં પ્રવેશ કરે. એ દીક્ષામાં સુરા અને આસવ દેવના

૩. અધ્યાપક આર્દેહ લખે છે: “ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ના અરસામાં ભારતવર્ષ જે સંસ્કૃતિ લઈને મિસર અને બેબીલોનિયાની સામે ઉપરિચત થયેલું તે સંસ્કૃતિ તેની પોતાની વિશિષ્ટ ને સ્વતંત્ર હતી, ને ઉદ્યોગકળામાં તે દાળની બીજ સંસ્કૃતિઓની હારોહાર બેલી સકે એવી હતી. ભારતવર્ષની ભૂમિમાં તેની જડ જડી બિતરેલી દેખાય છે....એ સંસ્કૃતિ ટકી રહી છે. એ પ્રાચીન કાળમાં પણ એમાં ભારતવર્ષની ખાસિયત દેખાઈ આવે છે; અને એના પાયા પર જ આધુનિક ભારતીય સંસ્કૃતિની ધમારત રચાઈ છે.” — ‘ન્યૂ લાઇટ ઓન ધા મોસ્ટ એનસન્ટ ઈસ્ટ’.

જેવી પૂજા પામે છે."૪

દ્રાવિડો એ, આપણી જાણ પ્રમાણે, ભારતવર્ષના જૂનામાં જૂના રહીશો હતા, એમ રીસલીનું કહેવું છે.^૫ એ દ્રાવિડો સાથે સિંધુ-કાંદાના વતનીઓને કરો સંબંધ હતો કે કેમ, એ કેવળ અનુમાનનો જ વિષય છે. તેમજ દ્રાવિડો મૂળ આ દેશના વતની હતા કે બહારથી આવેલા, એ પણ આપણે કહી શકીએ એમ નથી. આર્યો અને દ્રાવિડો ઉપરાંત એક ત્રીજી પ્રજા પણ દેશમાં હતી. એ શોકો ગ્રીકો નાક ને કાળા ચામડીવાળા હતા; ને તેમને આર્યો દર્યુ અથવા દાસ (એટલે કે ગુલામ) કહેતા. સાહિત્યની જે જૂનામાં જૂની કૃતિઓ આપણને મળી આવી છે તેમાં વર્ણવાયેલો ધર્મ આર્યોનો છે; જોકે એના પર સિંધુતટવાસીઓ, દ્રાવિડો અને દર્યુઓની ઘણી અસર પડેલી જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદનાં સાદાં સૂકતોમાં જે યુગની ઝાંખી થાય છે તેમાં કુદરત હજી સજીવ ને ચેતનવંતી હતી; વનનાં વૃક્ષો બોલી શકતાં ને નદીઓનાં પાણી ગાર્હ શકતાં; અને માધુસ એ વાણી ને માંન સાંભળી ને સમજી શકતો. ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં ને આખા અથર્વવેદમાં મળી આવતાં જાદુ ને મંત્રરજંતર પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે કાળનો ધર્મ બચી લાગણી પર રચાયેલો હતો, ને તેમાં ભૂતપ્રેત પિશાચ આદિ મેલાં દેવદેવીની ઉપાસના થતી. શરૂઆતનાં ઉપ-નિષદોમાં જુદા જુદા ધાર્મિક મતો ને આચારોનો સમન્વય કરી, કેવલાદિતના સિદ્ધાન્તમાં એ સડુનો અન્તર્ભાવ કરવામાં આવેલો. તે પછી થોડા વખતમાં ઇરાની ને બેક્ટ્રિયન મંસ્કૃતિ સાથેના ઓક

૪૪. મદ્યતપરા ચે વ ચે ચ રાન્સમતુમત્તાઃ ।

પાર્શ્વદિનસ્તે મન્તુ સચ્છાત્રપરિપિગ્નિનઃ ॥

નદરોચા મૂઢધિયો જટામસ્સાસ્તિધારિનઃ ।

વિરાન્તુ શિવરીણાયાં ચગ્ર દૈવં મુરુસવમ્ ॥

માગવત ૪; ૨; ૨૮-૧.

૫૦. ૧૯૦૧ નો વસ્તીવચનો રિપોર્ટ.

સંસ્કૃતિના સંયોગમાંથી જન્મેલી વિદેશી સંસ્કૃતિનું જોર વાયવ્ય હિંદમાં જન્મેલું. સુમારે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી માંડીને મુસલમાન વિજેતાઓનાં જે ધાર્મિક એક પછી એક ભિતરી આવ્યાં તેમણે પણ હિંદુ આચારવિચાર પર અસર પાડેલી. મુસલમાન વિજેતાઓએ ધરિનમાંથી બગાડી મૂકેલા પારસી હિંદુઓને હિંદમાં આવકાર-પૂર્વક આશરો મળ્યો હતો. સેન્ટ ટોમસે સીરિયામાંથી દક્ષિણ હિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ આણ્યો; અને હજારેક વરસ સુધી તે ખ્રિસ્તી ધર્મ ને સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ ફેલાવવાનું એ એક જ કેન્દ્ર જગતમાં હતું. સોળમા સદીમાં સેન્ટ ફ્રાન્સીસ એવિયરે રોમન કેથલિક સંપ્રદાય દાખલ કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારની જે આધુનિક હિલચાલ અત્યારે ચાલે છે તેનો આરંભ થયાને સૌથી વીતી ગયો છે. પશ્ચિમની પાસે રાજકીય બળ વધારે છે ને ઉદ્યોગક્રાંતિની ભારે આવડત છે, એને લીધે તેની સંસ્કૃતિનો હુમલો ઘણા જોરમાં થયો છે..

જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, અને શીખ ધર્મ હિંદી માનસે નિખ-જાવેલા છે. હિંદુ ધર્મમાં જુદે જુદે વખતે જે ખાસ જરૂર બિભી થઈ તેને પહોંચી વળવાને હિંદુ ધર્મના પરિવારની અંદર જ બિભી થયેલી એ સુધારાની હિલચાલો છે. જરૂરોસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ આ દેશમાં એટલા લાંબા વખતથી છે કે તેઓ આ દેશનો જ વતની બની ગયા છે; ને તેમના પર હિંદુ ધર્મના વાતાવરણની જોડી અસર થવા પામી છે.

હિંદુસ્તાન એ પ્રાચીન કાળથી અનેક ધર્મો, જાતિઓ ને સંસ્કૃતિઓની મિલનશુભિ ખન્યું હતું. હિંદુસ્તાન પર ગ્રીક, મુસ્લીમ, યુરોપિયન, ને તે ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રજાઓના હુમલા થયા છે; છતાં હિંદુ સંસ્કૃતિએ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી માંડીને આજ સગી તેની પ્રજ્ઞાલિકા અસ્ખલિત ચાલુ રાખી છે. સિંધુકાંઠાની પ્રાચીન પ્રજાનું કે વેદકાલીન આર્યોનું જ નહીં, પણ શંકર અને રામાનુજ એ મહાન આચાર્યોના કાળનું પણ, ધાર્મિક જીવન જેવું હતું તેવું જ

ધાર્મિક આજ્ઞાના હિંદુઓનું રહ્યું નથી. વ્યક્તિઓના સ્વભાવ, સમાજની પરિસ્થિતિ, અને ઔદિક વાતાવરણમાં યતા પલટા અનુસાર તેમાં ફેરફારો થતા રહ્યા છે; છતાં એકની એક કલ્પનારૂપી અભ્યસ ને અવિકારી આત્મા જુદા જુદા કલેવરોમાં ફરીફરીને પ્રગટ થાય છે. હિંદુ ધર્મનો જે વિકાસ થાય છે તેમાં ખદારથી કશા ઉમેરા યતા નથી; પણ તે સજીવ દેહની પેઠે અંદરથી વિકાસ પામે છે, ને વ્યવહારોપજીત તેની આખી કાયા જ પલટાઈ જાય છે. તેણે ધણી વસ્તુઓ ફેંકી દીધી છે, તેમ ધણીવાર ખદારથી જડેલાં વિચાર-રત્નોને અપનાવી પણ લીધાં છે. તેને છેક આરંભમાં જે તત્વદર્શન થયેલું તેને તે યજ્ઞમી રહ્યો છે; છતાં તેણે જે કંઈ તત્વો ન્યાંધી મળ્યાં ત્યાંથી ઉપાડી લીધાં છે. તેમાં જેટલા ફેરફારો થાય છે તેટલું તેનું અસહી રૂપ કાયમ રહે છે. હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં કુખ્ય નિષ્ક્રાંતિઓ ને અદ્યતન વિજયોની, તથા શ્રમાવેશી ને વાપરેલી તકોની, ખદુરંગી વિવિધતા બરેલી છે. કલ્પિત તેણે નહું સત્ય પ્રદણ કરવાનો ધનકાર કર્યો છે ને તેના પર જીલમ પણ કર્યો છે. સેકડો વરસના પુરુષાર્થ અને પરિશ્રમને પરિણામે સાધેલી તેના રહેલી એકરૂપતા અવારનવાર, સ્વાર્થ અને અજ્ઞાનને લીધે, ભાંગીને ચૂરા થવાની અણી પર પહોંચી ગઈ છે. છતાં એ ધર્મ પોતે નાશ પામ્યો નથી. તે જીવે છે; ચેતનથી ચસ્ત છે; અને તેણે અંદરના તેમજ ખદારના દુઃખના સામે ટક્કર ઝીલી છે. તેનામાં પોતાનો કાયાપલટો કરી નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરવાની અમર્યાદ શક્તિ હોય એમ દેખાય છે. તેના આખા ઇતિહાસ દરમ્યાન તેણે જે ચેતન અને જોમ ખતાવ્યાં છે, જે અખૂટ હિતસાદનું દર્શન કરાવ્યું છે, તે એટલા જ તેની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાની સાક્ષી આપવાને પૂરતાં છે.

૩. સર્વદેશીયતા

હિંદુ ધર્મને તેની બહોળજીની દિવસોમાં પોતાના પ્રાણરૂપ ભાવના ને પોતાના આદર્શો ભારતવર્ષની હદ બહાર લઈ જવાનો ને

સુધરેલા જગતમાં તેનો પ્રચાર કરવાનો હિસાબ હતો. એનું સ્મરણ આખા એશિયાના માનસમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે, ને એ આખા ખંડના જીવનની ભાવનાને એનો રંગ લાગ્યો છે. આને જગતના વિચારમાં તે અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે; ને પશ્ચિમમાં ને શ્રદ્ધિવાદ અને અત્યક્ષવાદ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે તે અધૂરા છે એમ ખતાવી તેની જીણપ પૂરવાનું કામ એ કરે છે. તેથી એ ભાવના આખા જગતને માટે હિંપયોગી છે.

ભારતનું તત્ત્વદર્શન એ 'ભારતીય' તે એટલા જ અર્થમાં કે તેને રચનારા માણસો ભારતવર્ષની ભૂમિ પર જન્મેલા હતા. એ તત્ત્વદર્શન અમુક કોમે કરેલું છે કે અમુક દેશ માં પ્રાન્તમાં થયેલું છે એટલા માટે કીમતી છે એવું નથી; પણ આખા જગતને રુચે એવા અંશો તેનામાં છે માટે જ તે કીમતી છે. એ તત્ત્વદર્શનમાં ને શાશ્વત ને સનાતન સત્ય છે તેમાં કંઈ ભારતવર્ષની વિશેષતા દેખાતી નથી. એ દર્શનમાં ને ધર્મમાં નિર્ગળતા ને વહેમના ને અંશો દેખાય છે તે ભારતવર્ષનો ખાસ ફાળો છે એમ કહી શકાય. એ નળજાઈએ ને વહેમો એકલા અગ્નિ બોધમાં જ છે એવું નથી; કેટલાક મોટામાં મોટા ને અગ્રેસર હિંદીઓમાં પણ તે છે.

૪. ધર્મ એટલે અનુભવ

સિંધુકાંઠાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના આચારવિચારથી માંડીને, સદા પદલાતી આકાંક્ષાઓ ને ટેવો, કલ્પનાઓ ને શંકાઓનું ને જટિલ અને બહુરંગી પટોળું આને જોવામાં આવે છે ત્યાં સુધીનો, ને વિકાસ છે તેનું નામ હિંદુ ધર્મ છે. છતાં તેમાં કેટલીક પ્રેરક કલ્પનાઓ, નિયમક વિચારો, તથા જોડી ને વેગવાન કડીઓ એવા છે ને એ ધર્મની જુદીજુદી કક્ષાઓ ને હિલચાલોને ઐક્યને સૂત્ર બાંધી રહ્યા છે. સ્થિરસ્થાવર, અચલાયતન જેવા ધર્મમતમાં, કે સિદ્ધાન્તોના રચયિતા ધર્મ જાગી મચેલા વિચારપ્રવાહમાં, જેવી એકરૂપતા હોય છે તેવી એકરૂપતા હિંદુ ધર્મમાં નથી; પણ નિરંતર

બદલાતા સજીવ દેહમાં કે વિકાસ પામતા વૃક્ષમાં હોય એવી એક-રૂપતા તેમાં છે. આ નિર્બંધમાં તો આપણે હિંદુ ધર્મનો સમગ્ર પ્રવાહ એકંદરે ઠઈ દિશામાં વહે છે એટલું જ બતાવી શકીયું; એ પ્રવાહના આડાંબવળાં વહેણો કે તેમાં ભળનારા ખીળ નાના પ્રવાહો તરફ નજર નાખવાનું અહીં નહીં બની શકે.

હિંદુઓના મત પ્રમાણે ધર્મનો અર્થ અનુભવ યા મનોવૃત્તિ છે. તે મનની ઠલ્પના નથી પણ એક શક્તિ છે; શુદ્ધિએ ઘડેલું પ્રમેય નથી પણ જીવનને પ્રેરનારી ને ટકાવનારી એક શક્તિ છે. ધર્મ એટલે ઈશ્વર વિશેનો વાદ કે મત નથી, પણ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર છે. ધર્મપ્રાણ પુરુષ વાગ્મજી રચનારો કે પંડિત નથી હોતો; તર્કવાદી કે દલીલખાજ નથી હોતો; પણ ચેગબર, દ્રષ્ટા કે ઋષિ હોય છે. તે પોતે આત્મજ્ઞાનની જીવંતીઅગતી મૂર્તિરૂપ હોય છે. મનુષ્યનો આત્મા જ્યારે અંતર્મુખ બની પોતાના સ્વ-સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માની સમીપ જાય છે, તે એ પરાત્પરનું તેજ તેને વ્યાપી વળે છે. પરમ સત્યનું દર્શન, તેનો અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર, એ ધર્મમાત્રનું ધ્યેય છે. બ્રહ્માનુભવ, બ્રહ્મદર્શન, બ્રહ્મ-સંસ્પર્શ, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર એમાંથી ગમે તે નામ એને આપો.

ધર્મ એટલે શુદ્ધિથી કરેલો અચુક મતો કે વિચારોનો સ્વીકાર નહીં, પણ સત્ તત્ત્વનો અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર, એમ ને હિંદુ ધર્મ કહ્યું છે, તેમાં તેણે ધર્મનો ઇતિહાસ તથા ધર્મને લગતી વર્તમાન પરિસ્થિતિ એ બંનેને ખીળ ધમો કરતાં અધિક અંશે લક્ષમાં લીધાં છે. આરંભકાળના જોદ્ધ ધર્મ ઈશ્વરની હસ્તી વિશે કશી આરથા બતાવી નહોતી. શુદ્ધની પેડે કનકપુસિયસે પણ તેમના શિષ્યોને પરમાત્મા અથવા અદૃશ્ય જગતને વિશે ઠલ્પનાઓ કરવામાં મન પરાવતાં વાપી દતા. હિંદુ તત્ત્વવિચારમાં સાંખ્ય અને પૂર્વ-મીમાંસા જેવાં દર્શનો છે તેની કેટલીક મુખ્ય શાખાઓ ઈશ્વરની કે મનુષ્યના દૃશ્યો અગિયતા દેવોની હસ્તી કબૂલ રાખતી નથી. જ્યાં

તેને 'ધર્મ'ની ગણનામાંથી ખાતલ રાખવાનું મુરદેલ છે. એ દર્શનો ચાપ અને દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે બીજા ઉપાયો ચોજે છે, અને પરમાત્માને મુક્તિદાતા ગણતાં નથી. પરમાત્મા ને મનુષ્ય આત્મા વચ્ચે પરસ્પર યોગ અથવા અભેદસાક્ષાત્કાર શક્ય છે. એમ રૂપીનોઝાએ^૧ ઠપ્પૂલ રાખ્યું નહોતું, એટલા જ કારણસર ઠ'ઠ' એમ ન કહી શકાય કે એનામાં ધર્મભાવના નહોતી. માણસમાં ધાર્મિક કહી શકાય એવી લગની ને એકાગ્રતા હોય, અને છતાં તેને 'પરમેશ્વર' નામે ઓળખાતા તત્ત્વને વિશે ઝાઝી આરથા ન હોય, એવા દાખલા આર્પણી જાણમાં છે. વળી ઈશ્વરની હસ્તીને વિશે આપણને આરથા હોય, ને છતાં ધર્મભાવના જરા પણ ન હોય, એ પણ બનવાજોગ છે. ઈશ્વરની હસ્તી સિદ્ધ કરવાને રજૂ થતા મુરાવાને આપણે નિર્વિવાદ માનતા હોઈએ, ને છતાં જોને 'ધર્મ'માં મણી શકાય એવી ભાવના કે વૃત્તિ આપણા મનમાં ન હોય, એ સંભવિત છે. ધર્મ એ બુદ્ધિથી જાણવાની વસ્તુ છે એના કરતાં વધારે જીવનમાં ઉતારવાની ને આચરવાની વસ્તુ છે. ઈશ્વરની હસ્તી પુરવાર કરવાને પરાપૂર્વથી અપાતી દલીલો સામે કોટે^૨ વાંધો ઉઠાવ્યો; છતાં ✓ સાથેસાથે શ્રદ્ધાપૂર્વક એમ પણ કહ્યું કે મનુષ્યના અંતરમાં નીતિ અનીતિનો ભેદ પાડનારી જે વિવેકશક્તિ છે તે ઈશ્વરની હસ્તીને પુરાવો આપે છે. એમ કહીને તેણે બતાવ્યું કે પ્રભુપરાયણ જીવન બુદ્ધિવિકાસ, વિક્રતા કે વાદવિવાદથી પ્રાપ્ત થતું નથી.^૬ એમાંથી એમ ફક્ત યાય છે કે ઈશ્વરની હસ્તી તાત્ત્વિક વાદવિવાદ કે પંડિતાઈવાળાં પ્રમાણોથી પુરવાર નથી થતી; પણ કેટલાક માણસોએ કરેલા ઈશ્વરદર્શન કે જ્ઞાનસાક્ષાત્કાર પરથી જ પુરવાર યાય છે.

૧. ડચ ફિલસૂફ. ઈ. સ. ૧૬૩૨-૭૭.

૭. જર્મેન ફિલસૂફ. ઈ. સ. ૧૭૨૪-૧૮૦૪.

૮. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન ઘનુના શ્રુતેન ।

-ઋગ્વેદોપનિષદ ૧; ૨; ૨૨.

એ સાક્ષાત્કાર જ 'ઈશ્વર' શબ્દને સાર્થક ને સહેતુક બનાવે છે. માણસ અપરોક્ષ અનુભવ દ્વારા ઈશ્વરનું જ્ઞાન (અથવા પ્રજ્ઞાન) મેળવે છે. તર્કની દલીલો વડે આપણે ઈશ્વરનું દર્શન નથી કરી શકતા; પણ માનવમાત્રમાં ઈશ્વરનું દર્શન યા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જે શક્તિ જન્મથી પડેલી છે તે શક્તિ વડે તેને યથેચ્છ સાક્ષાત્કારને ને તેને સંબળાયેલી પરમાત્માની વાણીને સાચાં માનીને સ્વીકારતાં આપણને જે વિધો નડે છે તેને દૂર કરવામાં તર્ક ખર્ચ કરે છે. આ જે કેન્દ્ર અથવા નાકામાં યજ્ઞને વિશ્વના તમામ તાંત્રિકા ખેંચાય છે તે કેન્દ્ર અથવા નાકું જેણે પોતાના અંતરમાં ખીલવ્યું છે તેઓ ખરા ધર્માત્માઓ છે. જીવનના છેક ઊંડાણમાં ભીતરીને જોનાર માણસોને જે પરમ સત્યનું દર્શન થાય છે, પરમાત્માના સ્મરણથી ને તેને પોતાનો નિત્યનો સાથી માનીને ચાલવાથી તેમની લાગણીમાં જે જીવાળ આવે છે ને તેમનો જીવનપદ્ધતિ યજ્ઞ તેમનામાં દૃષ્ટિની જે વિશાળતા આવે છે, તેમાંથી જ જગતની શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સત્કર્મોનો જન્મ થયો છે. મૂસાથી ઈસાઈયા સુધીના ઇસુ અને પોલથી માંડીને ઓગંસ્ટાઈન, લ્યૂથર અને વેરલી સુધીના સોક્રેટિસ અને પ્લેટોથી માંડીને પ્લોટીનસ અને ફિલો સુધીના જરથુષ્ઠ્રથી બુદ્ધ અને કનક્યુશિયસથી મહમદ સુધીના જે પૂરોએ જીવનના નવા પ્રવાહો ચલાવ્યા છે, ને જેમણે નવી દુનિયા સરમવી છે, તેઓ પરમાત્માને ખીળ પાસેથી સાંભળીને નહીં પણ નજરોનજર જોઈને જોળખતા હતા.

૫. વેદ

એટલે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણુ અથવા છેવટનો પુરાવો તે તો સાક્ષાત્કાર અથવા અપરોક્ષ અનુભવનો જ ગણાય. પણ માણસના વધતા જતા જ્ઞાન સાથે એનો મેળ રાખવો હોય, તો એ અનુભવનાં વર્ણનોમાં ફેરફારો કરતા રહેવું પડે છે. માણસ હૃદયગુહાનાં છેક ઊંડાં ઊંડાં મહ્વરોમાં જે લાગણી યા સંવેદન અનુભવે, ને જે જીએ (દૃષ્ટિ)

કે સાંભળે (શ્રુતિ) તેનું નામ અપરોક્ષ અનુભવ છે. વેદના માનવી પ્રણેતાઓ વેદનાં સૂકતોને રચતા નથી, પણ તેને જાણે છે કે સાંભળે છે. એ મનુષ્યે કરેલું સર્જન નથી, પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જે વસ્તુ અજ્ઞાત પડેલી હતી તેની મનુષ્યે કરેલી શોધ માત્ર છે. બુદ્ધિનો વિલાસ એ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નથી. બુદ્ધિમળ વડે કરેલી તાર્કિક દલીલોના કરતાં અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કારનો — એટલે કે સત્યને નજરોનજર નિહાળવાનો — માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, એમ ભારતવર્ષે છેક શરૂઆતથી માન્યું હતું. વેદના ઋષિઓ પરબ્રહ્મરૂપી પ્રશાન્ત મહાસાગરની સફરે નીકળ્યા પડનાર પહેલા નાવિકો હતા. એ સફરમાં તેમણે જે ઠાંઈ જોયું તે સાંભળ્યું તેનાં તેમણે કરેલાં વર્ણનો વેદમાં નોંધેલાં મળ્યા આવે છે. એ વેદ ઠાંઈ અલૌકિક, અપૌરુષેય, શક્તિએ રચ્યા એમ તેઓ કહે છે એ સ્વાભાવિક છે.

આધુનિક માનસશાસ્ત્ર કબૂલ કરે છે કે માણસોની જે ઉચ્ચતર સિદ્ધિઓ છે તેનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો એનું પૃથક્કરણ કરતા કરતા જો છેક છેવટ લગી પહોંચીએ, તો એમ દેખાઈ આવે કે એનો જગમ ચિત્તતન્ત્રની જે ક્રિયાઓમાંથી થાય છે તે ક્રિયાઓ માણસની સામાન્ય ચેતનાથી પાંરના પ્રદેશમાં ને તેનાથી પહોંચી નથી શકાતું એવા જોડાણમાં ચાલે છે. સોક્રેટિસ કહેતો કે "મારા હૃદયમાં એવા ઠાંઈ દેવ વસે છે જે મારી મોઢી કરે છે ને મારી વાણી વાટે બોલે છે." પ્લેટો માને છે કે માણસને પ્રેરણા કોઈક દેવી પાસેથી મળે છે. ફિલો પોતાની આસપાસની વસ્તુમાત્રને જુલી જાય છે, છતાં તેના મનમાં ઉપરથી કલ્પનાઓની ઝડી વરસે છે. જ્યોર્જ ઇલિયટ^૯ કહે છે કે તે પોતાની સારામાં સારી કૃતિ એક પ્રકારના ઉન્માદની અવસ્થામાં લખતી, ને તે વેળા પોતે શું લખે છે એનું જ્ઞાન તેને

૯. અંગ્રેજ દલચિત્રી ને નવલકથાકાર ઈ. સ. ૧૮૧૬-૧૮૮૦. 'જ્યોર્જ ઇલિયટ' એનું વખટુંસ છે. એનું 'જન' નામ મેરી એન ફ્રોસ હતું.

રહેતું નહીં. ધમરસનના^{૧૦} મત પ્રમાણે કવિતામાત્ર પહેલાં સ્વર્ગમાં લખાય છે. જગતના વ્યાવહારિક જીવનમાં જે ઉપાયિયુક્ત જીવ દેખાતો છે તેના કરતાં વધારે જીંડાણમાં જોઈએ જે નિરુપાધિક આત્મા છે તેની દૃષ્ટનાર્માંથી કવિતાઓ સોતનો ઉદ્ભવ થાય છે. ઠાક પેગળર જ્યારે ‘શ્રીભગવાનુવાચ’ કરીને પોતાનો સંદેશો જગતને આપવો શરૂ કરે છે, ત્યારે તે એમ જણાવવા ઇચ્છે છે કે એ સંદેશો એનો પોતાનો નથી; તે જીવનના ઠાકક વિશાળ અને જામ થરમાંથી, તેના સોપાધિક જીવાત્માની પાર રહેલા ઠાકક મૂલરચાનમાંથી, ઉદ્ભવે છે. આવી ક્ષણે અતિ વિરલ હોઈ તેને આપણે મરજી હાવે ત્યારે ખોલાવી શકતા નથી; એટલે આપણને મળતી પ્રેરણામાત્રમાં ઇન્દ્રિય — અપોરૂપેય — તત્ત્વનો ઠાકક અંશ રહે જ છે. અત્યારનાં કેટલાક નવા ‘માનસશાસ્ત્રીઓ’ માને છે કે માણસ જે ઠાક સર્જન કાર્ય કરે છે તે તેના મનમાં અનાયાસે થતી ક્રિયાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. હિંદુ તત્ત્વચિન્તકોનો એવો મત નથી. તેઓ તો માને છે કે કવિઓની પ્રેરણા, કલાકારનું દર્શન, અને વૈજ્ઞાનિકની શોધકશુદ્ધિ વગેરે સર્જનાત્મક કાર્યો એ વસ્તુતા મનુષ્ય મારફતે કિમ્બારાયેલી પરમાત્માની વાણી જ છે. એ વિરલ ક્ષણોમાં માણસ આ દુનિયા કરતાં વિશાળ એવા જગતની સાથે સંપર્ક અનુભવે છે; અને પોતાના આત્માથી પર એક પરમાત્માના હાથમાં જીવનની દોરી સોંપી તે નયવે એમ નાચે છે તત્ત્વદર્શી ઋષિઓને લાગે છે કે તેમના પોતાના અનુભવો એ પરાતપરની નજરોનજર થયેલી ગ્રાંધી છે, અથવા તો પરમાત્મા સંભળાયેલી તેની વાણી છે. તેથી તેઓ માને છે કે એ અનુભવો માણસની પોતાની પ્રવૃત્તિને લીધે થતા નથી, પણ તે અકર્તૃક છે, અપોરૂપેય છે. તેમને લાગે છે કે એ વાણી તેમને પરમાત્મા પાસેથી સંભળાઈ છે;^{૧૧} તો,

૧૦ અમેરિકન કવિ અને તત્ત્વચિન્તક. ઈ. સ. ૧૮૦૩-૧૮૮૨

૧૧*. રસ્માવ્યાત્ સર્વહુતઃ ક્રુચઃ સામાનિ જહિરે। છન્દાદિ જહિરે

તરમાણુસ્તસ્માદજાયત। પ્રત્યેદ ૧૦; ૧૦; ૧.

પરમાત્મા પણ એ સંકેતોનો કતો નહીં પણ પ્રણેતા કહેવાય છે. એક છેવટ સુધી પૃથક્કરણ કરી જોતાં લાગે છે કે વેદનો કતો ઘાઈ પુરુષ છે જ નહીં.^{૧૨} વેદ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ નથી; એટલે તેનું પાર વિનાનું સંશોધન અને પુનરાવર્તન કરવાપણું રહેતું નથી; પણ વેદ તેના તે રૂપમાં કાયમ રહેતા હોવાથી તેનામાં એક પ્રકારનું 'નિત્યત્વ' છે એમ મનાય છે.

વિજ્ઞાન દ્વારા મળેલું જ્ઞાન થોડા જ વખતમાં જૂનું થઈ નકામું પડે છે; પણ સાક્ષાત્કાર દ્વારા મળેલા 'પ્રજ્ઞાન'નું તો કાયમનું મૂલ્ય હોય છે. સાચી ગ્રંથભાષાની નીપજતાં કવિતા અને શાસ્ત્રો અમુક રીતે દેશકાળની મર્યાદાથી પર હોય છે. એવું અમર્યાદપણું બુદ્ધિજન્ય કૃતિઓમાં હોતું નથી. ઓરિસ્ટોટલે^{૧૩} બાંધેલા પ્રાણીશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો હવે ખરા ગણાતા નથી, પણ યુરીપીડીસના^{૧૪}

(જેમાં સર્વ હોમેરું હવે તે યજ્ઞમાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ, ઇંદ્ર અને યજુર્વેદ ઉત્પન્ન થયા.)

■ यद्यर्द्धेष्वाग्नेरभ्याहतात्पृथग्धूमा विनिधरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि ध्वारव्यानान्यस्यैवै-
तानि सर्वाणि निःश्वसितानि । बृहदारण्यकोपनिषत् २; ४; १०.

(જેમ બીનાં લાકડાં વડે સળગાવેલા અગ્નિમાંથી ધુમાડાના ગોઠા નીકળે છે, તેમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઈતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, બ્યાખ્યાનો, ટીકાઓ — એ બધું આ મહાન તત્ત્વ (આત્મા) ના શ્વાસમાંથી જ નીકળેલું છે.)

૧૨*. વેદે તુ પુરુષામાવાહ્નિહાદિ શબ્દનિષ્ઠ એવ । ■ हि वेदः पुरुष-
निर्मितः । मीमांसान्यायप्रकाश

૧૩. પ્રસિદ્ધ ગ્રીક ફિલસૂફ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૪-૩૨૨). તે પ્લેટોનો પદ્ધતિમ્ય હતો.

૧૪. ગ્રીક નાટકકાર (ઈ સ. પૂર્વે ૪૮૦-૪૦૬). તેનાં ઠંઠણાન્તે નાટકો પ્રસિદ્ધ છે.

નાટકોનું સૌંદર્ય તો હજી પણ કાયમ છે. વૈશેષિક દર્શનનો પરમાણુવાદ ખોટો ને નકામો કયો છે, પણ કાલિદાસના 'શકુન્તલ'ને ટપે એવું નાટક જગતમાં ખીન્નું લખાયું નથી.

મનુષ્યનો આત્મા ને વિશ્વંભર પરમાત્મા બેની વચ્ચે સાધાર્ય છે, ને બેની વચ્ચે અભેદસાક્ષાત્કાર શક્ય છે. પુણ્યશીલ સર્જકતા ને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર બંનેમાં મનુષ્ય પરમાત્મા પાસેથી જળ ને પ્રેરણા મેળવે છે; અથવા કહો કે શક્તિના બંડારૂપ એ પરમાત્મા તેની વાટે પોતાની વિશ્વતિ પ્રગટ કરે છે. ટેનીસનનું^{૧૫} સુંદર રૂપક વાપરીને કહીએ તો, બાંધના દરવાજા ખૂલી જાય છે ને શક્તિનો મહાસાગર અંદર ધસી આવે છે. મનુષ્યનો અંતર્યામી આત્મા વિશ્વમાં વિલસતા પરમાત્માની હાકલને જવાબ આપે છે; સાગર સાગરને સાદ દે છે.

વેદ અથવા શ્રુતિ એ બ્રહ્મદર્શન યા સાક્ષાત્કારની નોંધ છે, તેનું વિવરણ નથી. એટલે ક્ષુતિનું પ્રામાણ્ય અન્તિમ છે; પણ એ અનુભવ યા સાક્ષાત્કારનું જે વર્ણન કે વિવરણ હોય છે તેનું પ્રામાણ્ય અન્તિમ નથી. આ વર્ણન કે વિવરણ તે 'સ્મૃતિ', એટલે કે મહાન તત્ત્વદર્શનોએ યાદ કરીકરીને ભેળું કરેલું જ્ઞાન, છે. માણસનું જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ એ પ્રગતિની હારોહાર સ્મૃતિઓ પણ જે ચાલવા માગતી હોય, તો તેમાં ફેરફાર થવા અનિવાર્ય છે. પરમ સત્ય એકલું જ અવિચળ રહે છે; તેને વિષેની મનુષ્યની કલ્પનાઓમાં તો ડગમગાટ ને ફેરફારો થયા જ કરવાના. સત્યનું અથવા વાસ્તવિક હકીકતોનું વર્ણન તે તે યુગની ભાષામાં કરી શકાય છે. દર્શન ને તેનું વર્ણન, વાસ્તવિક હકીકત ને તેનું વિવરણ, બેની વચ્ચે ધણો નિઠરનો સંબંધ છે. એની વચ્ચેનો સંબંધ શરીર અને કપડાંના જેવો છે એના કરતાં વધારે શરીર અને ચામડીના જેવો છે. એકવાર થયેલા દર્શન યા સાક્ષાત્કારનું વિવરણ નવેસર કરવું હોય, તો કેવળ નવા

શબ્દો વાપર્યેં ચાલે એમ નથી હોતું; પણ મનની નવી ટેવો કેળવવી પડે છે. વેદને વિશે આસ્તિક વર્ગના વિચારમાં પણ કાળાતરે ફરક પડતો મળે છે, એમ બતાવનાર પુરાવો આપણી પાસે છે. જીવ, જમત ને બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ તથા તેમનો પરસ્પર સંજન-ધ, તથા પરબ્રહ્મની ઉપાસનાના માર્ગો, એ મૂલ્યગત પ્રશ્નો પરત્વે શંકર, રામાનુજ અને મધ્વ શ્રુતિવચનોના જુદા જુદા અર્થો ધરાવે છે. આત્મપ્રાપ્તિની અમુક હિલચાલ છેવટની છે એમ-કહીએ, તો એનું પરિણામ એ આવે કે એ હિલચાલ આગળ ચાલતી અટકી પડે. ચાલતાં ચાલતાં ઊભા રહી જવું એનો અર્થ જ એ છે કે પાછા પડવું. શ્રુતિશાનનું એટલે કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું કોઇ પણ વર્ણન યા વિવરણ છેવટનું નથી, ને ન હોઇ શકે.

૬. બ્રહ્મદર્શનની સાધના

પરમ સત્યનું દર્શન, અથવા કહો કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, એ માણસની આધ્યાત્મિક શોધનું ધ્યેય છે. એ દર્શન બૌદ્ધિક અને નૈતિક સાધના વડે જ કરી શકાય. એમાં ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થાઓ જોવામાં આવે છે — શ્રવણ, એટલે કે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પ્રજ્ઞાસિકાનો અભ્યાસ; મનન એટલે કે આપણે સ્વપ્રયત્ન વડે આપણી બુદ્ધિને આપવાની તાલીમ; અને નિદિધ્યાસન એટલે કે સદાચારના નિયમોનું પાલન.

પહેલી વાત તો એ કે આપણે બધા શિખાઉ છીએ. આપણે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રજ્ઞાસિકા જોઇને તે પરથી આપણા વિચારો બાંધીએ છીએ. એ પ્રજ્ઞાસિકા આપણે પેદા નથી કરી; પણ આરંભમાં તો આપણે એની આજ્ઞા માથે ચડાવીને જ ચાલવાનું રહે છે. કદા કે નીતિ, વિજ્ઞાન કે સમાજજીવન, એ દરેક ક્ષેત્રનાં મૂળતરંગો આપણને શીખવવામાં આવે છે; ને તેમાં આપણને આપણી મરજી કાઢી તેવા વિચાર કરવાની છૂટ નથી અપાતી. ધર્મ એ નિયમમાં અપવાદરૂપ નથી; તેને પણ એ જ નિયમ લાગૂ પડે.

છે. શાસ્ત્રોનું પ્રામાણ્ય આપણે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ખીલું પમહું તે મનન, એટલે કે તર્કના નિયમોને અનુસરીને કરેલું ચિન્તન. શાસ્ત્રોએ ચલાવેલી આચારવિચારની પ્રજ્ઞાસિક્ષા સમજવાને આપણે આપણી શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. “ઋષિઓ મરણ પામીને ચાલ્યા જતા હતા તે વેળા મનુષ્યોએ દેવોને પૂછ્યું: ‘અમારા ઋષિ કાણ ચશે?’ દેવોએ તેમને આ તર્ક — એટલે કે મન્ત્રોનો અર્થ કરવાનું શાસ્ત્ર — ઋષિ તરીકે આપ્યું. તેથી કોઈ પણ વેદ જાણનાર વિદ્વાન વિચારપૂર્વક જે અર્થ કરી ખતાવે તે ઋષિએ કરેલો અર્થ ગણાય છે.”^{૧૧} તર્કશુદ્ધ સમીક્ષા સત્યની શોધમાં મદદ કરે છે; અને, તે જો કશાનો નાશ કરતી હોય તો, બાવિક લોકોએ ચલાવેલા ભ્રમોનો જ નાશ કરે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, અનુભવ અને વિવરણ, શાસ્ત્ર અને તર્ક, એ મનુષ્ય આત્માને, લીટીને સત્ય સુધી પહોંચવા માટે, મળેલી બે પાંખો છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન આપણને ધાર્મિક પ્રજ્ઞાસિક્ષાની ટીકા કરવાની છૂટ આપે છે ખરું; પણ એ ટીકા આપણાથી એ પ્રજ્ઞાલિકાએ આંધી આપેલી મયાંકાની અંદર રહીને જ કરી શકાય. જેઓ એ પ્રજ્ઞાસિક્ષાનાં નિયમો ને બંધનોને માથે ચડાવે ને તેણે ઠરાવેલી હદમાં રહીને પોતાના જીવનનું નાવ ચલાવે તેમને જ એ પ્રજ્ઞાલિકામાં રૂપાન્તર અને સુધારા કરવાની છૂટ મળે છે. આપણા મહાન સુધારકો, શંકર અને રામાનુજ જેવા અતિશય મૌલિક વિચાર ધરાવનારા ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં નવા ચીલા પાડનારા આપણા આચાર્યો, એ પ્રજ્ઞાલિકાની સામે વિરોધ ઉઠાવનારા બળવાખોરો છે. પણ, તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે તેમ, તેમના વિચારો પણ જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓનાં જ નવાં રૂપાન્તરો છે.

૧૬૪. મનુષ્યા વા ઋષિપૂત્રામત્સુ દેવાનમુવન્ કો ન ઋષિર્મવિવ્ય-
તીતિ ? તેમ્ય એવં તર્કમપિ પ્રાવચ્છન્ મન્ત્રાર્થચિન્તામ્યૂહમમ્યૂહમ્ । તસ્માદેવ
કેવાનુજાનોઽમ્યૂહત્યાર્થ તદ્વેતિ । નિરુપપરિશિષ્ટ ૧૨.

હિંદુઓ તેમની પ્રજ્ઞાલિકાને નિંદનાર ને તેને છેક જ અવગણનાર લોકો પ્રત્યે અણગમો ધરાવે છે, ને તેમને અવૈદિક કે નાસ્તિક કહી વખોડે છે. પણ એ પ્રજ્ઞાલિકાનો સ્વીકાર કરનાર ને તેણે દરાવેલી મર્યાદાઓ-સ્વીકારનાર તેની ગમે તેટલી ટીકા કરે તોપણ તેમના પ્રત્યે તેઓ સહિષ્ણુતા દાખવે છે.

વેદ પ્રમાણભૂત મનાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે એમાં ચર્ચેલા વિષયોની સડીક તપાસ કે સમીક્ષા કરવાની મનાઈ કરેલી છે. હિંદુઓ માને છે કે શ્રુતિજ્ઞાન વડે દેખાયેલાં સત્યો તર્કની ટસોટીમાં પણ સાચાં હરે એવાં હોય છે. આપણે જાતે સમજવાની મહેનત લઈને, એ સ્વપ્રયત્નને બળે, સ્વીકાર્યો હોય તે જ આપણા મતો કીમતી ગણાય. આમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારેલી પ્રજ્ઞાલિકા એ શુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારેલું સત્ય બની જાય છે. શુદ્ધિ અને તર્કની સમીક્ષા વડે જાણેલું સત્ય 'શાસ્ત્રવચનોથી વિરુદ્ધ જતું જણાતું હોય, તો એ સત્યની સાથે બંધ બેસે એવી રીતે શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ ધટાવવો જોઈએ. કોઈ પણ શાસ્ત્ર આપણને અસત્યને સાચું માનવાની દરજ્જા ન પાડી શકે. "હજારો શાસ્ત્રો પણ ધટને પટ બનાવી શકતાં નથી." ૧૭ વેદમાં એવાં ધણાં વચન છે જે મનુષ્યના સર્વોચ્ચ જ્ઞાનમાંથી નહીં પણ તેના અંચળ કલ્પનાતરંગોમાંથી નીપળેલાં છે. તત્ત્વદર્શી ઋષિઓને શ્રુતિજ્ઞાનરૂપે પરમાત્માની વાણી પહેલાં સંભળાય છે, ને પછી જ એ વાણીને લેખનબદ્ધ કરવામાં આવે છે; એ વાત યાદ રાખીએ, તો આપણને સહેજે સમજાય કે વેદમાં પરમાત્માની એ વાણી સર્વથા શુદ્ધ રૂપમાં ને જૂલચૂક વિના બિતરી જ હશે એમ ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય. વેદમાં સાક્ષાત્કાર અને અનુભવની વાણી છે તેની સાથે તર્કથી નિપજવેલી દલીલો ને વિવેચનોનું મિશ્રણ પણ ધણું છે. વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે તેમાંનો એકેએક શબ્દ વગરવિચારે, અંધશ્રદ્ધાપૂર્વક

સાચો માનવો, યા તો શાસ્ત્રમાં મહાતાત્ત્વ ધર્મનાં વચનોના ગુણમળનું ને તેનાથી તસુબર પણ ચમત્તું નહીં. પાછળથી ધર્મને નામે ને જહાંગીરી શરૂ થઈ ને જેણે સમાજને અપ્રોગતિએ પહોંચાડ્યો તેને વેદપ્રામાણ્યનો નિયમ જરા પણ રેકા આપતો નથી કે તેને કાંઈ રીતે વાજબી મણતો નથી.

શ્રુતિએ એટલે કે વેદ વર્ણવેલું, ને તરફે અનુમાનાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલું, સત્ય આપણા જીવનના તારે તારે વણાઈ જવું જોઈએ. ને આત્મશક્તિએ વેદ સરજાવ્યા તે શક્તિનો કંઈક અંશ આપણે જાતે મેળવવો જોઈએ. એને માટે, એ જૂતકાળ, ને હજી જીવતો છે, તેનાં વિચારો ને ભાવનાઓથી તરંગો આપણા મનમાં ઊઠવા દેવા જોઈએ, નિરિધ્યાસન એટલે કે જાડું ચિન્તન અને ધ્યાન; તથા સદાચારને માર્ગે ચાલવાનો પ્રયત્ન; એ એ વડે એ સત્ય આપણા જીવનમાં રંગેરંગે ઊતરી નાચે છે. ને વસ્તુને આપણે શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય દ્વારા સ્વીકારીએ છીએ ને તરફે વડે કસી જોઈએ છીએ તે હવે ખીજ પણ એક રીતે પુરવાર થાય છે; અને સર્વોચ્ચ પ્રકારનું ને અત્યંત એવું જીવન ટકાવી રાખવાની એની શક્તિનું દર્શન આપણે કરીએ છીએ. વિચાર જીવનમાં એટલે કે આચારમાં ઊતરીને સફળ થાય છે; ધર્મના મંરથાપકોને છેક શરૂઆતના દિવસોમાં ને સર્જનાત્મક અનુભવ થયેલો તે આપણને ફરીવાર થાય છે, ને આપણે આશ્ચર્યથી પ્રવૃત્તિ થઈ જઈએ છીએ.

૭. ઈશ્વર

ધર્મ એટલે અનુભવ એ વાત જો સાચી હોય, તો સવાલ એ ઊઠે છે કે એ અનુભવ શાનો થાય છે? પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માનું રૂપ મેળવું છે? પ્રકૃતિનું જ્ઞાન મેળવવામાં હિન્દિયોથી થતું પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ને જ્ઞાન બચ્ચે છે, તે જ જ્ઞાન ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવાનું પરબ્રહ્મ કે પરમાત્મા સાથેનો, યોગ દ્વારા થતો, અપરોક્ષ

અનુભવ યા અભેદસાક્ષાત્કાર મળવે છે. બંનેમાં આપણને એવું જ્ઞાન થાય છે કે આપણી બહાર, આપણા મન કે આત્માથી પર રહેલી, ઠોઠ શક્તિ આપણને થતા જ્ઞાનનું નિયમન કરી રહી છે. એ જ્ઞાન આપણે નિયમવતા નથી, પણ તે આપણને બીજું ઠોઠ આપે છે, એમ જ લાગે છે. જેમ ઇન્દ્રિયો વડે થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પરથી આપણે સૃષ્ટિને વિગે વ્યાજ બાંધીએ છીએ, તેમ અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કારમાં મળેલા જ્ઞાન પરથી ઈશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ વિગેની કલ્પના ધરીએ છીએ.

હિંદુ ધર્મ એ પરબ્રહ્મને માટે મનુષ્યે ચલાવેલી શોધનો લાંબો ને વિવિધ ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસ દરમિયાન અનંત, અપ્રમેય ને વિશ્વભર એવા પરમાત્માના સ્વરૂપ વિગે મનુષ્યે અનેક વિવિધ કલ્પનાઓ બાંધી છે. હિંદુઓ અનેકદેવવાદ, એકદેવવાદ, એકેશ્વરવાદ એમ અનેક વાદો માનવા ઉપરાંત ભૂતપ્રેત, વીરપુરુષો, ને પૂર્વજોની પણ ઉપાસના કરે છે, એમ કહેવાય છે. એમાંના દરેક મતનું સમર્થન કરે એવાં વચનો શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી શોધી કાઢવાં સહેલાં છે. સિવ અને શક્તિની ઉપાસનાઓ સિંધુકાંઠાની પ્રાચીન પ્રજા પાસેથી જીતરી આવી હોય એ સંભવિત છે. વૃક્ષો, પ્રાણીઓ, નદીઓ, વગેરે સાથે સંકળાયેલા ઉપાસનાના અન્ય પ્રકારો પણ એ જ મૂળમાંથી જીતરી આવ્યા હોવાનો સંભવ છે; બ્યારે પાતાળની આસુરી ને મેલી શક્તિઓ, જેનાથી ડરીને લોકો તેને પ્રસન્ન કરવા મગે છે, તેની ઉપાસના આદિવાસીઓ પાસેથી મળી હોય એ બનવા જોગ છે. વૈદિક આર્યોએ એમાં ઘાવાપૃથિવી, સૂર્ય ને અગ્નિ જેવા ઉચ્ચતર ઠાટિના દેવાનો ઉમેરો દ્યો. હિંદુ ધર્મ આ જુદા જુદા વિચારતંત્રોની સમીક્ષા કરે છે, અને પોતાના તાત્ત્વિક સમન્વય વડે એ સર્વને તાણાવાણાપે વણી એક વિશાળ ને ભાતીગર પટ તૈયાર કરે છે. ધર્મની દસોટી એનો પ્રવાહ કદા દિશામાં વહી રહ્યો છે એના પરથી થાય છે. જેઓ જાણ દગીકતો જ જુએ છે ને

એની અંદર રહેલા સત્યને હવેજે છે તેઓ હિંદુ ધર્મના પુરુષાર્થને અન્યાય કરે છે.

જે પરમ સત્યનો આપણે અપરોક્ષ અનુભવ કરીએ છીએ તેને તર્ક અને વ્યવહારની બાબતમાં પૂરેપૂરું વર્ણવી શકાતું નથી. તે અવર્ણનીય છે. મનુષ્યની વાણીમાં તેનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય જ નથી. તરવદર્શી ઋષિ જે સત્યને જુએ છે તેની હસ્તીને વિષે તેના મનમાં જેવી પૂરેપૂરી ખાતરી હોય છે, તેવી જ ખાતરી એ સત્યનું આકલન કરવાની મન યા વિચારની અશક્તિ વિષે પણ હોય છે. જે ઈશ્વરનું આકલન મનથી કરી શકાય તે ઇશ્વર નથી, પણ આપણું મને ઉપજાવી કાઢેલી કૃત્રિમ વસ્તુ છે. મનુષ્યનો આત્મા શું કે પરમાત્મા શું, તેની હસ્તી સ્વતઃસિદ્ધ છે એમ માનીને જ ચાલતું રહ્યું. એ આત્મા કે પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. તર્ક વડે તેના સ્વરૂપની પૂરી જાણ થતી જ નથી. પૃથ્વરણુ કરવાથી તેનો પાર પાળી શકાતો નથી.^{૧૮} તેનું અગાધપણ, તેની અપ્રમેયતા એમ પુરવાર કરે છે કે પરમાત્મા આપણાં મને નિપજાવેલી કલ્પના નથી, પણ આપણાં મનથી સ્વતંત્રપણે પણ હસ્તી ધરાવે છે. આપણા તાર્કિક પૃથ્વરણુને આપણે ગમે તેટલે દૂર સુધી લઈ જઈએ તોપણ, એક અને અદ્વિતીય એવા પરમાત્મા સુધી આપણું પૃથ્વરણુ પહોંચી શકતું જ નથી. આપણા વિચારની ક્રિયા પર કોઈક બાજી વસ્તુનું નિયમન ચાલે છે. એ નિયમન કરનાર વસ્તુ તે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો વડે થતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને અધ્યાત્મ-સાત્ત્વમાં ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર છે. ઈશ્વરની અનંતતાનું વર્ણન મનુષ્યની વાણી વડે યશ્ન શકતું જ નથી. તરવદર્શીઓનાં મન પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ પરત્વે મૌન સેવવા તરફ ઝૂકે છે. જેઓ એને જાણે છે તેઓ એને

૧૮. સરખાવો ઔચરદાઈનું વચન : માણસ એને વિષે આરણ્ય શાસ્ત્રો દોષ તે વસ્તુને બધે તો એ બધેકું તરવ તે ઈશ્વર તો ન જ શકે.

વિષે બોલતા નથી; જેઓ એને વિષે બોલે છે તેઓ એને જાણતા નથી.^{૧૯} કેનોપનિષદ કહે છે : “ત્યાં આંખ જતી નથી, વાણી જતી નથી, મન જતું નથી. એને વિષે કેમ શીખવી શકાય એ અમે જાણતા નથી, અમે સમજતા નથી. તે જ્ઞાત વસ્તુઓથી પર છે, ને અજ્ઞાત વસ્તુઓથી પણ પર છે.”^{૨૦} શંકરે એક જગ્યાએ શ્રુતિનું એક અવતરણ આપ્યું છે તેમાં શુરુ આત્માનું સ્વરૂપ શિષ્યોને કહેવા માટે મૌન સેવે છે, ને શિષ્ય ફરીફરી પૂછે છે ત્યારે કહે છે : “હું તો કહું છું પણ તું સમજતો નથી. આત્મા ઉપશાન્ત — મૌનરૂપ — છે.”^{૨૧} જીવનનો ઊંડામાં ઊંડો અનુભવ શબ્દાતીત છે. ઋષિઓ કહે છે કે “એને વિષે બોલી શકે એ માણસ અદ્ભુત છે; એને સમજી શકે તે પણ અદ્ભુત છે.”^{૨૨} શુદ્ધ પરમ સત્યના સ્વરૂપ વિષે મૌન સેવ્યું હતું. માધ્યમિક સંપ્રદાયવાળા કહે છે

૧૧*. અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતા, વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્ । કેનોપનિપત્ ૨; ૧.

૨૦*. ન તત્ર વક્ષર્ગચ્છતિ, ન વાગ્ ગચ્છતિ, નો મનો, ન વિદ્યો ન વિજાનીમો વયૈતદનુશિષ્યાદ્ । અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદધિ ।

કેનોપનિપત્ ૧; ૨.

૨૧*. વાચ્કલિના ચ વાધ્વઃ પૃથઃ સમવચનેનૈવ વ્રજ પ્રોવાચેતિ હ ધ્રુયતે — ‘સ હોવાનાધીહિ મો હતિ । સ તૂર્ણીં વમૂત્ । તં હ દ્વિતીયે વા તૃતીયે વા વચન ઉવાચ વ્રમઃ સ્વલ્લ ત્વં તુ ન વિજાનાસિ । ઉપશાન્નોડય-માતમેતિ । વ્રજસૂત્રશાકરભાષ્ય

(બાષ્કલિએ બાધ્વને પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બાધ્વે મૌન સેવીને જ બ્રહ્મનું વિવરણ કર્યું હતું. એને વિષે કહ્યું છે—બાષ્કલિએ કહ્યું : ‘અગવન, મને બણાવો.’ બાધ્વ મૂકા રહ્યા. બીજી ત્રીજી વાર પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું : ‘હું તો કહું છું પણ તું સમજતો નથી. આત્મા ઉપશાન્ત—મૌનરૂપ—છે.’

૨૨*. આયર્થો વક્ષા કુશલોડસ્ય સઘ્મા, આયર્થો જ્ઞાતા કુશલાનુ-શિટઃ । ક્ષેત્રોપનિપત્ ૧; ૨; ૭.

સરખાવે ગીતા અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૬.

કે 'તે છે', 'તે નથી', 'તે છે તેમજ નથી', 'તે છે પણ નહીં' ને નથી પણ નહીં' વગેરે વર્ણનો એ સત્યને લગાડી શકાતાં નથી. નાગાર્જુન કહે છે કે જુદે પરમ સત્યની કશી વ્યાખ્યા આપી નહોતી. "જુદે કાંઈ પણ જગાએ ને-કાંઈ પણ માણસને કંઈ કશાનો ઉપદેશ આપ્યો નથી." ૨૩ શંકરને નામે ચડેલા એક શ્લોકમાં કહ્યું છે: "વડના ઝાડ નીચે વૃદ્ધ શિષ્યો ને યુવાન ગુરુ બેઠા હતા. શુરતું મોન એ જ વ્યાખ્યાનરૂપ હતું; ને શિષ્યોની શંકા તેથી દૂર થઈ ગઈ, ૨૪ ઈશ્વરને વિષે વાદવિવાદ કરનારા ને વિવિધ સિદ્ધાંતો ચલાવનારા ધર્મવેત્તાઓ, જેઓ મોટી મોટી મહોલાતો રચે છે, અને પોતે જાણે ઈશ્વરની મિલકતના વહીવટદાર ન હોય એવો દેખાવ ધારણ કરીને આપણને એ મહેલો જોવા ફેરવે છે, તેમના વલણ કરતાં ઉપર કહેલા આ વલણમાં સહ અને આર્પણ વધારે છે."

છતાં જ્યારે એ અવર્ણનીય સત્યનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે નકારવાત્મક વર્ણનો અપાય છે. પરબ્રહ્મ એ પરાતપર છે, અદશ્ય, અમાત્ર, અચિત્ત્ય, ગૂઢ તત્ત્વ છે; તે આપણા મનમાં આદર અને આશ્ચર્યની, ભય અને પ્રેમની લાગણી પેદા કરે છે. તે આપણને માત્ર રહ જ નથી લગાડતું; આપણને આપણી અસ્પૃશ્યતા ને કુદ્રતાનું જ્ઞાન પણ કરાવે છે. વ્યાવહારિક સત્ય એટલે કે જગતની વસ્તુઓને વિષે જે કંઈ વાત લાગુ પડે છે તે બધીનો પારમાર્થિક સત્ય એટલે કે પરમાત્માને વિષે ઇનકાર કરવામાં આવે છે. "આ આત્માને 'આ નહિ', 'આ નહિ' (નેતિ નેતિ) કહીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય એવો છે જ નહીં. તે મરતો નથી, કેમકે તે મરે એવો છે જ નહીં. તે બેપાતો નથી, કેમકે તે કશામાં લપટાઈ પડે એવો છે જ નહીં."

૨૨*. ન ક્વચિત્ કસ્યચિત્ કચિદ્દર્મો બુદ્ધેન દેશિતઃ । મામ્યનિદષ્ટિ

૨૩*. ન્યાયોષ્ઠસ્ય સરોર્મૂલે વૃદ્ધાઃ શિષ્યાઃ શુશ્રુર્વા ।

શ્રોતુ મૌનં વ્યાપ્ત્યાનં શિષ્યાઃ સંછિન્નવંશયાઃ ॥

નહીં."૨૫ તે દિક્ષાક્રમની મર્યાદાથી પર છે. તેને કાર્યકારણનો નિયમ લાગુ પડતો નથી. શુદ્ધિની કરેલી કલ્પનાઓ ને તેણે પાડેલા મેદો એને રપશી શકતાં નથી. પણ એટલા કારણસર એ અસત છે એટલે કે એની હસ્તી જ નથી એમ માની લેવું એ ભૂલ છે.૨૬ પરબ્રહ્મમાં અંતર્ગત સત્ તત્ત્વનો અપાર ને અગ્રેક ભંડાર પડેલો છે તેને લીધે જ શુદ્ધિ વડે તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી. પરબ્રહ્મ ગુણુમાત્રથી પર, એટલે કે નિર્ગુણ અથવા ત્રિગુણાતીત, છે. તેનામાં કોઈ પણ જાતનો અવગ્રહેદ (મર્યાદા) સંભવતો નથી. તે આકાર-માત્રમાં પ્રાણુ પૂરનાર હોવા છતાં પોતે નિરાકાર છે. જે ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં પ્રાણુસે પરમાત્માના સત્સ્વરૂપ પર મર્યાદા મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે સર્વ સંપ્રદાયો અધૂરા છે. તેઓ પરમાત્માને પ્રતિમાનું રૂપ આપે છે.

પરમાત્માનાં આ નકારવાચક વર્ણનો સૂચવે છે કે પરમાત્મા જગત કરતાં મોટો છે ને જગતથી પાર છે. પણ એક અર્થમાં પરમાત્મા જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલો પણ છે. આપણે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ એ વસ્તુનો અર્થ જ એ છે કે એનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે એવી કોઈક શક્તિ આપણમાં પડેલી છે. આપણી હૃદયગુહાનાં છિંડાણુમાં રહેલો અંતર્ધર્મી આત્મા વિશ્વંસર પરમાત્માની હાકલને જવાબ આપે છે. સમાન ગુણુધર્મવાળાં સર્વો જ એકબીજાને જાણી શકે, એ નિયમ આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તે છે. જે વસ્તુ જોડે આપણે સાધર્મ્ય ધરાવતા

૨૫*. સ एष नेति नेत्यात्मा, सण्डो न हि सृजते, अक्षर्यो न हि क्षीयते, असंगो न हि सञ्जते । मुहुराप्यकोपनिषत् ૩; ૧; ૨૬.

૨૬*. दिग्देशगुणगतिफलमेदस्य हि परमार्थसद्वयं ब्रह्म मन्द-
बुद्धीनामसदिव प्रतिमाति । छादोग्योपनिषत् ૬; ૧; ૧.

(દિશા, દેશ, ગુણ, ગતિ, ફલમેદ વિનાનું જે પરમાર્થ સત્ અદિતીય બ્રહ્મ છે તે મંદ શુદ્ધિવાળા પુરુષોને અસત્ સમાન લાગે છે.)

હોઈએ તેને જ આપણે જાણી શકીએ. આપણાં મન અને બુદ્ધિની ઉપર ને તેની પાર, આપણા સ્વભાવનું અન્તિમ અને ઉચ્ચતમ તત્ત્વ — એટલે કે આપણો અંતરતમ આત્મા — છુપાયેલો પડ્યો છે. યોગીઓ ને બકતો જેને જગતનું ‘અધિષ્ઠાન’ કે ‘ઉપાધાનકારણ’ કહે છે તેને ક્ષણિક અથવા પાર્થિવ, ઇન્દ્રિયગોચર અથવા બુદ્ધિગમ્ય, વસ્તુઓથી તમિ થતી નથી.^{૨૭} સ્વાભાવિક રીતે, આપણે તાર્કિક વિચાર વડે નહીં પણ આત્મા વડે જ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, કેમકે આત્માને તો આત્મા વડે જ જાણી શકાય.^{૨૮} પરબ્રહ્મ મનુષ્યનાં મન વાણી ચક્ષુ આદિને સર્વથા અગોચર છે એ ખરું; છતાં એ બ્રહ્મ આપણા આત્મામાં જ અંતર્ગત છે ને તેની સાથે અભેદનો સંબંધ ધરાવે છે. જે પરાત્પર છે તે જ અંતરતમ છે. બ્રહ્મ એ જ આત્મા છે.^{૨૯} તે અંતર્યામી છે, એટલે કે અંતરમાં બેસીને અંતરનું નિયમન કરનાર છે.^{૩૦} તે પોતાનાં સંપૂર્ણ તેજ,

૨૭. “આપણામાં પણ, આપણે જેને પુરુષ કે પૌરુષ કહીએ છીએ તે બધું — એટલું જ નહીં પણ આપણી અંદરના જે કંઈ અંશને આપણે જાણી શકીએ છીએ કે નામ વડે ઓળખી શકીએ છીએ તે સર્વ — સમગ્રમાં માત્ર એક અંશરૂપ છે. એની નીચે આપણામાં પણ પેલો પરાત્પર બેઠેલો છે. તેનું બોધાત્મક કાંઈ પણ બૌદ્ધિક કલ્પના વડે વર્ણવી શકાઈ નથી; છતાં જેણે ગંભીરતર ધ્યનનો અનુભવ લીધો ■ તે આત્મજ્ઞાન વડે તેને જાણી શકે છે.” — રેડાફ્ડ ઓઝ્ઝ: ‘ધી આઇડિયા ઓફ ધી હોલી’, પૃ. ૩૬.

૨૮. અત્મૈવ સંવિશત્યાત્મનાત્માનમ્ । માણ્દ્રક્યોપનિષત્ ૧૧.

(આત્મા જ આત્મા વડે આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે.)

૨૯. અયમાત્મા બ્રહ્મ । માણ્દ્રક્યોપનિષત્ ૩.

૩૦. યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ વિષ્ટન્ સર્વેભ્યો ભૂતેભ્યોઽન્તરો યં સર્વાણિ ભૂતાનિ ન વિદુર્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ શરીરં યઃ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્તરો ત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । વૃહદારણ્યકોપનિષત્ ૩; ૧૭; ૧૫.

(જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહે છે છતાં બધાં પ્રાણીઓ

આનંદ ને શાન્તિ રૂપે સદાકાળ વિરાજતું ગૂઢ, અઠળ ને અવર્ણનીય તત્ત્વ માત્ર નથી; ^{૩૧} પણ આપણાં અંતરમાં પણ છે ને તે આપણ-
ને નિરંતર પેળે ને ટકાવે છે. ^{૩૨} ઉપનિષદમાં કહ્યું છે: "હું બ્રહ્મ
હું એમ જે માણસ જાણે છે તે સર્વરૂપ બને છે. બ્રહ્મ જુદું ને હું
જુદો એમ માનીને જે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેને ખરું જ્ઞાન
થતું નથી." ^{૩૩} મનુષ્યના આત્માને જ્યારે લાગે છે કે હું પોતે
પરમાત્માનો અંશ છું ને તેની ને મારી વચ્ચે સાધર્મ્ય છે, ત્યારે એ
અનુભવમાંથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. કેવળ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેતો
ને એમાં જ પૂરેપૂરો સમાધિ જતો ઇશ્વર પૂજા ને ઉપાસનાનો વિષય
ન બની શકે. તેમ કેવળ જગતની પાર દૂરદૂર વસતા ઇશ્વરની પૂજા
કે ઉપાસના કરી શકાતી જ નથી.

પરમાત્મા એ પરાતપર છે, મનુષ્યની સાથે તેને કંઈ સંબંધ
નથી, નરી આંખે દેખાતા આ વિશ્વથી અજાગો ને દૂરદૂર તે વસે
છે, એવું પરમાત્માનું વર્ણન કરીને હિંદુ વિચારકો સન્તોષ માનતા
નથી. હિંદુ ઇતિહાસના આરંભકાળથી માંડીને પરમાત્માને મિત્ર, પિતા,
અજાગો છે, જેને બધાં પ્રાણીઓ નજીકનાં નથી, બધાં પ્રાણીઓ જેનું
શરીર છે, જે બધાં પ્રાણીઓની અંદર રહ્યો રહ્યો તેમજ નિયમમાં રાખે
છે, તે તમારો આત્મા છે; તે અંતર્યામી છે; તે અમર છે.)

૩૧. સત્યારમ । પ્રાણારમમ્ । મન આનન્દમ્ । શાન્તિસમૃદ્ધમમૃતમ્ ।
સૈત્તિરીયોપનિષત્ ૧; ૬; ૨.

(સત્ય એ બ્રહ્મનો આત્મા છે. પ્રાણ એનો આરામ છે. મન એનો
આનંદ છે. તે શાન્તિથી બરપૂર અને અમર છે.)

૩૨. હ્યન્તઃસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિષ્ણુનોતિ સુહૃત્સતામ્ । માગવત્ ૧; ૨; ૧૯.

(સજ્જનોનો આ સુહૃદ્ હૃદયની અંદર રહી જરી પાત્રનાઓને
દઢાવી શકે છે.)

૩૩*. જા एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । नय योऽन्यां
देवतामुपास्तेऽसावन्वोऽहमस्मीति न स वेद । पृहदारण्यकोपनिषत् ૧; ૪;

રક્ષક રૂપે મનુષ્યની સાથે રહેતો સંબન્ધ ધરાવતો કલ્પવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરવાનું મનુષ્યની વાણીનું ગળું નથી હોતું એ ખરું, છતાં અમુક અમુક પ્રતીકો વડે તેનાં અંગોનું સૂચન કરવું સાવ શક્ય હોય છે; જોકે પ્રતીકો વડે કરેલું એ વર્ણન હિંમરના અનુભવ યા સાક્ષાત્કારની અવેશમાં ચાલી શકતું નથી. આપણે આ જાણતમાં અસહાય હોઈએ છીએ; ને તેથી પદાર્થોને બદલે પ્રતીકો, સત્યને બદલે તેનાં ચિત્રો, આપણે વાપરતા પડે છે. પરમાત્મા એ પુરુષોત્તમ છે, સચ્ચિદ્ અનંત વ્યક્તિત્વની પરાકાષ્ઠા છે, આપણો સર્વનો પ્રિતા છે, સંકટમાં આપણો હાથ સાકીને ઉગારે છે, એમ આપણે માનીએ ત્યારે આપણે પ્રતીકો વડે પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું કહેવાય. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે: “આ બધું — જે કંઈ પણ બધું છે તે તથા જે કંઈ થવાનું છે તે સર્વ — પુરુષ ૧૫ જ છે.” ૨૪ આખું વિશ્વ એનામાં સમાઈ ગયેલું છે, ૧૫ વૈષ્ણવ વિચારો તે શૈવ સિદ્ધાન્તવાળાઓ કહે છે કે આપણા મનુષ્યના મુલ્યોનું સંપૂર્ણ રૂપ તે પરમાત્મા છે. તે અજ્ઞાનીનો જ્ઞાનહાતા, નિર્જળનું જળ, અપરાધી પર દયા કરનાર, દુષ્કર્મોની ધીરજ, ને નોંધારાનો આધાર છે, પણ ખરું કહીએ તો, પરમાત્મા કોઈ પણ એક મનુષ્યના જેવા રૂપગ્રસ્ત

૩૪૪. પુરુષોવેદં સર્વં યદ્ બ્રહ્મં યન્મ બ્રહ્મમ્ । ઋગ્વેદ ૧૦; ૧૦; ૨.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत् । ईशोपनिषत् ૧.

(આખા જગતમાં જે કંઈ છે તે બધું ઇશ્વરમાં સમાઈ ગયેલું છે.)

પુરુષ એવેદં વિશ્વમ્ । મુન્ડકોપનિષત્ ૨; ૧; ૧૦.

(આ વિશ્વ આખું પુરુષ ૧૫ જ છે.)

૩૫. સર્વવ્યાપી સ મગવાન્ । મ્વેતાશ્વતરોપનિષત્ ૨; ૧૧.

(એ મગવાન સર્વવ્યાપી છે.)

વિશ્વયૈકં પરિવેષ્ટિત્તમ્ । મ્વે ૪; ૧૪.

(તે આખા વિશ્વને વીંધાઈ બેઠેલો છે.)

નથી; પણ જૂત, વર્તમાન ને ભાવિમાં જે કંઈ હતું, છે ને યશે તે સર્વનો સર્જક અને પાલક છે. વિશ્વમાંનો પ્રત્યેક લોક, આકાશમાં ફરનારો દરેક તારો, એ વિશ્વાત્માનું મંદિર છે. કોઈ પણ મહાજૂત તેને સમાવી શકતું નથી, કેમકે સર્વ મહાજૂત તેનામાં સમાઈ ગયેલાં છે. 'તમારા ને મારા જીવનને તે વ્યાપી વળેલો છે. આ પરમાત્માની બ્રહ્મતા ને અપ્રમેયતા સમજવી, તેના વિરાટ સ્વરૂપની ઝાંખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એનું નામ ઉપાસના છે.

પરમ સત્યને પરબ્રહ્મ તેમજ ઈશ્વર, નિર્ગુણ તેમજ સગુણ, અપૌરુષેય તેમજ પૌરુષેય એ બંને રૂપે વર્ણવેલું આપણે જોઈએ છીએ. જોએ! પરબ્રહ્મને સગુણ અથવા પુરુષરૂપ માને છે તેઓ જ કબૂલ કરે છે કે પરબ્રહ્મ અગાધ ને અપ્રમેય હોઈ તેનું માપ આપણી નજાણી કલ્પનાઓ વડે કાઢી શકાતું નથી. તેઓ કબૂલ કરે છે કે પરબ્રહ્મનું સગુણ રૂપ સ્વીકાર્યો પછી પણ એનું સંપૂર્ણ વર્ણન કે આકલન થઈ જતું નથી, પણ એનો કંઈક અંશ વર્ણવવો બાકી રહી જ જાય છે. ઉપાસક બ્રહ્મ સગુણ ઈશ્વરને જ પરબ્રહ્મનું મૂર્તિરૂપ રૂપ ગણે છે. જે તત્ત્વ અપૂર્ણ કે અધૂરું મનાતું હોય તેની ઉપાસના કે ભક્તિ કોઈથી કરી શકાય જ નહીં. મૂર્તિપૂજકની મૂર્તિ પણ સંપૂર્ણતાના પ્રતીકરૂપ છે; જોકે એ મૂર્તિની અપૂર્ણતા તેની નજરે ચડતીવિંત તત્કાળ તે એને ક્ષમાવી દે છે.

પરમાત્મા એ ઠાં તો નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે અથવા સગુણ ઈશ્વર છે એમ માની લેવું એ જૂલ છે. તે નિર્ગુણ અને સગુણ, બ્રહ્મ અને ઈશ્વર, બંને છે. પરમાત્માનું નિર્ગુણ અથવા અપૌરુષેય રૂપ, અને સગુણ અથવા પૌરુષેય રૂપ, એ બે એકબીજાની દરીદ્ર છે, અને પોતે એકલાં જ સાચાં હોવાનો દાવો કરે છે, એનું નથી. એક, અદ્વિતીય ને સર્વવ્યાપી એવો પરમાત્મા મનુષ્યના આત્માને સગુણ ને નિર્ગુણ ઉભય રૂપે બાંહે છે. પરબ્રહ્મ એક જ હોઈ ક્યારેક તાત્ત્વિક પરબ્રહ્મ એટલે કે શાંતનો વિષય બાંહે છે, ને ક્યારેક ઉપાસના

બક્તિનો. મનુષ્ય પરમ સત્યને નજરોનજર જુએ છે એટલે કે તેને સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યાં નિર્ણય બદલ ને સમુદય ઈશ્વર એ બે કલ્પનાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમી જાય છે. પણ વિચારના ક્ષેત્રમાં એ ભેદ શખાવાનું કામ સહેલું નથી. પરમાત્મા આપણો અંતર્યામી છે, અંતરતમ છે, હૃદયગુહામાં વિરાજે છે, તે આપણો હૃદયરવામી (હૃદયરતિ) છે, સખા છે, પિતા છે, માતા છે, એને આપણા જેવી જ લાગણીઓ છે, વગેરે કલ્પનાઓ આપણાં મનમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી. અને છતાં પરમાત્મા સર્વશે અખંડ, અવિકારી, શુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, ચૈતન્યરૂપ છે; ને આપણો આત્મા એ પરમાત્માને પોતાનો નિવાસ ને પોતાનું વિશ્રામધામ માને છે, ને, એમાં પોતાનું પૂર્વ રૂપ નિદ્રાળી થકે છે.

૮. હિંદુ માનસની ઉદારતા

વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માને કેંદ્રવર્તી સત્ય માની તેના આધાર પર ને ધર્મની હમારત સ્વાર્થ હોય તે ધર્મ જરૂર ને હકીક્ત મતામદ અને અનુભવે ઉત્તેજન કે રોકા આપી શકે નહીં. તે સહિષ્ણુતાની વર્તિ ધારણ કરે છે, તે વહેવાર કદાપણ તરીકે કે કશું કામ કાઢી દેવાના ધરાદાયી નહીં, પણ સહિષ્ણુતા એ આધ્યાત્મિક જીવનનો એક સિદ્ધાન્ત છે એમ માનીને. સહિષ્ણુતા એ ફરજ છે, મહેરબાનીની રાહ મૂકેલી છૂટછાટ નથી. એ ફરજ અદા કરવાને હિંદુ ધર્મ સર્વ પ્રકારના આચારવિચારને પોતાના હિંદુમાં સમાવી લીધા છે; અને, તેઓ એકબીજાથી ગમે તેટલા બિમત્રા કે વિરોધી લાગે તોપણ, તેમને આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થના સાચા ને આદરણ્ય પ્રકારે માન્યા છે. હિંદુ ધર્મ આપણને ચેતવે છે કે આપણે ફરજ, તબીબી નિયમ ધારણ કરતી જોઈએ; અને સમજવું જોઈએ કે આપણા મનને જીવંતરેલા દેવાનો સંભવ છે, ને બીજાઓ એટલી જ નિરાપરાધ છે વિચારે શરાવતા હોય તેની દારૂની કરતી ઉચિત નથી. હિંદુ ધર્મ માનસનું દર્શન આપણને થયું છે એમ જો આપણે માનવ

હોઈએ, તો આપણે એમ માનવાને લક્ષ્યાઈએ કે આપણા વિચાર
 જોડે સંમત ન થનાર ને આપણા સૂરમાં સૂર ન મિલાવનાર દરેક
 જથ્થાની વાત ખોટી છે, ને આપણે તેનો અવાજ દાખી દેવો જોઈએ.
 જે મત ધણા માણસો આગ્રહપૂર્વક ધરાવતા હોય તે સામાન્યપણે
 નયો ભ્રમ નથી હોતો, એવો જે મત એરિસ્ટોટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રગટ
 કરેલો તેને હિંદુઓ પણ સ્વીકારે છે. ઠાઈ પણ કલ્પના કે મતે ધણા
 મોટા પ્રદેશમાં, લાંબા કાળ લગી, ને અનેક સંજોગોમાં માનવજીવનને
 હિત અને પવિત્ર બનાવ્યું હોય, અને તેના વિચાર પ્રદંશ કરનાર
 લોકોની એવી સેવા હજી પણ કરી રહ્યાં હોય, તો તેનામાં પરમાત્મ-
 તત્ત્વની ખરેખરી સમજ સમાયેલી છે એમ કહી શકાય. હિંદુ ધર્મની
કલ્પના અનુસાર ઈશ્વર નિરાકાર છે ખરો, છતાં તે અગણિત રૂપોમાં
પ્રાણ પૂરે છે ને તેમને ટકાવી રાખે છે. તે અલ્પ ને અંશરૂપ નથી,
 અથવા દૂરવર્તી ને અવલુંનીય નથી. તે માત્ર યહ્દીઓ કે ખ્રિસ્તી-
 ઓનો ઈશ્વર નથી, પણ તમારી ને મારી, પુરુષમાત્ર ને સ્ત્રીમાત્રની,
 જીવન ને મરણની, આનંદ ને શોકની, પરાક્રાંદ ને પરા મતિ છે.
 ઠાઈ પણ બાલ રૂપ અન્તર્ગત સત્યને પૂરેપૂરું સમાવી શકતું નથી;
 દરેક રૂપ માત્ર તેના એકાદ અંશને જ સમાવી શકે છે. છેક નીચેની
 કોટિથી માંડીને સર્વોચ્ચ કોટિ લગીના સર્વ ધર્મોમાં મનુષ્ય એક
 અદશ્ય વાતાવરણની સાથે સંપર્ક અનુભવે છે; અને પરમાત્મા
વિષેની પોતાની કલ્પનાને પ્રતિભાઓ વડે બંધત કરવા મથે છે.
 અર્થવેદનો પ્રાણીપૂજક, જે કુદરતને દેવદેવીઓથી બરેલી માને છે,
 તેને અમુક અંશે તો એવી પ્રતીતિ હોય જ છે કે પરમાત્મા હાજરા-
 હજૂર છે, અને જગતના ને કુદરતના અણુએ અણુમાં આત્મોત્ત
 છે. આવી પ્રતીતિ તેને જોટલે અંશે હોય તેટલે અંશે તે ધાર્મિક
 ગણાય. અનેકદેવપૂજક માણસ પરમાત્માને જગતની ખીછા કાઢ
 વરતુ જેવો નહીં, પણ મનુષ્યના જેવી ચેતનાવાળો, મળે છે, એટલે
 અંશે તે સત્યને અનુસરે છે. પડછાયા ને સૂર્યની વચ્ચે જોટલું સામ્ય

હોય છે તેના કરતાં વધારે સામ્ય વેદના દેવો ને પરમાત્મા વચ્ચે નથી. પણ જેમ પડછાયો સૂર્ય કર્યા છે એવું સૂચન કરે છે, તેમ વેદના દેવો પરમાત્મા કંઈ દિશામાં છે તે ચાંધીને બતાવે છે. પરમાત્માનાં મનુષ્યે કલ્પેલાં સર્વ રૂપો, બંને જુદે જુદે રસ્તે યજ્ઞને પણ, એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્મા તરફ જ પગલાં મારે છે. સત્ એક છે; માત્ર તેને વિવિધ નામે ઓળખવામાં આવે છે એટલું જ. તે નામોનો નિશ્ચય આમોઢવાં, ઇતિદાસ, અને મનુષ્યના સ્વભાવ પરથી થાય છે. દરેક આણુસ જ્ને સાચી નિષ્ઠા ને એકાગ્રતા પૂર્વક પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જાય તો તે જરૂર પરમાત્મપદ સુધી પહોંચશે. અધૂરાં મતો ને કલ્પનાઓ પણ તેમના અનુયાયીઓને એવી શક્તિ આપે છે જેને લીધે તેઓ પોતાના વાતાવરણમાં વધારે સંજ્ઞતાથી ગોઠવાઈ જાય છે, પોતાના અનુભવોને વધારે સારી રીતે વ્યવસ્થિત બનાવે છે, અને પોતાના વાતાવરણને નવેસર રચવામાં વધારે કાળો આપે છે. જીવનમાં આવી પડેલા મદાવિપત્તિના પ્રસંગોમાં આપણા મહિમાદેવો બેઠે છુટ્ટ અને પામર લાગે છે. આરણ્ય સદ્ગુણ કંઈક શાશ્વત ને સનાતન વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની સરખી તાલ્લાં વેલી હોય છે; જે ગૂઢ તત્ત્વ વિષયની પાર તેમજ વિષયની અંદર વસે છે તેને વિશે બપ, આશ્ચર્ય ને આકર્ષણની સરખી લાગણી હોય છે; પ્રેમ અને આનંદ, શાંતિ અને ધૈર્યને માટે સરખી ધમક હોય છે. મનુષ્યને ઉમારવા ને તારવાની સત્યની શક્તિનાં જે પરિણામ જગતના વહેવારમાં આવેલાં આપણે જોઈએ છીએ તે પરથી જ્ને એ શક્તિને વિશે ખ્યાલ બાંધીએ, તો આપણને એટલું દેખાઈ આવે કે ઉપાસના ને માન્યતાના દરેક પ્રકારમાં કંઈક વિચિત્ર શક્તિ રહેલી હોય છે; અને એ શક્તિને પ્રતાપે આપણે આપણી અસ્પૃશ્યતાને ને મુઠ્ઠાઓને વટાવી જઈએ છીએ, ને અવનવા સુખનો પ્રકાશ અનુભવીએ છીએ. એ સુખ આ સંસારનું નથી હોતું; એટલું જ નહીં પણ તે દુઃખે બરેલાં પોણકાને પછટી મુદર ધોતું રૂપ આપે

છે, અને સડેલાણી ને અત્યંત ઓપુરોનાં જીવન પસંદાવી તેમને ઇશ્વરનાં સહનશીલ સેવકો ને સેવિકાઓ બનાવે છે. સત્યમાત્ર પ્રભુનું સત્ય છે; અને એની અત્યંત માત્રા પણ આપણને મહા-વિપત્તિઓમાંથી ઉઠારી શકે છે.

વળી ધર્મનું સત્ય તે, દ્રીશ્વરે કહ્યું છે તેમ, બહુરૂપી છે. એનો પ્રકાશ કિરણોના અનેક છટાછવાયા પુંજરૂપે ધણી જગાએ વિખેરાઈ જાય છે; અને ઇશ્વરે આપેલા અતિજ્ઞાનનું સંપૂર્ણ ને શુદ્ધ શ્વેત કિરણ ક્યાંયે મળતું નથી. સત્ય તો બધા ધર્મમાં જોવા મળે છે; તેનું પ્રમાણ જુદા જુદા ધર્મમાં ઓછુંવત્તું હોય છે એટલું જ. જુદા જુદા ધર્મનાં અતિજ્ઞાન એકબીજાનો છેદ નથી લડાવતાં, પણ ધણી બાબતોમાં એકબીજાનું સમર્થન કરે છે. હિંદુઓ માને છે કે ધર્મોમાં ને બેદ હોય છે તે તેમના ધ્યેય પરત્વે નથી હોતો, પણ એ ધ્યેયના સ્વરૂપનાં વર્ણન પરત્વે હોય છે.

ધાર્મિક સુધારાને વિષે હિન્દુઓનું જે વલણ છે તેના મૂળમાં માનવજીવનમાં ધર્મનું શું સ્થાન છે તે વિષેની સાચી સમજ રહેલી છે. મનુષ્યનો ધર્મ એ તેના સ્વભાવનું અવિભાજ્ય અંગ છે. તે તેના શરીરના અવયવ જેવો છે; અવયવ જેમ શરીરમાંથી, શરીર ઉપર, ને શરીરનો રસ જેમીને જોડે છે, તેવું જ ધર્મનું પણ છે. આપણે જે મનુષ્યની પાસેથી તેનો ધર્મ લઈ લઈએ, તો આપણે તેની માનવતામાંથી એક અંગ છેદી લઈએ છીએ, ને તેને બળાત્કારે કૃત્રિમ રૂપ આપીએ છીએ, જે કંઈ આપણું પોતાનું હોય તેની પ્રત્યે આપણે સહુનો પક્ષપાત હોય છે. તર્કની દલીલથી બંને મને તે સિદ્ધ થતું હોય, પણ આપણને સહુને એમ જ માનવાનું મન થાય છે કે આપણે જે ધર્મમાં જન્મ્યા તે ધર્મ સૌ ધર્મથી સારું; આપણા માબાપ જેવાં તો કાંઈ માબાપ જ નહીં; આપણે પોતે જીવતા છીએ તેને, લીધે જ પૃથ્વી પર માનવજાતિનું જીવન શોભી બેઠે છે; અને પરાયા લોકો આ વસ્તુઓ વિષે આશંકા કે અવિશ્વાસ ધરાવતા

હોય, તો તેનું કારણ એ કે તેમને ખજર નથી હોતી. આ ભતની મમતા અમુક દહ સુધી ઉપયોગી નીવડે છે. આપણામાં બે આપણા ધર અને માખાપ, આપણા કલા અને સંસ્કાર, આપણા ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશે આવો પક્ષપાત ન હોત, તો માનવજાતિ પ્રગતિ કરીને આટલી ઊંચી અવસ્થાએ પહોંચવા પામી જ ન હોત. આ પક્ષપાતને બે દરેક માણસ છેલ્લે પાટલે પહોંચાડે તો ફરીકાઈ અને લકાઈ જ થવા પામે. પણ દરેક જણે સ્વધર્મને પોતા માટે ઉત્તમ ગણી તેનું જ છત્ર સ્વીકારવું રહ્યું — એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં તે આચરતાં એટલી કાળજી રાખવાની છે કે એ પક્ષપાતનો અતિરેક ન થાય, ને તેને પરિણામે છત્ર ધર્મો પ્રત્યે તિરસ્કાર અને દેવ પેદા થવા ન પામે. સ્વધર્મપાલનનો આ સિદ્ધાન્ત હિન્દુ ધર્મ સ્વીકારે છે; મનુષ્યની પ્રગતિ માટે તે અમલ્યનો છે એમ કહ્યું કરે છે; અને સાથેસાથે બીજાઓના ધર્મો પ્રત્યે સમાન આદર હોવો જોઈએ એવો આમદ રાખે છે. આપણે આજ સગી મેળવ્યાં હોય કે મળ્યાં નહીં હોય એના કરતાં મોટાં પરિણામો મેળવવાના પ્રયત્નો બીજાઓ સાથે સહકાર કરવામાં ને રસ ને ઉત્સાહ આવે એમ છે ને તેમાંથી ને સુરણ નીપજે એમ છે, તેટલાં પોતાના મતોનો બીજાઓની પાસે પરાણે સ્વીકાર કરાવવામાં આવે એમ નથી.

વળી સત્ય તો આપણે જય પામવાનું છે. તેને આપણા પ્રચારકાર્યની જરૂર નથી. પરમાત્મા પ્રત્યેની આત્માની ને સ્વાત્મિક વિશ્વવિશ્વકર્મા તો તેમાં મદદ કરવી એટલું જ ધર્મયુક્તું તો કર્તવ્ય છે. મુક્તિ અથવા બ્રહ્મનિર્વાણ માટેની આત્માની ઝંખના બસે દરેકે જીવે છુપાવેલી પડી હોય, તેના પર બધે વાસનાઓના ધર ભર્યા હોય, એ ઝંખના બધે વિદ્યુત ને ઝેરસમગ્ર ઉપજાવે એવા રૂપમાં હોય, બધે તે રપટ ને સુપ્ત રીતે વાણીમાં પ્રગટ ન થતી હોય, છતાં એ ઝંખના તો મનુષ્યદેહમાં પડેલી જ છે, ને ત્યાં તેનો સર્વદા અભાર ઠી હોતો નથી. એ મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ દહ છે; ને તે

તે કદી વેચી કે વેડતી શકતો નથી. એ જંખનાને આપણે હિસાબમાં લેવી જોઈએ, ને તેના પર જ ધર્મની ઈમારત રચવી જોઈએ. આપણે સત્યની શોધ સતત ને અવિરત ચાલુ રાખીએ એ જરૂરનું છે. ને એ શોધ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી, આપણે ઈશ્વરને વિશે મનમાં ફેવી કલ્પના ધરાવીએ છીએ એ ગોણુ વસ્તુ થઈ પડે છે. હિન્દુ ધર્મની સર્વોત્તમ પ્રાર્થનાઓ ઈશ્વરને સત્યનારાયણરૂપે સંબોધીને કરેલી હોય છે; ને એ પરમ સત્ય આપણને પ્રકાશ આપે, અને તે વડે આપણે વિશ્વના રહસ્યનો પાર વધારે ને વધારે પામતા જઈએ, એવી માગણી તેમાં કરેલી હોય છે.^{૨૬} આ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્રિયામાં પારછેડો કદી આવતો જ નથી. હિન્દુ ધર્મમાં સહિષ્ણુતાનો અર્થ સત્ય પ્રત્યે હિંદાસીનતા કે જોપરવાઈ એવા નથી થતો. હિન્દુ ધર્મ એમ નથી કહેતો કે સત્ય એ અગત્યની વસ્તુ નથી. તે તો કહે છે કે પરમ સત્ય કરતાં ઊતરતાં બધાં સત્ય પડછાયારૂપ છે, જોકે પડછાયા પણ સત્યના પ્રકારો જ પાડેલા હોય છે. પરમ સત્યને પહોંચાય ત્યાં લગી આગળ ધપે જવું એ માણસની ફરજ છે. ધાર્મિક સુધારા કે મતપરિવર્તનની જે રીત હિન્દુઓએ સ્વીકારી છે તેમાં, પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ કહો કે સત્યનારાયણનાં દર્શન કહો, એ જોય રાખેલું છે.

માણસોનો હૃદયપલ્લો દલીલો વડે કરાવી 'શકાતો' નથી. ચોતાના આચરણનું પ્રત્યક્ષ હિંદાદરણુ ખતાવીને આચારવિચારમાં ઊંડા ને મહત્વના ફેરફાર કરાવી શકાય છે. ધાર્મિક મતો વિષેનો દૃઢ આગ્રહ એ ધર્મપરાયણ જીવનનું કારણ નથી, પણ પરિણામ છે.

---

૨૬. ધામ્ના સ્વેન સદા નિરહતકુદ્દકં સત્યં પરં ધીમહિ । માગવત
૧; ૧; ૧.

(જે પરમ સત્યે ચોતાના તેજ વડે અંધકારને દૂર કર્યો છે તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ.)

હિંદુ ધર્મ તેના અનુયાયીઓની ઉપાસનાનો પ્રકાર બદલ્યા વિના તેમની આત્મપ્રાપ્તિની કંખનાને પોતે છે, ને તેમના જીવનને અધિક પરમાત્મપરાયણ બનાવે છે. હિંદુ દેવમંડળમાં સ્વીકારેલાં સર્વ દેવ-દેવીઓ પરમાત્માના જ કોઈ ને કોઈ અંશનાં નિદર્શક છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ પરમાત્માની સર્વકૃતિ, ઉદારક પ્રેમ ને બીજા સંહારનું દર્શન કરાવે છે. એ ત્રિમૂર્તિમાંના દરેક દેવને તેમના ઉપાસકો પરમાત્માનું એક નામ ગણીને જ પૂજે છે. દાખલા તરીકે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુ એ સર્વ શાઓએ જેની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો છે તે પરમાત્મા જ છે. એવું જ વર્ણન શિવનું પણ આપેલું છે. શિવ તે વેદમાંના ઋતું ખીળું નામ છે. એના ઉપાસકો એને પરમાત્મપદ આપે છે. ૪૭ જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરનારી જગન્નાતા શક્તિ એ શિવનું ક્રિયાવાન અંગ છે. ૪૮ હિંદુ ધર્મ ને કોઈ દેવ યા દેવીને ઉપાસ્યરૂપે સ્વીકારે છે તેને જોયે ચઝાવીને પરમાત્મપદ આપે છે. દેવદેવીઓ અનેક હોવાનું ઐતિહાસિક કારણ બોળવા બેસીએ તો એ જડે કે હિંદુ ધર્મ તેની પહેલાંથી દરતી ધરાવતા દેવોને અપનાવી તેના એક મહાસમન્વય રચ્યો હતો, ને એ

૧૭. સ્વમર્કસ્ત્વં સોમસ્ત્વમસિ પવનસ્ત્વં કુતવહ-

સ્ત્વમાપસ્ત્વં વ્યોમ ત્વમુ પરિરાત્મા સ્વમિતિ ચ ।

પરિચ્છિન્નમેવં ત્વયિ પરિણતા વિપ્રતિ વિરં

॥ વિપ્રસ્તારત્વં ચયમિદ્ ગુ યત્ ॥ મ મવતિ ॥

મહિમ્નસ્તોત્ર ૨૬.

(તમે, સૂર્ય છે, તમે ચંદ્ર છે, તમે પવન છે, તમે અગ્નિ છે, તમે જળ છે, તમે આકાશ છે, તમે ધરતી છે, તમે આત્મા છે — એમ મર્યાદિત વિચારો વિદાન હોકો તમારે વિષે ધરાવે છે. પણ તમે શું તરીકે એની અમને ખબર પડતી નથી.)

૧૮. દેવ્યા યથા તત્તમિદં જગદાત્મનકત્યા । દુર્ગાંયત્તત્તી યઃ ૧-

(પરમાત્માની શક્તિપ દેવીએ આ જગત રચેલું છે.)

સમ-વયમાં જુદાં જુદાં દેવદેવીઓને પરમાત્માનાં રૂપો, અંગો કે અંગો ગણવામાં આવ્યાં હતાં. પણ ઉપાસના કરતી વેળા તો દરેક દેવદેવીને તાત્ત્વિક તેમજ નૈતિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ જ ગણવામાં આવે છે. શાશીઓ પરની નામની ચિટ્ટીઓમાં ફરક બંને હોય, પણ અંદરનો પ્રવાહી તો બધી શાશીઓમાં એક જ હોય છે. તેથી જ ઋગ્વેદના કાળથી હિંદુ તત્ત્વાવચારમાં દેખીતી ઉદારતા રહેલી છે. ગીતા કહે છે : "જેઓ જે પ્રમાણે મારા આશ્રય લે છે તે પ્રમાણે હું તેમને ફળ આપું છું. ગમે તે પ્રકારે પણ, હે પાર્થ, મનુષ્યો મારા માર્ગને અનુસરે છે — મારા શાસન નીચે રહે છે." ૪૪ માણસના અને કલ્પેલા પરમાત્માના પ્રત્યેક અંગને, તેમજ, આગળ પર આપણે જોઈશું તેમ, તેના હૃદયે ચોળેલા ઉપાસનાના પ્રત્યેક પ્રકારને, અપનાવી શેતાં હિંદુ ધર્મ અચકાતો નથી. કેમકે, પેલી કલ્પના, જે ઓછેવત્તે અંશે ભુલિએ નિપજાવેલી છે, તે મહત્ત્વની વસ્તુ નથી; મહત્ત્વની વસ્તુ તો માણસના મનની સાચી નિષ્ઠા ને ભક્તિ છે. કિયેકેગાર્ડ કહે છે :

"પ્રિયતી સમાજમાં રહેનારો એક માણસ ઈશ્વરના ધામમાં — સાચા ઈશ્વરના ધામમાં — જાય છે. તેના મનમાં ઈશ્વર વિષેની સાચી કલ્પના છે; અને તે પ્રાર્થના કરે છે જરો, પણ અસત્યપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે; તેણે ચિત્ત પ્રાર્થનામાં દોષ નથી. બીજો એક માણસ હીપન દેશમાં રહેનારો હોઈ તેની આંખ કાંઈ મૂર્તિ પર ફરેલી છે; પણ પ્રાર્થના કરતી વખતે તેનો આત્મા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે અતિશય બ્યાકુળ બની જાય છે. ત્યારે આ બેમુખી કયા માણસમાં સત્યનો અંશ વધારે છે ? એક માણસ મૂર્તિને પૂજવા છતાં સત્યપૂર્વક — સાચી નિષ્ઠાથી — ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે. બીજો માણસ સાચા ઈશ્વરની ઉપાસના અસત્યપૂર્વક — નિષ્ઠા કે શ્રદ્ધા વિના — કરે છે; અને તેથી ચારતત્ત્વિક રીતે તો તે મૂર્તિની પૂજા કરે છે; તે ખૂતપરસ્ત છે."

હિંદુ ધર્મ પર આવા આદર્શનો પ્રભાવ હોવાથી, તે મોટા મોટા સમૂહોને એકસામટા આત્મપરાયણ જનાવવાની શક્યતા માનતો નથી; તેમજ મનુષ્યમાત્રને માટે વિવિધતા વિનાનો એક જ ધર્મ હોવો જોઈએ એમ પણ માનતો નથી.

જે સર્વોચ્ચ સત્યનું દર્શન કરવું આપણે માટે શક્ય છે તેના કરતાં જિતરતા ઠોઠ તત્ત્વની ઉપાસના કરીને સન્તોષ માનવો એ મહાપાપ છે; એને આપણે જૂતપરસ્તીનું પાપ કહી શકીએ. ધર્મ એ સર્વોચ્ચ તત્ત્વને વિશેની શ્રદ્ધા છે તેના કરતાં અધિક અંશે તો જે તત્ત્વને આપણે પહોંચી શકીએ છીએ તે તત્ત્વ વિશેની શ્રદ્ધા છે. આપણે સુદ્ધિની ગમે તે કક્ષાએ હઈએ, ત્યાંથી આગળ વધવાનો આપણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આપણાથી ને આપણા જમાનાનો માણસોથી ઈશ્વર વિશેની જે ઉચ્ચતમ કલ્પના લમી પહોંચી શકાય એમ હોય, તે કલ્પના તરફ આંખ જોવી કરીને જોવાનો સતત પ્રયાસ કરવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે. ઉચ્ચતર જીવનનું સ્વપ્ન, આગ્રણે આજે હોઈએ તેનાથી આગળ વધવાની ઝંખના, એ જીવનમાં આપણને મળેલી મોટામાં મોટી ભેટ છે. જરા પણ અટક્યા વિના આત્માનો વિકાસ ચાલુ રાખવો એ ધર્મનિષ્ઠ માણસનું લક્ષણ છે. હિંદુ ધર્મમાં ધાર્મિક મતો પરસ્પર એકતા નથી, પણ આત્મપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ પરસ્પર એકતા છે; સર્વ સંપ્રદાયોના જીવ, જમત ને ઈશ્વર વિશેના મત સરખા નથી, પણ પરમ સત્યની શોધમાં તો તે સહ સરખા મંડેલા છે. અભ્યાસ અને ચિન્તન વડે, આચારવિચારની શુદ્ધતા વડે, તથા ઉચ્ચ આદર્શો પ્રત્યેની નિષ્ઠા ને સ્વાર્થહીન શુદ્ધિ વડે, સત્યની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર — ધર્મ શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય પર નહીં પણ જ્ઞાનભવ — ને એ એમ માનનાર — દરેક

તેઓ એટલું તો જાણે જ છે કે પરમાત્મા મનુષ્યના અંતરમાં વસે છે. કોઈ પણ નાતજાતનો ને કોઈ પણ ધર્મ કે દેશનો પ્રત્યેક મનુષ્ય આ પરમ સત્યનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, અને પોતાના આખા જીવનમાં—પોતાના પ્રત્યેક આચારવિચારમાં—એ જ્ઞાનનું તેજ પ્રગટાવી શકે છે. આપણા અંતરમાં વસતા એ અંતર્યામીનો આપણે મન અને આત્મા વડે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, ને તેને આપણા જીવનનો નિયંત્રતા ને હર્ણધાર બનાવવાનો છે. જે જ્ઞાન માણસને બુદ્ધિ દ્વારા થયું હોય તેને પ્રતાપે તેનું આપણું જીવન પલટાઈ જવું જોઈએ, અને તે સાચા અર્થમાં ‘હિંદુ’ (એટલે કે ખીજવાર જન્મેલો) બનવો જોઈએ. પરમાત્મા આપણા જીવનને એની પોતાની ધારણા પાર પડે એ રીતે વાળે, બળવાખોર વાસનાઓને અંકુશમાં આણીને તેમાંથી નવો તાલ ઉપજાવે, ને પોતાની વાણી પ્રગટ કરવા માટે આપણા શરીરનો ઉપયોગ કરે, ત્યારે આપણું જીવન સાર્યક થયું ગણાય. અમૃતત્વ યા મુક્તિ યા વૈકુંઠવાસ એનો અર્થ એ જ છે કે આપણા અહંકારને તથા તેનાં સર્વ વિચારો ને વાસનાઓને પરમાત્મા પ્રત્યે વાળા તેનામાં શમાવી દેવાં. એવી સ્થિતિમાં જીવ હસ્તીમાં તો રહે છે; પણ પછી તે સ્વાર્થી અહંકારી જીવ નથી રહેતો, પણ તેજસ્વી દેવી આત્મા બની જાય છે. તે ઉપાધિયુક્ત જીવના કરતાં ઊંડે વસે છે, ને આખી સૃષ્ટિને પોતાના પ્રેમપાશમાં બીડે છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે: “યુક્તાત્માઓ સર્વરૂપ પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે.”^{૪૦} હૃદય પરથી ચિંતાનો ખાર જીતરી જાય છે. જૂતકાળનાં દુઃખો ને ભૂલો, અતૃપ્ત વાસનાની ચિંતા, અને રોષનો ધૂંધવાટ શમી જાય છે. એ મનુષ્યને માટે પરમાત્માએ નિર્મોલો આખરી મુકામ છે; ને તે સ્થિતિમાં માનવજીવન સોજે કળાએ ખીલી નીકળે છે. આ સનાતન મદત્તાને સંસારમાં ઉતારવી એ જન્મતનું ધ્યેય છે. પૂર્ણત્વની શાન્તિ, સ્વર્ગનો આનંદ આ. ભૂતળા પર જ. બોધની. ગુહ્ય. એવાં એ. પૂર્ણત્વ કે મોક્ષનાં

દ્વાર સહુને માટે ખુલ્લા છે. આપણે સહુ સ્વર્ગીય કુટુંબના, પરમાત્માના પરિવારનાં, અંગો છીએ. આપણે પાપગર્તમાં ગમે તેટલા નીચે પડીએ, છતાં બાજુ છેક હાથથી જવાની નથી. આધ્યાત્મિક મૃત્યુ જેવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં છે જ નહીં. આપણામાં આધ્યાત્મિક જીવનની એક ચિનગારી પણ હશે ત્યાં લગી આપણે માટે આશા છે. આપણે પાપગર્તને ઠડિ બિલા હર્ષણું ત્યાં પણ એ દયાવનની સર્વવ્યાપી જીભઓ આપણને હાથ ધરીને પડતા રોકશે; કેમકે વિશ્વમાં કોઈ ચીજ એવી નથી, એક પરમાણુ પણ એવો નથી, જેમાં એ વિશ્વંભરનો વાસ ન હોય. આત્મજ્ઞાની પુરુષો માનવજાતિનાં દુઃખ પોતાને માથે વહોરી લે છે. બીજાઓને અમરપદ મળે એટલા માટે તેઓ પોને ઠાંટાળા મુગટ પહેરે છે. તેમના પોતાના જગતમાં ભરેલી સમૃદ્ધિ પર આપણને આરથા જેસે એટલા માટે તેઓ આ જગતની સંપત્તિને તુચ્છકારી અદ્વિચન અનિકેત પરિવ્રાજક બનીને જગતમાં ભમે છે. ગમે તેવી રિધિતિમાં પડેલાં માણસોની આંખ સામે તેઓ મોટ મોટ છે ત્યારે સામાન્ય, માનવીની નજરે પડે એના કરતાં કંઈક વધારે તેમને દેખાય છે. તેઓ કેવળ જગતના મામૂલી તેજથી આપણી સામે નથી જોતા, પણ આપણા આત્મામાં રહેલા દૈવી તેજ વડે જુએ છે. તેથી તેઓ આપણાં સુખદુઃખના ભાગીદાર બને છે. ૪૧

૪૧. શિવાય લોકસ્ય મવાય મૂતયે ચ ઉત્તમ-લોકપરાયણા જનાઃ ।

જીવન્તિ નાત્માર્પમણી પતાવ્રયં મુખોચ નિર્વિદ્ય કુતઃ કલ્હેરમ્ ॥

માગવત ૧; ૪; ૧૨.

(જે માણસો ભગવાનના ભક્ત છે તેઓ જન્મવનાં મુખ, સંપત્તિ ને સમૃદ્ધિ માટે જ જીવે છે; પોતાના સ્વાર્થને સાક જીવતા નથી.)

एतादन्दि प्रमोक्ष्यो यहीनपरिपालम् ।

प्राणैः ह्यैः प्राणिनः पान्ति घाषवः क्षणमगुरेः ॥

માગવત ૮; ૫; ૨૮-૧

૧૦. યોગ

આ આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે — પરબ્રહ્મનો આ ચેતનદાથી સાક્ષાત્કાર ભલે કરવા માટે — સાધકો વરસો લગી પરિશ્રમપૂર્વક સાધના કરે છે; છાંત્રા વખત સુધી તપ ત્યાગ તિતિક્ષા કરે છે. અંતરમાં આત્મતેજનો ઝળહળાટ પેદા થાય એ માટે આપણે આકરી ક્ષિંપત આપવી પડે છે. આપણે જેને મનુષ્યસ્વભાવ કહીએ છીએ તે અનેક વિવિધ ઇચ્છાઓ, લાગણીઓ ને ભાવનાઓના મિશ્રણની વિશાળ ને અટપટી રચના છે. એ વિવિધતા ને અવ્યવસ્થા ધટાડી કંઈક સુવ્યવસ્થા ને એકરાગ પેદા કરવાં જરૂરનાં છે. તૃપ્તિ માટે પોષક કરી રહેલી આપણી વાસનાઓ, શ્રવણો, ઉત્સાહ, ને પશુ-વૃત્તિઓ ને અશુદ્ધિ પર રચાયેલા આપણા રાગદ્વેષો આપણને જુદી જુદી દિશામાં ખેંચે છે. આ વાસનાઓ ને રાગદ્વેષોના ઉછાળાને અંકુશમાં લાવી, એ વૃત્તિઓને આત્મપ્રાપ્તિને પંથે વાળવી જોઈએ. આપણે યોગમુક્ત દષ્ટિ, અવ્યય ને અવિકલ શ્રવન, શરીરનાં આરોગ્ય ને બળ, મનની ભગશક્તિ, અને આત્માની સ્વસ્થતા ને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. મન, આત્મા, શરીર અને વાસનાઓનો પૂરેપૂરો મેળ સાધવા માટે આખા શ્રવનનું પરિવર્તન થવું જોઈએ. એ થાય તો જ આપણા વિચાર અને આચાર આજના કરતાં જુદી દિશામાં ચાલે. અંતરમાં મોટાં ઉત્પાત ને વાવાઝોડાં થાય એ આપણે સહી હેવું રહ્યું. એ સાધનાના પ્રથમ પગથિયારૂપે આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણે બહારની સર્વ વસ્તુઓ

(બળવાનનું કાગ જ એ છે કે દીનનું પાલન કરવું. સાધુપુરુષો પોતાના હૃદયકંથર પ્રાણ વડે પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે.)

તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જ્ઞનાઃ ।

પરમારાધનં તદ્દિ પુણ્યસ્ય ચિત્તાત્મનઃ ॥ માગવત ૮; ૭; ૪૪.

(સાધુ પુરુષો મોટે ભાગે જગતને દુઃખે દુઃખ પામે છે. ભૂતમાત્રના આત્મા એવા પુરુષોત્તમની એ જ મોટામાં મોટી આરાધના છે.)

પરથી મનને વાળી લેવું, આત્મારૂપી ગર્ભમાં પેસી જવું, ને હૃદય-
ગુહાનાં ઊંડાણમાં ઊતરી અંતર્યામી પરમાત્માનાં દર્શન કરવાં. એમ
થાય ત્યારે, અપાર વૈવિધ્યથી ભરેલા આ ચરાચર જગતમાં વિવિધ-
તાને રચાને એકતા દેખાવા લાગે છે. આત્માના દર્શનની સાથેસાથે
વિશ્વમાં આત્મિકત્વનું દર્શન પણ થાય છે (एकत्वमुपपद्यति), એવો
માણસ ભૂતમાત્રને આત્મામાં ને આત્માને ભૂતમાત્રમાં જુએ છે. ૪૨
“એવી સ્થિતિમાં તે બીજા કોઈને જોતો નથી, બીજા કોઈને
સાંભળતો નથી, બીજા કોઈને ઓળખતો નથી.” ૪૩ ને જીવન
અમરતબ્યરત, બક્ષરું, ને એકરાગ વિનાનું હતું તે એકાગ્ર, સુરીકું ને
એકરાગવાળું થાય છે. આ દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો, અથવા કહો કે
અંતર્યામી આત્માનું દર્શન કરવાનો, ને આર્ગ તેનું નામ યોગ છે. ૪૪

ભગવાનના ભવનમાં ધણા ખંડ છે, એટલું જ નહીં પણ એ
અમરાપુરીમાં જવાના રસ્તા પણ ધણા છે. એના ત્રણ મોટા વિભાગ
પાઠી શકાય — જ્ઞાન, બકિત અને કર્મ. હૃદય જ્ઞાન, પ્રેમ અને સદા-
ચારનો ત્રિવેણીસંગમ છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ એકરૂપતા ને એકવાક્યતાની
ને જાંખના સેવે છે તેને તે તૃપ્ત કરે છે; આત્મામાં સત્ સિત્ત
આનંદની જે જાંખના છે તેનો તે ઉત્પાદક ને પોષક છે; અને
મનુષ્યની પૂજાઅર્ચા ને ઉપાસનાનો વિષય પણ એ જ છે. ધર્મમાં
સમ્યક્ આચાર, સમ્યક્ સિદ્ધાન્ત, અને કોઈ પરમ તરવને

૪૨*. ईशोपनिषत् ६.

૪૩*. यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । एवो-
મ્યોપનિષત્ ૭; ૨૪; ૧.

૪૪. इज्याचारदमाहिंसान्नस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अथ तु परमो धर्मो योगेनात्मदर्शनम् ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧; ૮.

(યજ્ઞ, આચાર, દમ, અહિંસા, દાન, સ્વાધ્યાય વગેરે સર્વ કર્મોમાં
યોગ પડે આત્મદર્શન કરવું એ પરમ ધર્મ છે.)

વિશે આલંબનની લાગણી, એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. બુદ્ધિ, અંતરાત્મા ને ભાવના એ સર્વના વિકાસને ધર્મમાં સ્થાન છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ; ૪૫ સ્પષ્ટ વિચાર, ધમશલાળી લાગણી, ને શુદ્ધ સદાચારી હવન; એ સહુ આપણને પરમાત્મા પ્રત્યે દોરી જાય છે, ને આત્મવિકાસને માર્ગ જરૂરનાં છે. આપણે આત્મવિકાસ ને દક્ષાએ પહોંચ્યો હોય તે પ્રમાણે એમાંના એક યા બીજામાં આપણે અધિક અંશે ગરકાવ થઈ જઈએ છીએ. એ પ્રવાસમાં આખરી મુકામ આવી પહોંચે છે સારે મનુષ્યના આખા જીવનમાં પ્રગતિ થાય છે. ત્યારે ધર્મ એ કર્મકાંડરૂપ કે સંસારથી નાસીને ભરાઈ બેસવાનો કામ ન રહેતાં પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ બની જાય છે.

૧૧. જ્ઞાન

જ્ઞાનથી મુક્તિ અથવા બ્રહ્મનિર્વાણ અથવા અમૃતાવ મળે છે એમ કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એમાં બૌદ્ધિક જ્ઞાનની નહિ પણ આત્મજ્ઞાનની — જેને 'પ્રજ્ઞાન' પણ કહે છે તેની — વાત હોય છે. એ જ્ઞાન વડે આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે આત્મા એ જાતો છે, જેય વિષય નથી. તત્ત્વવિચાર વડે આપણે એટલું સમજી શકીએ છીએ કે આપણા અંતરમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો આત્મા બેઠેલો છે, તેના વડે આપણે વસ્તુમાત્રને જાણી, જોઈ, સાંભળી શકીએ છીએ; પણ જેમ જન્મતના પદાર્થોને ઇન્દ્રિયો વડે જાણી, જોઈ, સાંભળી શકાય છે તેમ આત્માને જાણી, જોઈ, સાંભળી શકાતો નથી. ૪૬

૪૫. યોગાલ્લયો મયા પ્રોજા નૃણાં થેયોવિધિત્સયા ।

જ્ઞાન કર્મ ચ મચ્છિચ્ચ નોપાયોડ્ઠ્યોડ્ઠિત્ત કુત્રચિત્ ॥

માગવત ૧૧; ૧૦; ૬.

(માણસોનું શ્રેય કરવાની ઇચ્છાથી મેં ત્રણ થોડા દક્ષા છે: જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ. એ સિવાય બીજા કપાય ક્યાંયે નથી.)

૪૬. મદ્યો દદ્યા, અધ્યતઃ થોતા, અમતો મન્તા, અવિજાતો વિજ્ઞાતા ।
નાન્યોડ્ઠોડ્ઠિત્ત દદ્યા, નાન્યોડ્ઠોડ્ઠિત્ત થોતા, નન્યોડ્ઠોડ્ઠિત્ત મન્તા,

એ જ્ઞાતાને ન જાણુવો એ આપણને મળેલો રત્નચિંતામણિ ફેંકી દેવા જેવું છે. બહારની પ્રવૃત્તિઓ ને ચિત્તની વૃત્તિઓને ચંભાવી દેવી, અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્માનું ધ્યાન ધરી સમાધિ સાધવી, એનું નામ યોગ છે. એવો યોગ આપણને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં મદદ કરનાર છે. એ જ્ઞાન થાય ત્યારે આપણને હર્ષવિમ્બ અને અભાનોર્મિ જીવળે છે, ને માનવજાતિને દાગે ઠણે સડત કરવાની તમન્ના આપણાં મનમાં જાગે છે.

નામ્યોડતોડક્તિ વિજ્ઞાતા । એવ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । અતોડન્યદાર્તમ ।
મૃદદારણ્યકોપનિષત્ ૩; ૭; ૨૩.

(એ આત્મા સદુને જાણે છે, પણ તેને કોઈ જોઈ શકતું નથી. તે સદુને સાંભળે છે, પણ તેને કોઈ સાંભળી શકતું નથી. તે સદુને વિચાર કરે છે, પણ તેનો વિચાર કોઈ કરી શકતું નથી. તે સદુને ભણે છે, પણ તેને કોઈ ભણી શકતું નથી. એના વિના બીજે કોઈ જોનારો નથી; એના વિના બીજે કોઈ સાંભળનારો નથી; એના વિના બીજે કોઈ વિચારનારો નથી; એના વિના બીજે કોઈ ભણનારો નથી. તે તમારો આત્મા છે; તે અર્થર્થામી છે; તે અમર છે. તેના સિવાય બીજું અમુ નાશવંત છે)

યેનેદં સર્વં વિજ્ઞાનાતિ સં યેન વિજ્ઞાનીયાત્ । ય એવ નેતિ નેત્યામા,
અણ્ણો ન હિ ગૃયતે, અણ્ણીર્યો ન હિ સ્પીર્યતે, અણ્ણો ન હિ સજ્જતે, અણ્ણો ન વ્યયતે, ન રિપ્યતિ । વિજ્ઞાતામરે કેન વિજ્ઞાનીયાત્ । મૃદદારણ્યકોપનિષદ્
૪; ૫; ૧૫.

(એના જેવો આ બધી વસ્તુઓ બની શકાય છે, તેને જ્ઞાતાથી ભણી શકાય । એ આત્માને 'આ નહિ, આ નહિ' — નેતિ નેતિ — હદીને જ વર્ણવી શકાય છે. તે પકડાતો નથી, કેમકે તે પકડી શકાય એવો છે જ નહીં. તે મરતો નથી, કેમકે તે મરે એવો જ નહીં. તે દેખાતો નથી, કેમકે તે દેખાઈ પડે એવો છે જ નહીં. તે બંધનમાં પડતો નથી. તેને દુઃખ થતું નથી. તેને દંભ થતી નથી. એ સદુને ભણનાર છે, તેને કશું જે ભણી શકાય ।)

૧૨. ભક્તિ

હવે, જગત ને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશેની તત્ત્વચર્ચા બીજા ધર્મો કરતાં હિંદુ ધર્મમાં ઘણી વધારે છે. ખરી; છતાં ગરીબ ને અજ્ઞાન લોકો પણ એ ધર્મ પ્રવર્તોવેલી બાવનાઓ સેવી શકે ને તેના સિદ્ધિતાને આચરણમાં ઉતારી શકે એવો એ ધર્મ છે. આપણે જ્ઞાનને માર્ગે ચાલીને જે આખરી મુકામે પહોંચી શકીએ છીએ તે જ મુકામે ભક્તિમાર્ગથી પણ પહોંચી શકાય છે. ભક્તોને તેમની ઉપાસના માટે કંઈક આલંબન અથવા આધાર જોઈએ છે; અને તેથી તેઓ સગુણ, પુરુષરૂપ ઈશ્વરને માને છે. જે પ્રેમ બદલામાં સામા પ્રેમની અપેક્ષા રાખે તે ભક્તિમાં ન ગણાય. ૪૭ એવો પ્રેમ

૪૭. આત્મારામાય મુનયો નિપ્રેમ્યા અપ્યુત્કમે ।

કુર્વન્ત્યહૈતુકીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥ ભાગવત ૧; ૭; ૧૦.

(આત્માનાંદમાં મગ્ન રહેનારા, અન્યીઓ ઉદ્ધારે જોડેલા, હવ-મુક્ત મુનિઓ પણ ભગવાનની અહેતુક — નિઃકામ — ભક્તિ કરે છે; કેમકે હરિ એવા શુભોવાળા છે.)

અનન્યમમતા વિષ્ણૌ મમતા પ્રેમસંગતા ।

ભક્તિરિત્યુચ્યતે સીમ્ન પ્રહૂલાદોદ્ભવાદૈઃ ॥ નારદપાંચરાત્ર

(હે ભગ્ગ, વિષ્ણુને વિષે અનન્ય ને પ્રેમમુક્ત મમતાને પ્રદૂતાઈ, ઉદ્ભવ અને નારદે ભક્તિ એ નામ આપ્યું છે.)

મનોગતિરવિચ્છિન્ના હરૌ પ્રેમપરિપ્લુતા ।

અગિસન્ધિવિનિર્મુક્તા ભક્તિવિષ્ણુવશંકરી ॥ નારદપાંચરાત્ર

(હરિને વિષે પ્રેમથી બહારાઈ જતી, ને ફળની આશા વિનાની જે મનની એકધારી ગતિ તે ભક્તિ છે; ને તે વિષ્ણુને વશ કરનારી)

મક્તિરસ્ય મજનં; પૃત્તદિહામુત્રોપાધિનૈરાદયેનામુષ્મિન્ મતઃકલ્પનમ્ ।

ગોપાલપૂર્વતાપિની સ્પનિષ્વ ૨; ૧.

(એનું બળન તે ભક્તિ. એમાં ઈંદ્રલોક ને પરલોકમાં કરો ભાસ એળવવાની આશા રાખ્યા વિના મન એને વિષે એકાગ્ર કરવાનું હોય છે.)

તો મનુષ્યોની આસક્તિ છે; એથી વધારે જરાયે નથી. ભક્તિ-માર્ગમાં ભજન એ ધ્યાનરૂપ થઈ પડે છે; અને ભક્ત એકનિષ્ઠાપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાને ઈશ્વરેચ્છાના પ્રવાહમાં ભેળવી દે છે. માણસ ઈશ્વરનો ખરો ભક્ત હોય તો તે જ્ઞાનવાન ને સદાચારી હવ પણ બને છે. સ્વાર્પણ અને શરણાગતિ દ્વારા પોતાના ઉપારય ઇષ્ટદેવની સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય ડેવી રીતે સાધવું એની ભક્તને ખબર હોય છે. ભગવાન અને ભક્ત વચ્ચેનો ભેદ સાપેક્ષ હોય છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન બંનેને આખરે તો એક જ મુકામે પહોંચવાનું હોય છે. ૪૮ ભક્ત અને ભગવાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, એની વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સધાય ત્યારે જ ભક્તિ અને જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા થઈ ગણાય.

૧૩. કર્મ

નીતિનિયમોનું પાલન એ પણ મુક્તિનો એક માર્ગ છે. હિંદુ ધર્મ માને છે કે માણસ જન્મતમાં ઢેલ્લાંક ઝણુ લઈને જન્મે છે, અને એ ઝણુ ફેડવાં એ તેનું કર્તવ્ય છે. ઝણુ ચાર છે: (૧) દેવઝણુ એટલે કે પરમાત્મા પ્રત્યેનું ઝણુ. પોતાનું આપ્તું જીવન ઈશ્વરને અર્પણ થયેલું છે ને તેને ઈશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર ચલાવવાનું છે, એમ માણસે માનવું જોઈએ. (૨) ઋષિઝણુ. ઋષિઓએ તપ અને નિદિધ્યાસન વડે સત્યને શોધી કાઢ્યું હતું. પરાપૂર્વધી આલસી આવેલી સંસ્કારોની પ્રજ્વાલિકાના મુખ્ય અંશોને આપણે જીવનમાં ઉતારીને જ આપણે દોષ પણ સંસ્કારી સમાજના સભ્ય બની શકીએ. (૩) પિતૃઝણુ. આ ઝણુ સારી સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને ફેડી શકાય. જન્મતને માથે પરાણે કશી અરવાભાવિક યોગના

૪૮. જ્ઞાનયોગમ્ મન્નિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો મહિત્વલક્ષણઃ ।

દ્વયોરપ્યેક એવાયો મગવચ્છન્દલક્ષણઃ ॥ મામત્ન ૩; ૧૨; ૧૨.

(નિર્ગુણ બ્રહ્મને વિષે યોગ્યેણ જ્ઞાનયોગ, અને મારે વિષે કરેલો ભક્તિયોગ, એ બંનેથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર એ એક જ અર્થ સાધી શકાય છે.)

લાદવી એવું હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો આપણને નથી કહેતાં. કુદરતે સ્ત્રી-પુરુષના દેહના બંધારણ જુદાં જુદાં ધડયાં છે, એ હિપરથી આપણે કુદરતની ધારણા શી હશે એ સમજી શકીએ છીએ. લગ્ન એ કેવળ બે શરીરનો નહીં પણ બે મનનો પણ સંયોગ હોય છે. લગ્ન આપણને અધિક સંપત્તિમાન, અધિક માનવગ્રેમી, ને અધિક ચેતનવાન બનાવે છે; અને આપણાં મનમાં આજના કરતાં અધિક ગ્રેમ, ઠામજતા, ને સમજ પેદા કરે છે. એ હેતુની સિદ્ધિ માટે સાધના ને તપસ્યાની જરૂર રહે છે. લગ્ન એ જો બે અવિભક્ત આત્માનું મિલન ન હોય તો તે નરી વિપયવાસના થઈ પડે છે. એક છેડે શરીર-સંયોગ દ્વારા પ્રગટ થતા આત્માના સંયોગરૂપ ગ્રેમ; અને બીજો છેડે આત્માના કયા મંયોગ વિના થયેલા કેવળ શારીરિક આકર્ષણ-રૂપ વિપયવાસના; એ બેની વચ્ચે પાર વિનાની અવાંતર અવસ્થાઓ આવે છે. જન્મતની મોટામાં મોટી પ્રણયકથાઓમાં, મનુષ્યના કાપદાનો ભંગ થતો હોય તોપણ, તે આજ સગી શુભાઈ ગઈ નથી; એ બતાવે છે કે એ કથાઓમાં પ્રણયીઓની વચ્ચે પરસ્પર જે એકનિષ્ઠ ગ્રેમ હોય છે તેને લીધે એ કથાઓ ઉન્નત અને યશસ્વી બને છે. (૪) મનુષ્યઋણ. માનવજાતિનું પણ કંઈક ઋણ આપણે માથે હોય છે. એ ઋણ આપણે અતિથિસત્કાર અને મનુષ્યસેવા દ્વારા ફેરી શકીએ છીએ. આ મત સ્વીકારનાર લોકો કેવળ પેટ ભરવા જેટલી કમાણી કરીને કે પોતાને માટે સુખસગવડો મેળવીને તૃપ્ત થતા નથી, પણ માને છે કે આપણને આ જન્મ મળ્યો છે તે સ્વાર્થ સાધવાને સારું નહીં પણ બીજાઓની સેવા કરવા માટે. પશુખળ વા સસ્ત્રખળનો પ્રયોગ સર્વ સંજોગોમાં અનીતિમય છે એવું હિંદુ ધર્મનું માનવું નથી. દાખલા તરીકે ભગવદ્ગીતાએ ક્ષત્રિયનાં કર્તવ્યો અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની તેની ફરજનું વર્ણન બાર દષ્ટને કર્યું છે. જીવનમાં રાજકાજ અને શરતનને સ્થાન છે ખરું; પણ સાત. અને ગ્રેમ. એ રાજકાજ અને શુદ્ધ કરતાં અધિષ્ઠિતાં છે.

કોઈ એક વર્ગ અથવા રાષ્ટ્રના જંધનમાં રહેવાને સારુ આપણે માનવજાતિનું જંધન — માનવકુટુંબ પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય — ફગાવી દેવું જોઈએ એવું નથી. જે રાજ્યવ્યવસ્થા દરેક માણસને સુવિકસિત ને સંપૂર્ણ વ્યક્તિમત જીવન ગાળવાની તક આપે છે તેનું નામ સાચું લોકશાસન છે. મનુષ્યેતર પશુપંખીઓને પણ આપણે દયા-પાત્ર ગણવા જોઈએ એમ કહ્યું છે પશુપંખી સું કે મનુષ્ય સું, જીવમાત્ર પવિત્ર ને અવધ્ય છે. નરભાંસિબક્ષણ વિષે વાંચતાં કે સાંભળતાં આપણને કંપારી છૂટે છે, અને અતિપ્રાચીન માનવીઓની એ જંગલી ટેવ આણુ રાખવા માગનાર લોકોને આપણે વખોડીએ છીએ; છતાં માણસના આધાર માટે પશુપંખીની જે કતલ થાય છે તે હજુ પણ વાજખી મણાય છે. હિંદુ રિવાજ માંસાહારની છૂટ આપે છે ખરો, પણ નિરાશિવાહારને વધારે પસંદ કરે છે. પ્રતોને દિવસે માંસાહાર કરવાની મનાઈ કરેલી છે. આપણને આત્મરક્ષા ને પોતાનો બચાવ કરવાનો હક છે ખરો; એટલે એ જે હેતુને સારુ જ આપણને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની હત્યા કરવાની છૂટ રાખેલી છે. હિંસામાંથી આનંદ મેળવવાને ખાતર જ હિંસા કરવાની વૃત્તિ જેના મનમાંથી નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે તે જ સાચો માણસ છે. આનંદને ખાતર જ હિંસા કરવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી મનમાં છે ત્યાં સુધી માણસને 'સુધરેલો' કહેવડાવવાનો કોઈ અધિકાર નથી. હું આશા રાખું છું એવો કાળ જલદી આવશે, જ્યારે પશુપંખીની સતામણી પર આધાર રાખતી લોકરંજનની રીતોને લોકમતમાંથી નહિ રોકે. કાયા માંસના એક કુકળને સારુ પરચરની કુહાડી વડે એકબીજાને ચીરી નાખનાર જંગલી પૂર્વજોની ટેવો જેમને વારસામાં મળ્યા છે, તેવા અસંસ્કારી લોકોને પણ હિંદુ ધર્મના પરિવારમાં સ્થાન મળે છે કે જે ખરું, છતાં એ ધર્મની મુરદ તો એવી છે કે એ માણસોનાં હૃદય પહોંચાવવા, અને તેમનાં હૃદયમાં જીવમાત્ર પ્રત્યે ઉત્કટ ને અદ્ભુત પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો.

કર્મકોશોએ રચેલા કર્મકાંડને લગતા ગ્રન્થોમાં, કર્મકાંડના વિધિઓમાં જ સદ્ગુણ સમાયેલો છે એમ જતાવવાનો ભૂલભર્યો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એમના મત પ્રમાણે, માણસને મારી નાખવો એ ખૂબ છે, પણ તેના શખને ઝડપું એ તો એથીયે ખૂબ છે. છતાં જે મહાન ધર્મગ્રન્થો છે તે તો કર્મકાંડના વિધિઓની અવગણના કરે છે, અને આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે માણસે સંયમ અને માનવપ્રેમની ભાવના ડેળવવી જ જોઈએ. આત્મસમર્પણ અને આત્મપ્રસિદ્ધાનનો નિયમ એ જ મનુષ્યના વિકાસનું સાધન છે. માણસની પાસે જે કર્તવ્યોના પાલનની આશા રાખવામાં આવે છે તે કર્તવ્યો પાર પાડવાને તેણે સંયમ પાળવો જરૂરનો હોય છે. આપણે જે કંઈ ભોગ ભોગવીએ છીએ તે નહીં, પણ આપણે જે કંઈ ત્યાગ કરીએ છીએ તે આપણા ધડતરમાં ફાળો આપે છે. આત્માનો નાશ કરનારા, નરકનાં દ્વાર ત્રણ છે : ક્રોધ, ક્રોધ, અને લોભ. એમની સામે આપણે આત્માનાં શત્રો વડે જ લડી શકીએ; વિષયવિકારની સામે બ્રહ્મચર્યનો, ક્રોધની સામે પ્રેમનો, અને લોભની સામે હિદાયતાનો, પ્રયાગ કરીને જ એમની સામે લડી શકાય. વેદ કહે છે : “આ દુરતર સેતુઓને જોળાંગી જાઓ પ્રેમને ક્રોધ વડે, અસત્યને સત્ય વડે, છતો.” મહાભારત કહે છે : “ધર્મના એટલે કે સદાચારના નિયમો અનેક છે. મહર્ષિઓએ પોતપોતાના જ્ઞાનને આધારે તે શીખવ્યા છે. તેમાં સૌથી મોટો નિયમ તે સંયમ (દમ) છે.” ૪૯ દુર્ભોગે, આપણા જમાનામાં સંયમવાળો માણસ નજીબામાં ખપે છે. ૫૦ વ્રત, ઉપવાસ, ત્યાગ, તપસ્યા વગેરે કરવામાં

૪૯*. ધર્મસ્ય વિધયો નૈકે તે તે પ્રોક્તા મહર્ષિભિઃ ।

સ્વ સ્વ વિજ્ઞાનમાશ્રિત્ય દમસ્તેષાં પરાયણમ્ ॥

મહાભારત-શાન્તિપર્વ ૧૫૮; ૬.

૫૦*. એક એવ દમે દોષો દ્વિતીયો નોપપચ્ચતે ।

યદેનં દમસયુક્તમશર્કં મન્યતે જનઃ ॥

મહાભારત-શાન્તિપર્વ ૧૫૮; ૩૪.

ઉદ્દેશ સંયમ કેળવવાનો હોય છે. પણ સંયમ કેળવાઈ જાય પછી આ કંઈ પણ તપસ્યાની જરૂર નથી રહેતી. એક તરફ ભોગવિલાસ ને બીજી તરફ દેવદંડન, એમ બે છેડા છે, તે છેડીને મધ્યમ માર્ગ ચાલવામાં સંયમ અથવા સમદમાદિ સાધનથી મદદ થાય છે. સંયમ અથવા સાધનાનો અર્થ ધ્યાન-ધ્યોને સાવ અતૃપ્ત રાખવી યા તો તેને નિરંકુશ બનવા દેવી એ બેમાંથી એકેય નથી. ૫૧

પશ્ચાત્તાપને માટે પણ પૂરતો અવકાશ રાખેલો છે. મનુએ કહ્યું છે : " આશુસ પાપ કયાં પછી તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે તો તે પાપમાંથી છૂટી જાય છે. 'એ પાપ હું કરી નહીં કરું' એવા નિશ્ચય કરે તો તે શુદ્ધ થાય છે. " ૫૨

(સંયમ — કમ — માં એક જ દોષ છે, બીજો નથી તે એ કે સંયમવાળો આશુસ લોકોની નજરે નખલામાં ખપે છે.)

૫૧*. નાત્યશ્રવસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્રશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવયોપસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥

ગીતા ૬; ૧૬-૧૮.

(આ સમત્વરૂપ યોગ નથી પ્રાપ્ત થતો અકર્ષાતિયાને, નથી થતો નકરા ઉપવાસીને; તેમ જ તે નથી મળતો અતિ લાખનારને, અથવા અતિ ભગનારને. જે મનુષ્ય આહારવિહારમાં, બીજાં કર્મમાં, લાંબવા ભગવામાં પ્રમાણ ભળવે છે તેનો યોગ દુઃખભંજન થઈ પડે છે સારી રીતે નિયમમાં આવેલું મન જ્યારે આત્માને વિષે રિશ્ત થાય છે અને મનુષ્ય કામનામાત્રને વિષે નિઃસ્પૃહ થઈને બેસે છે ત્યારે તે યોગી કહેવાય છે.)

૫૨*. કૃત્વા પાપં હિ સંતપ્ય તસ્માત્પાપાત્પ્રમુચ્યતે ।

નૈવ કુર્યાં પુનરિતિ નિશ્ચય્યા પૃથકે ॥

મનુસ્મૃતિ ૧૧; ૨૩૦.

સંન્યાસી કામ વિનાનો બેસી નથી રહેતો. ધ્યાન અને કર્મ બંનેમાં ભાવના તો એક જ પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે વિરોધ નથી. ગીતા કહે છે : “સાંખ્ય અને યોગ — જ્ઞાન અને કર્મ — એ બે મોખાં છે, એમ અજ્ઞાનીઓ કહે છે, પંડિત નથી કહેતા. એકમાં સારી રીતે સ્થિર રહેનાર પણ બંનેનું ક્ષણ મેળવે છે.” ૫૪

૧૪. કર્મ અને પુનર્જન્મ

જગત પરમાત્માની ઈચ્છા અનુસાર ચાલે છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાં નીતિનિયમનો અમલ પણ ચાલે છે. જીવન એ એક ક્ષણવણી છે. જેમ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં તેમ નૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ માણસ જેવું વાવે તેવું લણે છે. માણસના પ્રત્યેક કામની અસર તેના ભાવિ આરિત્ર પર પડે છે. એ કામનું ક્ષણ એ કામ કરનાર પર કાર્મિક બહારથી લાદેલી બાણ વસ્તુ નથી, પણ એ કામનું જ અંગ હોય છે; ને પ્રત્યેક કાર્યમાં તેનું પરિણામ અંતર્ગત હોય જ છે. કર્મના નિયમ વિષેની આશ્ચર્ય, અને હાથ જોડીને બેસી રહેનારા દૈવવાદ, એ બેને એક સમજવાની બૂલ આપણે ન કરવી ઘટે. કર્મનો નિયમ તો દૈવવાદથી છેક જ ઊલટી વસ્તુ છે. તેમાં યદ્યચ્ચાતો તો છેક જ ઉડાવી દીધેલો હોય છે; કેમકે તે કહે છે કે નાનામાં નાની ધટતાને પણ ભૂતકાળમાં કારણ, અને ભવિષ્યમાં પરિણામરૂપ કાર્ય, હોય છે. માણસના જીવનનો ક્રમ વિધાતાએ અગાહથી ધડીને તૈયાર રાખેલો હોય છે, અથવા તો કાર્મિક દૈવી શક્તિ તેના જીવન પર રાજ્ય ચલાવે છે, એવા સિદ્ધાન્તને હિંદુ ધર્મ સ્વીકારતો નથી. આપણે અસહાય ને દુઃખી છીએ એમ આપણને લાગે, તો આપણને એ

૫૩*. સાંસ્યયોગો પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

ગીતા ૫; ૪-૫.

દશામાં નાખનાર આપણી બકાર રહેલાં કોઈ દેવદેવી નથી. ગરુડ-પુરાણ કહે છે : “આપણને સુખદુઃખ દેનાર કોઈ નથી હોતું. કોઈ પરાયું આપણને સુખદુઃખ દે છે એમ માનવું એ કુબુદ્ધિ છે. આપણે પોતે કરેલું કામ જ આપણને ફળ આપે છે. માટે, હે શરીર, તે પોતે જ કંઈ કરેલું હોય તેનું ફળ ભોગવી લે.” ૫૪ ધર્મર પોતાની કૃપાનું દાન ધર્મરવિચારે, મનસ્વીપણે, નથી કરતો. નીતિ-નિયમ એ આખા પ્રજ્ઞાકંડેથી નાટકનો પાયો અથવા મૂળ આધાર છે. મોક્ષ એ મનસ્વી દેવોએ આપેલી ભેટ નથી; પણ કટ્ટપૂરક કરેલાં તપ સંયમ વગેરેના સ્વપુરુષાર્થ દ્વારા મેળવવાનો હોય છે. ધર્મનો નિયમ કહે છે કે માણસ ઈષ્ટ ફળ આપનારું કામ અત્યારે કરીને પોતાનું ભાવિ મરજીમાં આવે તે રીતે ધરી શકે છે. મનુષ્ય પોતે પોતાના ભાવિનો એકલો ને સ્વતંત્ર સ્વામી છે. પણ તે બધાં સુધી પોતાની વાસનાઓને વશ હોય, ને મનમાં ભ્રાંતતા રાગદ્વેષના તરંગ અનુસાર પોતાની જીવનનીકાને ધસડાવા દે, ત્યાં સુધી તે સ્વતંત્રપણે વર્તે છે એમ ન કહી શકાય. કોઈ જાંજીરો આપણને બાંધી રહી હોય, તો તે જાંજીરો આપણે પોતે ધડેલી છે, ને તેને તોડીને ફગાવી દેવાનું સામર્થ્ય આપણામાં પડેલું છે. ધર્મર બળ-જખરીથી નહીં પણ સમજાવટથી કામ લે છે. પુણ્ય અને પાપ એ એક જ વસ્તુ નથી; બેના પંથ નિરાળા છે; અને એમાંથી આપણે નામની નહીં પણ ખરેખરી પસંદગી કરવાની હોય છે.

મરણ પછીના જીવનને વિષે ત્રણ જુદા જુદા મત શક્ય છે: (૧) શરીરના નાશ સાથે આત્મા પણ મરી જાય છે, કેમકે આત્મા એ બૌદ્ધિક જીવનની જ એક ક્રિયા છે. આવો અચેતનવાદ હિંદુ

૫૪૪. सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

परो ददातीति कुत्रुद्धिरेण ।

स्वयं कृतं स्वेन फलेन बुज्यते

शरीर हे निस्तर यत्त्वया कृतम् ॥ ગરુડપુરાણ

ધર્મને કબૂલ નથી. (૨) આત્મા કાં તો સ્વર્ગ યા શાશ્વત સુખની અવસ્થામાં, અથવા તો નરક યા શાશ્વત યાતનાની દશામાં, પડે છે ને ત્યાં જ રહે છે. આત્માને થોડાંક વરસની આવરદાવાળો એક જ ભવ હોય છે, ને તે દરમિયાન તે શાશ્વત સ્વર્ગે જવું કે શાશ્વત નરકે એનો નિશ્ચય પોતાનાં કર્મ વડે કરી લે છે — એવો સિદ્ધાન્ત, હિંદુઓની દૃષ્ટિએ, બુદ્ધિ ને નીતિ બંનેની કસોટીમાં અગ્રાણ્ય કરે છે. (૩) આત્મા અમર જીવનને માટે લાયક ન હોય, ને છતાં શાશ્વત યાતનાને લાયક હોય, એમ બને; ને તેથી તે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં એમ ફેરા ફર્યા કરે છે. આ જીવન એ ઠંઠું છેલ્લો મુકામ નથી. આ ઉપરાંત બીજી તકો પણ આપણને મળશે. આત્મા આ દેહથી શરૂઆત નથી કરતો, કે આ દેહ આમળા અટકી નથી જતો. મરણ પામતાં શરીરમાં ને પ્રલય પામતાં સ્વભાગમાં ફરતો ફરતો તે પોતાની લાંબી યાત્રા ચલાવે છે. તેના ઉદ્ધારનું મહાકાર્ય એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં, ને બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ અખંડિતપણે ચાલ્યાં કરે છે. મનુષ્ય આત્માનું જીવન આમ અતૂટ ચાલ્યાં કરે છે એ કલ્પના સ્વતઃસિદ્ધ છે, એમ હિંદુ ધર્મનાં સર્વ દર્શનો માને છે. મન વાસના આદિનો બનેલો આપણો સૂક્ષ્મ દેહ આપણી સાથે બીજા ભવમાં જન્મ લે છે; તેને આપણે ચારિત્ર કહીએ છીએ. “માણસ મરી જાય છે ત્યારે જે તત્ત્વ તેને તણ દેતું નથી તે એનો આત્મા (નામ) છે.” ૫૫ આપણાં મથનો ને પુરપાથો આપણને ચીસે ચઢાવી આપે છે. મનુષ્યે તેના લાંબા ને પ્રયત્નપૂર્ણ જીવનમાં મેળવેલા આધ્યાત્મિક લાભો નકામા નીવડશે એવો ડર આપણે રાખવાની જરૂર નથી. એની ધારા તો અખંડ ને અવિચ્છિન્ન ચાલ્યાં કરશે; અને ત્યારે જ અટકશે જ્યારે જીવમાત્ર મોક્ષરૂપી નિર્મેલ મુકામે પહોંચી જશે. મોક્ષ એ જ મનુષ્યના જીવનવિકાસનો આખરી મુકામ

છે; તેના જીવનની પરા કાષ્ઠા છે, પરા ગતિ છે. આને માટે તર્ક કે બુદ્ધિ સ્વીકારી શકે તેવો પુરાવો લખવેલ નથી એમ કહેવામાં આવે, તો એનો જવાબ એ છે કે મરણોત્તર જીવનને લગતા બીજા સિદ્ધાન્તોની સામે પણ એ જ વાંધો ઉઠાવી શકાય એમ છે.

૧૫. ઉપસંહાર

હિંદુ ઇતિહાસના આરંભકાળથી તેની સંસ્કૃતિના ઇતરમાં નવાં નવાં બળોએ ફાળો આપ્યો છે. એ બળો તેને સ્વીકારવાં પડ્યાં હતાં, અને તેને પોતાની સંગીન ને રચાયી કલ્પનાઓના રંગથી રંગવાં પડ્યાં હતાં. એ સંસ્કૃતિની પ્રત્યેક અવસ્થામાં સુરીશ્વ સંવાદ સાધવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. માત્ર એ સંવાદ ગતિમાન ને વેગવાન છે. ધર્મમાં બ્યારે એવો ગતિશીલ સંવાદ અંધવા જીવનનું સુરીશ્વ સંગીન ન હોય, ત્યારે એમ માનવું કે એ ધર્મમાં સુધારો થવાની જરૂર છે. અત્યારે આખા જાતમાં સામાજિક ઉચ્ચપાયેલ ને ધાર્મિક ઉત્પાતનો મુગ ચાસે છે. જે પ્રસંગમાં ઇતિહાસ જૂનો બીજો છોડી નવે બીજે ચડે છે એવો એક મહાન ને અકળ પ્રમંગ અત્યારે આપણી સામે આવી પડેલો છે. ઈશ્વર વિષેનું જે બાન વધી રહ્યું છે, સમય જીવનનું જે જીવું ને પ્રખર દર્શન થઈ રહ્યું છે, તેને પ્રગટ કરવાનું મળ્યું એ સંસ્કૃતિની ચાલુ શક્તિઓમાં નથી. ધર્મના કિયાકાંડ અને વિધિઓથી બાહ્ય અંગો, અને તેના કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્તો, એ એને એક માની લેવાં એ બૂલ છે. આપણે એ બાહ્ય અંગોને એવી રીતે સુધારવાં જોઈએ કે તેમાં સત્યના ફળદ્રુપ બીજને જિગી નીકળવા માટે અનુકૂળ ભૂમિ મળે. આ દેશમાં ને પરદેશમાં પ્રવાસો કરતાં ને જોઈએ છે કે આજે એવાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો પડ્યાં છે જેઓ નવી સમાજ-વ્યવસ્થાનો જન્મ થવાના શુભ સમાચાર સાંભળવાની ઉત્કંઠા સેવી રહ્યાં છે, કામ કરવા ને સાહસ જોડવા આતુર થઈ રહ્યાં છે, અને નવો મમાજ જન્મે એને માટે આપબોમ આપવાને તૈયાર છે. એ

શ્રીપુરુષો મનમાં ઝાંખું ઝાંખું એટલું તો સમજે છે કે સાચા ધર્મના, ન્યાયી સમાજવ્યવસ્થાના, મનુષ્યના સંસારી ને ઔદ્યોગિક, આર્થિક ને રાજકીય, રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય, સંઘર્ષોમાં હિંદુતાની નવી હિલચાલના, સિદ્ધાંતો હિંદુ ધર્મનાં મૂલ્યભૂત તત્ત્વોમાંથી મળ્યા આવે એમ છે. એવાં શ્રીપુરુષોની સંખ્યા વધતી જાય છે; એ અચૂક ખતાવે છે કે તિમિર, મૃત્યુ ને ઠલકાનાં ખજોની સામે તેજ, જીવન ને પ્રેમનાં ખજોનો વિજય થયા વિના રહેવાનો નથી.

હિંદુ સંસ્કૃતિ

૧. આજની પરિસ્થિતિ

આજે આપણે આપણી નજર આગળ એક યુગનો અસ્ત થતો જોઈ રહ્યા છીએ. એક આખી સંસ્કૃતિ વેદનાથી પીઠાઈ રહી છે. જે શક્તિઓ વડે આપણાં જીવન ચાલતાં હતાં તે શક્તિઓનો હાસ ધર્મ રહ્યો છે. આજે ચાલી રહેલું વિશ્વયુદ્ધ જોયા નેટલા માણસોની દુષ્ટતાને લીધે નીપજ્યું છે એવું નથી; તેમજ એને અતિરેખાં સામાન્યવાદોનો સંઘર્ષ કહીને તેનો છેદ છિડાવી શકાય એમ પણ નથી. એ યુદ્ધ તો ખતાવે છે કે અત્યારની વિશ્વવ્યવસ્થાએ દેવાળું કાદવું છે. એ વ્યવસ્થામાં આત્મા અત્યેની નિષ્ઠા ધરી ગઈ છે, અને કોકોને નીતિ નિયમોનું પાલન કરવાની પરવા રહી નથી. વિજ્ઞાન, યંત્રો, અને સમાજસંગઠન જેવી વસ્તુઓ માનવકેદ્યાણુનાં મોટાં સાધનરૂપ ધર્મ પડશે એવી આશા રખાતી હતી; પણ તે આશા ફોગટ નીવડી છે. શાંતિ ને સદ્ભાવના આદર્શો ખરી કસોટીનો વખત આવ્યે ટકી શક્યા નથી. આપણું જીવન ધર્મશૂન્ય બની ગયું છે; અને આપણે ધનદોલત મેળવવા સારું, તથા બજારો ને મુલકો પર માલિકી જમાવવા સારું, જરા પણ અટક્યા વિના નિરંતર કલક કર્યા કરીએ છીએ. આપણી ધારણા પાર પાડવાને સારું આપણે મનુષ્ય મરીને પણ બનીએ છીએ. યંત્રોથી ભરેલી આપણી દુનિયાએ જે અદ્ભુત પરાક્રમે કર્યાં છે તેમાં કંઈ આપણું મનુષ્યત્વ ઝળકતું નથી. એ તો નરી કરામતો છે; ને એવી કરામતો તો અતિશય લુહિયાંગી પ્રાણીઓને ડેળવીને તેમની પાસે પણ કરાવી શકાય. જગતમાં યંત્રો નેટલા પ્રમાણમાં વધતાં જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં આપણું જીવન મધમાખો ને કીડીઓના જેવું, વ્યક્તિત્વ વિનાનું, બનતું જાય છે. પુણ્યોમાં શાન મેળવવાની ને ગ્રેમ કરવાની શક્તિ હોય છે, ને

તેઓ આશા સેવે છે ને પ્રાર્થના કરે છે, એ સત્ય તરફ દુર્લક્ષ કરવાનું આપણને મન થાય છે. જીવનનાં મૂલ્યભૂત તત્ત્વો, ગૃહસંસારનો સાદો સ્નેહભાવ, મિત્રતાની સુવાસ, ને પાવિત્ર્યનું અનુશીલન એ સર્વ વસ્તુઓ નાણુક, બટકણી, ને અરિયર હોય છે, અને જે આંધળો ને ગાંડી દુનિયામાંથી આત્માને લગતા ગુણોને રૂપસદ્ અપાર્ધ હોય તે દુનિયામાં એ વસ્તુઓને ખીલત્રાની તક મળતી નથી. ત્યાં આત્મજ્ઞાનનો અભાવ હોય ત્યાં સમાજને અધઃ-પાતમાંથી રોકે એવી કોઈ વસ્તુ બાકી રહેતી જ નથી. આજની આપણી મંડુકૃતિમાંથી સુજનતાનો લોપ થઈ ગયેલો છે, એટલે તે આત્મા વિનાના દેહ જેવી થઈ પડી છે, તેને મગજ છે પણ હૃદય નથી; સંકલ્પબળ છે પણ આત્મા નથી. તેનું મન જાગે છે પણ આત્મા સૂતેલો છે. પાવિત્ર્યની ઉપાસનાને બદલે આપણે સત્તાની પૂજા કરતા થઈ ગયા છીએ. અને સત્તા એ એવી મદિરા છે જેની આગળ ખીજા કોઈ પદાર્થો તો હળવા ને મનને ચાંત પાડનારા ગણાય હિટલર એ આ બૂરી પ્રજ્ઞાલિકામાં રહેલાં ગાંડપણુ ને કૌરવતાની માક્ષાત્ મૂર્તિ છે.

જે જગત પોતાની હરતીનું પ્રયોજન ભૂલી બેઠું છે તેમાં વિચારવંત ને લામણીવાળા માણસોને સાવ સુનકાર લાગે છે ને તેઓ ખીકથી ફફડી બેઠે છે. તેમને લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદી છુદ્દિના પાયા પર રચાયેલા આધુનિક જગતના ચૂરા બેઠી રહ્યા છે. એ વેદનામાંથી નવી દૃષ્ટિ ને નવા માનસનો જન્મ થવો જોઈએ. જગતને જગલીપણા તરફ ધસતું અટકાવવું હોય, તો આપણે આત્મા ને તેને લગતી વસ્તુઓ પરની શ્રદ્ધા ફરી પાછી મેળવવી જોઈએ એવી આત્મપ્રાપ્તિ થાય તો જ જગતનો કામાપલોગ રાપ ને તેનું ગયેલું આરોગ્ય ફરી પાછું મળે.

૨. ધર્મમાત્રનો પાયો આત્મદર્શન
હિંદુ સંસ્કૃતિ લગભગ પાંચ હજાર વરસથી બાર ફરે

આવી છે. આત્મદર્શન, આત્મપ્રાપ્તિ, એ જ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. આત્મદર્શનને અપાયેલા આ પ્રાધાન્યની કલ્પનાનાં મૂળ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના છેક ઊંડાણ સુધી જિતરેલાં છે; અને એ કલ્પના એના આખા જીવનને વ્યાપી વળી તેના પર પ્રાગ્વ્ય ભોગવે છે. પ્રાચીન કાળમાં યજ્ઞ ગયેલા માણસોએ જે સત્યોનું પ્રતિપાદન કરેલું તે ખરાં છે કે ખોટાં એ સ્વાનુભવ વડે તપાસનાર ને તેમાં ભૂલ હોય તે સુધારનાર પુરુષોને કોઈ સંસ્કૃતિ વખતોવખત પેદા કરતી હોય, તો તે પરથી એમ કહી શકાય કે એ સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કાયમ છે, અનુભવનાં ઝરણ ન્યારે સુકાર્ષ જાય ત્યારે સંસ્કૃતિ આડંબરરૂપ યજ્ઞ પડે છે; વિચારો ને મતો જડ આંધળા અંધાનું રૂપ હો છે, ને માણસોનું વર્તન ચાલુ રહેને અનુસરી ગાડરિયા અવાહમાં ચાલે છે. ‘અમે સ્વાનુભવને આધારે બોલીએ છીએ’ એમ કહી શકે એવા સાધુસંતોની હારમાળા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એકધારી ચાલી આવી છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે એ સંસ્કૃતિનો એકધારો સ્ત્રોત હજી અખંડ ને અવિચ્છિન્ન વહી રહ્યો છે. વેદના ઋષિઓ એવો અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર કર્યો હોવાનો દાવો કરતા; અને એ પ્રજ્ઞાલિકાના આધુનિક પ્રતિનિધિઓ કહે છે કે તેમનાં જીવન અને કર્મ એ વેદ અને હિપનિષદનાં મહાસત્યોના વિવરણરૂપ છે, ભારતવર્ષના પ્રાચીન જ્ઞાન (પ્રજ્ઞા પુરાણી) નું નવું પ્રતિપાદન છે. વેદરૂપી જે પ્રજ્ઞાલિકા પર હિંદુ ધર્મની ઇમારત સ્થાપી છે તે વેદ તત્ત્વદર્શી ઋષિઓએ કરેલા અનુભવ યા સાક્ષાત્કારની નોંધરૂપ છે. એ ઋષિઓ એટલું સમજ્યા હતા કે મનુષ્યની રજોરગમાં જે સનાતન જંખનાઓ ભરેલી છે તે રાગદ્વેષ ને પ્રવૃત્તિવાળા સ્થૂલ જમતમાં યનારા કોઈ પણ ફેરફારોથી તૃપ્ત થાય એવી નથી. પરમાત્મા — જે પરમજ્ઞ પણ છે — તેને ઓળખવો, ને વ્યક્તિના આત્માએ મન વચન કર્મથી એ પરમાત્માને શરણે જવું, ને તેની ઇચ્છામાં પોતાની ઇચ્છાને બેળવી દેવી, એ ધર્મનું સારભૂત તત્ત્વ છે; ને એ

જ મનુષ્યનો ખરો આખરી મુકામ છે. ધર્મ મનુષ્યના જીવનમાં એવું પરિવર્તન કરાવે છે કે તે પરબ્રહ્મની સાથે અનુસંધાન યા તદાકારતા (બ્રહ્મસંસ્પર્શ) સાધી શકે. એ અનુસંધાન તે ઈશ્વર વિગેની આસ્થા નથી પણ ઈશ્વરનો અનુભવ છે. ધાર્મિક શિક્ષણ સંકેતો વરસોથી અપાય છે છતાં આપણે માનવજાતિના જીવનમાં પૂરતો પક્ષટો કરાવી શક્યા નથી, એનું કારણ એ છે કે આપણે ધર્મને બાહ્ય અથવા રથૂલ વસ્તુ માની છે. હિંદુ ધર્મ આપણને કહે છે કે ઈશ્વર પર આસ્થા રાખવી એટલું બસ નથી; આપણા જીવનમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. ઉપનિષદો ને ગીતા એ મહાગ્રંથોમાં નિરૂપેલી પ્રજ્ઞાન અથવા સાક્ષાત્કારની જે શુદ્ધ પ્રણાલિકા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે તેના પાયા પર જ હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની ઈમારત રચાઈ છે.

ખીજા ધર્મોનું વલણ બૌદ્ધિક મતો ને શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય પર ભાર મૂકી માનવજાતિને સામસામા દોષોમાં વહેંચી નાખવા તરફ છે. પણ હિંદુ ધર્મ તો ધર્મમાં આત્મદર્શનનું જે અંગ છે તેના પર જ વિશેષ ભાર દે છે. ધર્મના મતો ને વિધિઓ એ તો માત્ર આત્મદર્શનરૂપી મુકામે પહોંચવાના માર્ગો છે. હિંદુઓ વેદને પ્રમાણરૂપ માને છે ખરા; પણ સાથેસાથે કહે છે કે જેમણે ઈશ્વરનું દર્શન કર્યું છે એવા તત્ત્વદર્શી ઋષિઓના સાક્ષાત્કારની નોંધ જેમાં હોય એવા ખીજા શાસ્ત્રગ્રંથો પણ પ્રમાણભૂત છે. વેદની સાથે આમતોને પણ ધર્મના પ્રમાણરૂપ ગણવામાં આવે છે. હિંદુઓના શાસ્ત્રગ્રંથો છેવટના લખાઈ ચૂક્યા છે, ને તેમાં કશા ફેરફાર કે સુધારાવધારા ન થઈ શકે, એવું નથી. તેના અર્થો ઉદારતાપૂર્વક ઘટાવવામાં આવે છે; અને જેમ જેમ આત્મજ્ઞાનમાં વધારો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં નવા નવા હિમેશ કરવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મનો સંબંધ મૂળે જાતના વ્યવહાર સાથે હોવાથી, વિજ્ઞાનની ભાવના સાથે તેનો મેળ ખાય છે. અમુક ગ્રંથ ઈશ્વરપ્રણીત છે એટલા માટે તે માનવો

એમ આપણને કહેવામાં આવતું નથી. વેદમાં જે અનુભવો મેળેલા છે તે સાચા છે એટલા માટે જ વેદને પ્રમાણભૂત માનેલા છે.

સર્વોદયના ધોરણ પર એક વિશ્વવ્યાપી સમાજની રચના કરવી હોય તો તે વિશ્વધર્મના પાયા પર જ થઈ શકે. એવા ધર્મની રૂપરેખા ભારતવર્ષની આત્મદર્શનની પ્રજ્ઞાલિકામાં મળી રહે છે. પણ ધર્મના જે રૂપો જગતમાં સામાન્યપણે જોવા મળે છે તેઓ એક-બીજા સાથે પતાવટ કરી શકતાં નથી, અને જિલ્લું એક સુગ્રમ માનવસમાજના વિકાસમાં વિધ્નો નાખે છે. પણ હિંદુ ધર્મને પ્રયાસ પરસ્પર સમજ, સહૃદયતા ને સહકાર સાધવાનો છે. ધર્મિયના સ્વરૂપ વિગેના જુદા જુદા સંપ્રદાયોના મત આપણા અંતરમાં વસતા પરમાત્માના સ્વરૂપ વિગે કાલ્પનિક ચિતારો આપે છે. એ મતોને આપણે ક્ષમાવી દઈ શકતા નથી. કેમકે અનંત ને અપ્રમેય એવા પરમાત્માને આપણે દ્રિષ્ટકાલથી મર્યાદિત એવા રૂપો દ્વારા પ્રગટ કરવો હોય, ધર્મરની સનાતન વાણીને પરિવર્તનશીલ જગતની ભાષામાં વ્યક્ત કરવી હોય, તો તે આ રીતે જ થઈ શકે. કવિતા, પુરાણકથા, ને પ્રતીકપૂજા એ સર્વને ધર્મમાં સ્થાન છે. તેઓ આત્માના જાગૃતિ ને વિકાસમાં સાધનરૂપે મદદ કરે એવી ધારણા રખાય છે. જીવ, જગત ને ધર્મજના સ્વરૂપ વિગેની દ્રષ્ટના એ પરમાત્મપ્રાપ્તિની સાધનામાં પહેલું પગથિયું છે. પહેલાં વિચાર ને પછી આચાર. વિચાર દ્વારે તે દિશામાં મનના સંકલ્પ વળે છે. સત્સ્વરૂપને વિગેના સર્વ પ્રકારના મતો એ અનંત ને અમર્યાદ તત્ત્વને મદલ્ય કરવાના સાન્ત ને મર્યાદિત મનના પ્રયત્નો છે. તેઓ સદુ આપણને આખરી મુઠામે પહોંચવામાં નેટલે અંશે મદદ કરે છે એટલે અંશે ઉપયોગી છે. તેમની વચ્ચે ભિન્નતા છે, કેમકે તેઓ જુદી જુદી પ્રજાઓની જુદી જુદી જરૂરિયાતો, તેમનાં વંશ-વર્ણ ને ઇતિહાસ, તેમનાં કામનાઓ ને સ્વભાવજોડા અનુસાર જુદા જુદા રૂપો ધારણ કરે છે. પણ એ બધાં કામચલાઉ છે;

અને તેથી એકબીજા પ્રત્યેની અસહિષ્ણુતાને માટે જરા પણ વાજબી કારણ રહેતું નથી. શુદ્ધિએ કરેલી ચોકસ, નિશ્ચિત કલ્પનાઓ તે ધર્મ, એમ માની લેવું એ જૂલ છે. જે ઠાઠ ધર્મ પોતે અન્તિમ ને સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો કરે તે બાકીના જગત પાસે પોતાના મતોનો પરાણે સ્વીકાર કરાવવાની, ને પોતાના ધોરણ પ્રમાણે બીજા પ્રજાઓને સુધારવાની, ઇચ્છા-રાખે છે. જ્યારે ધર્મના એ કે ત્રણ સંપ્રદાયો મનુષ્યમાત્રને પોતાના વાડામાં લાવવા મથતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે ચક્રમઠ ઝાંચો વિના નજ રહે; કેમકે જમતમાં ઠાઠ પણ સંપૂર્ણ, અન્તિમ ને સાર્વભૌમ ધર્મને માટે રચાન હોય તો એવા એક જ ધર્મને માટે છે. આવા સામ્રાજ્યવાદી ધર્મો માંહોમાંહે લડે તેમાં રહેલું બેહુદાપણું આપણે જોઈ શકતા નથી, તેનું કારણ એ જ છે કે આપણને એ વસ્તુ પરિચિત થઈ પડી છે. ઈશ્વરે શ્રુતિગ્રાન વડે બતાવેલા સત્યનો સ્વીકાર કરવો ને તેને અનુસરવું એને જ જ્યારે જૂલથી ધર્મપરાયણ હોવન માની લેવામાં આવે, ત્યારે ધર્મમાં કર્મકાંડના બાજુ વિધિઓનું જોર જામે છે. આત્માની ઉપાસનાને બદલે પૂજારી કે પુરોહિત, ધર્મસંઘ, કે ધર્મગ્રન્થ પ્રત્યે આદર ધરાવવો. આવશ્યક ગણાય છે; અને ધર્મસંઘે દરાવેલા જે તાર્ત્વિક મતો હોય તે સ્વીકારવા જ જોઈએ એવી માગણી ચોમેરથી થાય છે. ઠાઠ પણ સંપ્રદાયના નિશ્ચિત ધર્મમતો તમે સ્વીકારો ને એના સંઘમાં દાખલ થાઓ તો તમને સદાને માટે કેટલાક દોકો મળે છે, ને કેટલાંક દુઃખોમાંથી મુક્તિ મળે છે. હવતી વસ્તુની સરખામણીમાં જડ યન્ત્ર મળું જ સાદું હોય છે; તેનું કામ નરી આંખે જોઈ શકાય એવું સાવ સ્પષ્ટ હોય છે; વસ્તીપત્રકના દેવાલો ને આંકડા વડે તેનાં પરિણામોનો આંક કાઢી શકાય છે; એ બધું સાચું. પણ તેની અસર આપણા સ્વભાવની ઉપલી સપાટી સુધી જ પડોયે છે. આપણો ધર્મ ઇતર ધર્મોના કરતાં ઊંચો છે એ કારણસર, જગજગરી વડે બીજા ધર્મોને દહાવી આપણા ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો આપણને

હક છે એમ જો આપણે માનીએ, તો આપણે નીતિમંગલો અપરાધ કરીએ છીએ; કેમકે જીલ્લમ, અન્યાય અને કરતામાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને સદાચારનો સર્વથા અભાવ હોય છે. હિંદુ ધર્મ પોતાને માટે એવા ઠોઠ નિશ્ચિત ધર્મમતો રાખ્યા નથી જેનો સ્વીકાર કરો તો તમે હિંદુ નહીં તો નહીં. કેમકે એને તો ખાતરી છે કે આત્મા એવા મતોની હીવાલોમાં પુરાઈ ન રહેતાં તેને બેદીને પાર ચાલ્યો જવાનો છે. હિંદુને મન દરેક ધર્મ સાચો છે; માત્ર તેના અનુયાયીઓએ અંતરની સાચી નિષ્ઠાપૂર્વક તેનું અનુસીલન કરવું જોઈએ. જો તેઓ એમ કરશે તો મતમતાંતરને વટાવી અબેદાનુભવ સુધી પહોંચશે; શાબ્દિક સૂત્રોને વટાવી સત્યના અપરોક્ષ દર્શન લગી પહોંચી જશે. દાખલા તરીકે શંકરે ધર્મના છ સપ્રદાયોની વાત કરી તેમને સ્વીકાર્ય ગયેલા છે.

આત્મપરાયણ જીવન એ ધર્મમાત્રનું સામાન્ય ધ્યેય ન ધર્મમાત્ર એ ધ્યેયની શોધમાં નીકળેલા છે. તેમની વચ્ચે ધ્યેય બાબતમાં મતભેદ નથી. ભેદ છે તે એટલો જ કે તેઓ પોતપોતાનામાં નોખાં નોખાં તેજની મદદથી ઓછીવત્તી પ્રગતિ કરી શકે આપણે ઠોઠ એક ધર્મને બીજા ધર્મોની સાથે સરખાવીએ, આપણે જોઈશું કે તેમની વચ્ચે જે તફાવત છે તે શાબ્દિક સૂત્રોને આચારની શ્રદ્ધા પરત્વે છે. આપણે જ્યારે નિશ્ચિત ધર્મમતો શબ્દબદ્ધ સિદ્ધાન્તોની પાછળ જઈએ, આપણા પોતાના ધર્મનાં જોડણી લગી જીતરીએ છીએ ત્યારે આપણને ખાલુમ પડે છે ધર્મમાત્ર એક જ અગ્રાધ સાગરમાંથી શક્તિ મેળવે છે. ધર્મ વચ્ચેની આ પાણીની એકતાનું જ્ઞાન થાય તેને લીધે, સમગ્ર માનવજાતના હિતને ઠાળે એકદમ મળીને અમુક સદકાર કરવાનું ધર્મ માટે શક્ય બનવું જોઈએ. જીવ, જગત ને ઈશ્વરનાં સ્વરૂપ પણ દરે અગાધિના કરતાં વધારે એકમતી થઈ શકે એમ છે. રાજ્યોની પેઠે ધર્મોનાં ઉત્પત્તિ ને વિકાસ પણ જગતના નાના નાના યથેર્થા; અને તે વેળા જગતના બાકીના ભાગ સાથે :

સાધવાની ધણી બુદ્ધિથી હતી. પણ હવે, વિદ્યાન ને વેપારની અસરને લીધે, એક વિશ્વમંસ્કૃતિ ધડાઈ રહી છે. તમામ ધર્મો હવે પોતાનું હૃદયગત વાણીના નવા પ્રયોગો વાટે પ્રગટ કરવા મથી રહ્યા છે, અને તેથી એકબીજાની નજીક આવતા જાય છે. જગતના આધુનિક વિચારપ્રવાહનાં ચેતનપ્રદ તરવો સર્વ ધર્મમાં નવો પ્રાણ પૂરી રહ્યા છે, અને તે સહુમાં હિંદુની સમાનતા પેદા થઈ રહી છે. ઠસોડીમાં જિતેરી ન શકે એવા સિદ્ધાન્તોને વાદવિવાદથી ખોટા ઠરાવવામાં નથી આવતા પણ કોરે મૂકવામાં આવે છે; અને ધર્મોનાં જે સાર્વભૌમ તરવોને વિષે એકમત હોય તેના પર જાર દેવામાં આવે છે. આપણા ધર્મ ગમે તે હોય, પણ આપણે તેમને આધુનિક વિચાર અને વિવેચનની પરિભાષામાં વર્ણવીએ છીએ. હવે પછી આવનારાં વરસોમાં આ ક્રિયા વેગથી ચાલશે; અને ધીરે ધીરે બિન્ન બિન્ન ધર્મોનું એકીકરણ થઈ તે એક વિશ્વધર્મ રૂપે વિચરશે તે કામ કરશે.

ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના સિદ્ધાન્તને હિંદુઓએ એક પ્રાચીન ઠાળથી માન્ય રાખેલો છે. અરોહ અને તેના અનુગામી દશરથે નિરીશ્વરવાદી આશ્રવક સંપ્રદાયવાળાને દાન વગેરેથી આશ્રય આપેલો મનુ કહે છે કે પાપ્પંડીઓને તેમના રિવાજ પાળવાની છૂટ અપાવી જોઈએ. યામવદંત્ય પાપ્પંડીઓના રિવાજોને માન્ય રાખે છે.^૧ દ્વંદ્વામાં સર્વ

૧* શ્રેણિર્નિગમપાણ્ડિયણાનામપ્યયં વિધિઃ ।

મેદં ચૈવાં નૃપો રક્ષેત્પૂર્વજ્ઞતિં ચ પાલયેત્ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૨; ૧૧૨.

(વેપારીઓનાં મહાજનો, વેદને પ્રમાણ માનનારાઓ, વેદને પ્રમાણ ન માનનારાઓ, ધંધાદારીઓના સમૂહો, એ સર્વના જુદા જુદા નિયમોને રાખીને જીવવા, ને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા તેમના રિવાજો કાયમ રાખીને પળાવવા.)

ધર્મો ને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓની રક્ષા કરવાની, અને દોષને દાનિ ન કરવાની, ફરજ રાજ્યકર્તાને માથે નાખવામાં આવી હતી.

૩. હિંદુ ધર્મમાં સુધારો

સમાજમાં વસનારાં પ્રાણી તરીકે આપણી ફરજ છે કે મનુષ્યનાં જીવન, ધર, સમાજ અને રાજ્યતન્ત્રમાં આત્માની પ્રેરણા પ્રમાણે કામ ચલાવવું. આ માનવી જગતમાં ચઢીને પ્રગતિ કરતાં કરતાં આપણે આત્માના જગતમાં પહોંચવાનું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કહે છે કે કૌટુંબિક જીવન, સંપત્તિ, ને બીજી બધી માલ-મતાનો ઉપયોગ આત્મસાક્ષાત્કારનાં સાધનરૂપે — જ્ઞાતમનસ્તુ કામાય — કરવાનો છે. ચંકરની બાપમાં લીધે તો, અવગતિ અથવા આત્માની વિમુક્તિ એ આખા વિશ્વની ક્રિયાનું અન્તિમ ધ્યેય છે. જગતની વસ્તુઓરૂપી ધાતુમાંથી આત્માની પ્રતિકૃતિઓ ધડવાની છે. ધર્મનું સારસ્વત તત્ત્વ માત્ર અભાનોર્મિ કે મરતી અનુભવવામાં ના તપસ્યા વડે દેહદમન કરવામાં રહેલું નથી; પણ નમ્રતા, મધુરતા ને હિંદારતામાં, દિવસનું કામ ધીરજ ને શાન્તિથી કરવામાં, રહેલું છે.

હેલ્થ થોડા વખતથી હિંદુ ધર્મ સામાજિક નિયમો ને શિક્ષાઓની બાબતમાં જડતા અનુભવી છે, ને જરૂર પડશે ફેરફાર કરવાની શક્તિ નથી બતાવી. આત્માનાં સાચાં તેના મૂલ્યની દૃષ્ટિએ સનાતન છે એ ખરું, પણ વ્યવહારમાં તેનો પ્રયોગ કરતાં તેમાં પરિવર્તનને અવકાશ રહે છે — એ જ હિંદુ સમાજના વિકાસનું મુખ્ય અંગ હતું તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે. પરિણામે સમાજશરીર રોગી દશામાં આવી પડ્યું છે; અને કુસંપ, તથા વ્યક્તિત્વવાર્તાનું પર કાપ, એ એનાં પ્રધાન અંગો ચર્ષ થઈ ગયાં છે. આપણે ચૈતન્ય અને ભાવના કરતાં નિષ્ક્રમ અને રૂઢિને અધિક અગત્યનાં ગણ્યાં છે. સંજોગો જેમ જેમ બદલાતા ગયા તેમ તેમ હિંદુ ધર્મ બદલાતો ગયો છે; અને એ ફેરફારો દારા તે પોતાનું પ્રાચીન રૂપ ટકાવી શક્યો છે.

ને ધસાઈ ગયેલી રૂઢિઓ ને ચલણમાંથી નીકળી ગયેલા રિવાજો કેવળ માણસની જડતાને લીધે ટકી ને ફાલી શકે છે તેને, વગર-વિચારે આંધળા બનીને, અનુસરવાથી સમાજનો જેટલો હાસ થાય છે તેટલો બીજા કસાયી નથી ચતો. હિંદુ ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ શોધી કાઢવું, અને તેની આવનાને આપણા સમાજશરીરની રોગ-રોગમાં વ્યાપવા દેવી, એ આજે આપણી ફરજ છે. મનુ કહે છે : “જેને વિદ્યાન અને રાગદ્વેષ વિનાના સત્જનોએ હંમેશાં આચર્યો ને જેને હૃદયે સંમતિ આપી હોય તેને ધર્મ જણો.”^૨ આવો મત આપણને સામાજિક જાજતોમાં સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાનો પૂરતો અવકાશ આપે છે. આજના મહત્ત્વના કાળમાં આપણે પૂર્વજોના અવાજની સાથે આજના નવા નવા સૂરો પણ સાંભળવા જોઈએ, આપણે સામાજિક સ્વતંત્રતા ભોગવવી હોય તો તેની કિંમતરૂપે સદૈવ જાગૃત રહેવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ નિરંતર સમાજનું રૂપાંતર કરતા રહેવું જોઈએ, ને સર્જનશીલ આત્માની પ્રવૃત્તિ અવિરત, અવિશ્રાન્ત ચાલવા દેવી જોઈએ. આપણા સમાજે પ્રગતિ કરવી હોય, તો સમાજવ્યવસ્થામાં ધરમૂળના ફેરફારો કર્યે જ છૂટકો. જૂના ધર્મો ને સંપ્રદાયો તેમની શક્તિ ગુમાવી બેઠા છે; જૂની પ્રથાઓ ને રૂઢિઓની પ્રતિષ્ઠા તૂટી મઈ છે. છતાં બારતવર્ષના જૂતકાળનો પ્રાણ હજી જાગતોજોત છે, ને પોતાનું રહસ્ય દરેક નવી નવી પેઢીને નવેસર ખતાવતો જાય છે. આપણા સમાજમાં મનુષ્યે સરજેલાં જે વિષમતાઓ ને અન્યાયો છે તેને આપણે નાજૂદ કરવાં જોઈએ; અને પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, ઊંચાં ને નીચાં, સહુને વ્યક્તિગત કલ્યાણ અને વિકાસ સાધવાની સરખી તક આપવી જોઈએ. ધર્મ

૨*. વિદ્વદ્भिઃ સેવિતઃ સદ્ભિર્નિત્યમદ્રેષરાગિભિઃ ।

હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો ધર્મસ્તં તિવોષત ॥

મનુસ્મૃતિ ૧; ૧. ૪

એ વિકાસ પામતા શરીર પરની છવતી ચામડી જેવો છે; જેમ શરીર વધે તેમ તેમ ચામડીની પેઠે તે પણ વધે છે. તે જો વધારેપડતો કડક રહે તો ફાટી જશે, અને આપણી નજર આગળ અંધાધૂંધી, અરાજકતા ને ક્રાન્તિ જામશે; તે જો વધારેપડતો ઢીસો રહે તો આપણને બુલાવામાં નાખશે ને આપણી ગતિમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડશે.

ધાર્મિક આચારવિચારની હિંદુ પદ્ધતિ આજની પેઢીના વિચાર-શીલ ને ચિન્તનપરાયણ માણસોને રુચિકર લાગશે, એ વિશે મને જરા પણ શંકા નથી. હિંદુ ધર્મ એ છવત્તુ પ્રત્યે જોવાની એક એવી દૃષ્ટિ છે જે બુદ્ધિને સંતોષે છે, હૃદયને હલાવે છે, ને સંકલ્પ-શક્તિને ઉત્તેજ કરવા ગ્રેરે છે. તે ભારતવર્ષને નવી દુનિયાની સાથે મેળ ખાય એવો નવો આત્મા આપે છે; અને તેને સજીવ દેહ બનાવી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ ને સંકલ્પ બળ આપે છે. દેશમાં ચાલતી, જોડી જડ ધાલીને બેઠેલી ને વિવિધરૂપ રૂઢિઓની વચ્ચે તે મેળ સાધી શકે છે; અને તેમને દુર્ગામણીને ને સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવાનું સામર્થ્ય આપે છે. ભારતવર્ષ હજી ધમધમ રહ્યું છે. લોકમત દુર્ભાગ્યે બ્રમિત, સંઘેયશીલ, ને છિન્નભિન્ન દશામાં છે; તેને સ્પષ્ટ દિશાદર્શન કરાવવામાં આવતું નથી; તે લગભગ રોગીની દશા બોગવે છે. અને છતાં હિંદુ ધર્મ, ધર્મની સાચી બાવના, અંતર્ગત સંવાદ ને માધુર્ય, તથા બાહ્ય બંધુતા ને સદચાર વડે, આપણા મૂંઝાગેલા મુગને બોરો રસ્તો છોડાવી ખરે રસ્તે ચડાવે છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૦	દ્યોત્રં	દ્યોત્રં
૧૭	૨૦	ચાન	ચાતા
૨૧	૨૨	દાથીદંત	દાથીદંત
૩૯	હેન્દી	ગોબ્રાદ્વળેભ્યો	ગોબ્રાદ્વળેભ્યઃ
૪૫	નીચેથી ૪	નિશ્રેયસનો	નિઃશ્રેયસનો
"	મથાળું	હિંદુ ધર્મનું હાદ	હિંદુ ધર્મ
૪૭	"	"	"
૫૦	૭	હશે	હશે.
૬૨	૧૯	દયાલુધ	દયાલુધ
૬૭	૩	તેના	તેનાં
૭૫	૧૭	શદ્દો	શદ્દો
૭૭	૬	માણસના	માણસના
૮૫	નીચેથી ૪	(ઉમેરો)	તૈત્તિરીયસહિતા ૬; ૩; ૧૦; ૫.
૯૨	૨૦	ભાતિક	ભોતિક
૯૪	૧૨	નિરવાધ	નિરવધિ
૧૦૪	૮	ઊતરીને	ઊતરીને
૧૧૮	૧૮	સર્વ	" સર્વ
૧૨૭	નીચેથી ૫	વિદન્તિ	વિન્દતિ
૧૩૬	૧૦	ન	ને
૧૪૪	૭	ખનાવાનો	ખનવાનો
૧૫૩	૧૨	સોના	સોમા
૧૫૮	૨૧	એક્ટ્રિયન	એક્ટ્રિયન
૧૭૬	૮	ગર્ષ,	ગર્ષ.
૧૮૩	૨૦	પ્રતિભાઓ	પ્રતીકો